

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՆՍՏԱԿՆԵՐԻ ԲԱՆԿԱՆԵՐԻ ԲԱՆԿԱՆԵՐԻ ԲԱՆԿԱՆԵՐԻ

ԱՐԱՄ ԲՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ
ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ
ՄԻԳՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

•
ХЕТТСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

I

АРАМ КОСЯН

ХЕТТСКО-ХАЙАССКИЕ
МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДОГОВОРА
XIV ВЕКА ДО Н.Э.

ЕРЕВАН 2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

•
CUNEIFORM HITTITE SOURCES
ABOUT ARMENIAN HIGHLAND

I

ARAM KOSYAN

**THE XIV CENTURY B.C.
INTERSTATE TREATIES BETWEEN
THE HITTITE EMPIRE AND HAYASA**

YEREVAN 2016

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ**

I

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

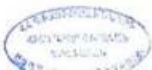
**Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ
ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ
ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ**

55X405
A

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ք 845

Գիրքը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Քույսան Արամ

Ք 845 Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՄԻ ԽԵՐԻԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱ-
ԳՐԵՐԸ / Ա. Քույսան — եր.: «Ձեռագր» Իրատ., 2016. — 176+32 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է Հայաստանի հնագույն պատմության սկզբնաղ-
բյուրների շարքում կարևորագույն կրթականություն ունեցող մ.թ.ա. 8 հազարամյակի
ինքնական սնվաչառական տեղանքի գիտական հրատարակչության առաջին մասը՝
հնթական տեղության և Հայաստանի միջև կերված երկու միջպետական պայմա-
նագրերը:

Սույն ուսումնասիրությունը իրականացվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի
հրամանագրիսկզբին ծրագրի շրջանակներում (13-ՃԱ389, 2013թ. հունիս - 2015թ. հունիս):

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-68-475-8

© Քույսան Ա., 2016
© «Ձեռագր»-ԻՐԱՏ., 2016

Տպագրվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ:

ՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՇՐՈՒԹՅՈՒՆ	6
Տեքստերի կառուցվածքը և հրատարակությունները.....	8
Պայմանագրերի լիախառը տեքստային կազմը.....	11
Տեքստերի հնագրական-ինչլական առանձնահատկությունները.....	11
Գիտական տատարածման սկզբունքները.....	13
Տեքստերի վերականգնման սկզբունքները.....	13
Աշխատության կառուցվածքը.....	14
ԳԼՈՒԽ 1. ԽԵԹԱ-ԱՅՅԱՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ	16
Սուպախոլովոմաս I - Խունկյանս պայմանագիրը.....	16
Խունկյանսի պայմանագրի հայկական կցարկերթները.....	51
Թողխայիաս III - Մաբիյա + "Հայասայի ժողովուրդ" պայմանագիրը.....	59
ԳԼՈՒԽ 2. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՆ ԱՈՒՅՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ	68
Խաթթուսիքիս III-ի տեքստը Սուպախոլովոմասի մասին.....	69
Անուվանդաս I-ի կամ Թողխայիաս III-ի նամակը.....	81
Մուրսիքիս II-ի տեքստերը Սուպախոլովոմաս I-ի մյաժ պատկերադրների մասին.....	86
Մ.թ.ա. XIII դարի գուշակային տեքստ.....	105
ԳԼՈՒԽ 3. ԽԵԹԱ-ԱՅՅԱՍԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
Մ.թ.ա. XIV դարում.....	108
Խեթական տեղությունը մ.թ.ա. XIV դարի կեսերին.....	108
Հայասան և Ազգին Թողխայիաս III-ի և Սուպախոլովոմաս I-ի օրոք.....	116
Խեթական արջյուրների տեղեկությունները Հայասայի վերաբերյալ.....	121
Խեթա-հայասական պայմանագրերի բնույթը և պատմական ետևախորը.....	129
Հայասայի կառավարիչները.....	133
ԵՃՐԱՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	147
ՕԳՏԱԳՐՈՒԾԿԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆԿ	152
ԱՊՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	164
ԱՎԵԼՎԱԾ	
Ամմուսումներ և դիցանումներ.....	166
Տեղանումներ.....	168
ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ԻՆԲԼԱԳԻՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	173

ՆՈՏԱՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պատմության ինդիվիդուալ առումնաբերության համար առկա էին առարկայափոխական գրավոր աղբյուրների շարքում առաջնակիքը կշմանկություն ունեն մ.թ.ա. II հազ. Փոքր Ասիայում գրասեան ձևերական տեղաբան արքունի գիմանները հայտնաբերված սեպագրական տեքստերը:

Պետոս Առաջին աշխարհամարտի ետիորին Կենտրոնական Փոքր Ասիայում, հետագայի Քույրքիայի Հանրապետության մայրաքաղաք Անկարայից 200 կմ պինը՝ գեղ Չորում թաղար տանող ճանապարհին ընկած Բողազլու կոչվող վայրում (ներկայումս վերանվանվել է Բողազսազ՝ Չորումի կանանքում) հայտնաբերված և հետագա պեղումների ընթացքում տարեկանի ավելացող ինքնական սեպագիր տեքստերի գերակշիռ մասը 1917թ. ի վեր հրատարակվում է Եվրոպայի մի շարք հայտնի գիտական կենտրոններում ի գնու հասնապատասխան կորպորաների, ինչպես նաև առանձին մոյոլանուներում ինքնագիր կոպիտերով գիտական առարկայանմամբ և թարգմանաբար՝ Այսօր հայտնաբերված տեքստերի միայն չեյն մասն է մնում յնրատարակված Տքստերի ընդհանուր թանակը, ներառյալ դեռևս անհայտ պատկանելության կաշեկերտները, անցնում է 30.000-ից Բեյրութի միմանում գտնվող տեքստերի միակցումը չափազանց բարդ ինդիվի՝ կախողը դարանկայի պեղումների ընթացքում թույլ արված սխալների պատճառով: Պեղումների սկզբնական փուլում համայն հասակ չեր արձանագծվում հայտնաբերված սերպագրական կամ հասվածական վիճակում գտնվող ապիկի կոնկրետ տեղը պեղակայի տարածքում, ինչը զգալիորեն կենտրոններ չափանքով ընկրակների վերածված ապիկի վերանվանումը¹:

Սեպագիր տեքստերի ինքնագիր հրատարակությանը զուգանու Պեղումնաբան, Բուդիստում, Բեյրութում և Իրանիում առկա են տեքստերի հրատարակության մի թանի չափեր, որտեղ տեքստը ներկայացված է գիտական առարկայանմամբ, թարգմանությամբ, տեքստարանական մեկնաբանություններով և լիմանաբար անվանադրանկերով (թարգմանաբար և հասունկ անուններ): Այս աշխատանքը չարունակվում է, թանի որ դեռևս կան յնրատարակված, միջո է, գերազանցապես փոքր ընկրակների տեքստերի հասվածներ:

Ինքնական տեքստերը մեծաթանակ են և զարգանում են թարգմանաբար տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների վերաբերյալ: Չրանք ընդգրկում են ռազմաքաղաքական և ժխտաբաշխամուկրային պարաները, ինչպես նաև կարևոր կարեր են ավելում մեր տարածաշրջանի անվանաբանության

¹ KBo; KUR; HT; Weidner 1923; Fourn 1922-1928; ABoT, HBoT, CHS (խաղըներեն տեքստերը); Beckman 1996; DDBI.

² Այս ինդիվի լիմանայ գրավորեն կենտրոնի ինքնական Ս.Պոլսի կախումնաբանությունը, ով անդնկ է թույլ հայտնաբերված տեքստերի գիտաբանկրային կորպուս, ինչպես նաև հասնապարհական կատարել, որից պարզ է դառնում սեպագիր ապիկի թարգմանաբար հասնաների հասակ տեղը (Kotak 1992, 1995, 1998, 1999, 2005):

³ ABoT, TBoI, EOTHEN.

(աննստուններ, տեղստուններ, զիջստուններ) ուսումնասիրության համար: Վերոհիշյալ տեղեկությունները միաժամանակ պատահաբաղ կարևոր են հատկապես այն առումով, որ դրանցում վերջված անվանադրական կրթիչը գնահատանքով եզակի ապրուստը են Հայկական լեռնաշխարհում կշված ժամանակաշրջանում տիրող բազմաթիվ իրավիճակի և շնչադրության էթնոլոգիական պատկանելության խորքի պարզաբանման համար: Այս առթոց հայապետական հետազոտություններում իերական աղբյուրների բնկնում հետազոտությունները լիարժեք կերպով օգտագործված չեն⁶, ինչի պատճառը տերաների թերի, հասվածական ենթադրումն է հետազոտության ոլորտ: Հայապետական ուսումնասիրություններում մեր մասնագետները կմնականում բնութիկ են իերական տերաներում վերջված իերներին՝ բառախնդի սրբակի բանակության սնննստունների ու հասարակ անունների և հարերկում դրանց հետախոր համարբերների բացահայտման, տեղստունների սերտաբան և նմանատիպ ինդիերներ: Միայն առանկին ննդիկանկներ են փորակ մեր վաղ պատմության նպատակների սեսանկրտնից իրականաբան իերական տերաների լիարժեք հրատարակությունը⁷:

Իերական աղբյուրների շարքում, անկասկած, հատուկ կարևորում են սկս տերաները, որոնք ներկայացնում են արնկերում իերական արքաների կազմակերպում արշավաներները, Հայկական լեռնաշխարհի պետականությունների հետ կրանց կերպ պայմանապերը (այդ թվում՝ այլ պետությունների հետ կնքված պայմանապերեր, որոնցում սրբակի տեղեկություններ կան մեր տարածաշրջանի վերաբերյալ), իերական արքաների և տարրեր պաշտուտար աննստեց նամակագրությունը արնկյան շրջաններում բնթաղը իրադարձությունների մասին: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի արննթան հաստիանին՝ Բարեր Հայքին, Օտիցին և Այնիիքին, ինչպես նաև Փոքր Հայքին, ապիերն իերական բազմաթիվության աշխարհի հետ Հայկական լեռնաշխարհի կոնտակտային գրտու ողը կերակրել:

⁶ Հայ մասնագետները մեր հետախոր պատմության ուսումնասիրման նպատակով իերական աղբյուրների տեղեկությունները սերակ և օգտագործվել գետն նախարը դարի 20-ական բժականներին՝ իերապետության կախակարգաբան Բ.Լրսզեու սերակերտ Լ.Մարազիրայակնց սերան (Մարազիրայակ 1924, 1926, 1957, 1961, 1972): Հնասարգում իերական աղբյուրներին սարգեր ստիաներով սերտաբանակ են Ա.Սահիրասարեր (1929, 1947), Ա.Սեպուրայեր (1933), Ս.Սեպուր (1934), Լ.Այնից (1946 [ապիերն կրտու,՝ 1972]), Գր.Նախնեցանը (Մաստուտ, 1931, 1936, 1944, 1946, 1948a, 1948b, 1954, 1973), Գ.Ջանուկյանը (1961, 1964, 1967, 1987, 1988, 1990), Գ.Սեպուրայերը (1962, 1964, 1966, 1971, 1972, 1976, 1980, 1998, 2013), Լ.Բարայերանը (1962a, 1963, 1964), Լ.Այնիցանը (1969, 1970, 1974, 1976), Լ.Գուրմիլյան (1978), Ա.Առաքելյանը (1979a, 1979b, 1978, 1983), Է.Անիկոյանը (1978, 1982, 1984, 1992, 1994, 1997, 2002), Ս.Նապուրայեր (1987, 2002, 2004, 2006), Ա.Սարսեր (1984, 1988, 1993, 1994, 1997a, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004a, 2004, 2004, 2006a, 2006b, 2008, 2009, 2011, 2013), Ա.Նեպուրայեր (1997, 2002, 2004, 2006a, 2006, 2007a, 2007b), Գ.Վարդուրյանը (1991), Զ.Հարությունյանը (1992a, 1992b), Ռ.Նապուրայեր (2005, 2007, 2009, 2013) Մ.Սահարայեր, (2004, 2007): Է.Հանուկյանը (2004, 2007, 2009, 2011, 2013):

⁷ Աղբյուրի սերտաբանությունների շարքին են սրտակնում Վ.Սեպուրայերի, Ա.Սարսերի, Ռ.Նապուրայերի և Մ.Սահարայերի ուսումնասիրությունները (Նապուր 1966, 1971, 1998, Սարսեր 2001, 2002, 2004a, 2004, 2004, 2005, 2006a, 2006, Նապուրյան 2013, Սահարայան 2004):

Սույն ուսումնասիրության իրականացման սկիզբը դրվել էր դեռևս ինգլիսերեն խմբի ղեկավարի արտերկրյա գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքում՝ Կուրցբուրգի համալսարանի՝ Արևելյան բուսաօրոգրության ինստիտուտում՝ (Գեյմանհա, 2000թ. նոյեմբեր - 2002թ. փետրվար)՝ որպես Մ. Խոն Հուսթրլոսի՝ հիմնադրամի գրասենյակի ծրագրի մրցակցակիցը։ Ինքն-նպատակական պահանջագրերի ուսումնասիրությունը նմանապես ընթացք առաջացավ ի դեմս Հ. ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցներ պ.գ.թ. Ռ. Նազարյանի և Մ. Ծանգազյանի, ովքեր իրենց գրախոսական կերպումն ունեցան զբաղվելով հրատարակչության համապատասխանում գործում։ Աշխատության ձևավորումն իրականացրեց նույն բաժնի աշխատակից Մ. Մարտիրոսյանը։

2013թ. Հ. Գ. Գիտության պետական կոմիտեի կողմից առաջված գրասենյակի ծրագրի շրջանակներում մեր հանրագիտությունում առաջին անգամ իրականացվում է հնագույն Հայաստանի պատմության խնդիրների ուսումնասիրության համար կարևորագույն էջանությունն ունեցող խեթական աշյուրներից երկուսի գիտական լիակատար հրատարակչությունը։

Տնօրենի կառուցվածքը և հրատարակչությունները

Ինքնական քաղաքական բնույթի տեքստերի շարքում կարևոր նշանակություն ունեն Հայկական լեզուաբանության կենտրոնի ներքին խեթական արքաների կերպագրման աշխատանքը կամ իրավական կարգավորման դրույթներ պարունակող այլ տեքստերը՝, և առաջին կերպի մ.թ.ա. XIV դարի կեսերով թվագրվող երկու պարսկաերեն, որոնք կերպված են խեթական երկու արքաների՝ Քադիտաշյուս III-ի և Հարասուի կառավարիչ Մարիասի և "Հարասուի ժողովրդի", ինչպես նաև Մուսակիուլիուսուս I-ի և Հարասուի արքա Քադիտաշյուս III-ի և Մուսակիուլիուսուս I-ի Հարասուի նկատմամբ պարսկաերեն պահպանվել են տարբեր ժամանակներում կատարված երկու ինքնուրույն պատմությունների տեսքով պարսկաերենի շեղումները մեզ չեն հասել։

"Մուսակիուլիուսուս I - Քադիտաշյուս III" պարսկաերեն պահպանվել է երկու պատմությունների տեսքով, որոնք կրում են պարսկական A և B անվանումները։ Մկրտչյանի շրջանում (ՔՆՈ V-ի հրատարակման պահին) նայանի էր միայն A տարբերակը։ Պարսկաերենի այլ տարբերակի գոյությունը (B) պարզ դարձավ 1926թ., երբ

⁶ Արքայիցներից գիտական շրջանակներին լավ հայտնի են EUB XXIII 72-2 (Գրասենյակային քարտեր) ևևա՝ Sayce 1930: 56. (քաղաքականագրեր)։ Gurney 1940: 32ff. (քաղաքականագրեր)։ Hoffner 1976: 60ff. (1684/5 կտրվածք)։ Թաղապարսկ 1998: 87-93 (նախնական քարտեր)։ Kosyan 2006a: 72ff. (աբրահամյան հրատարակչություն)։ EUB XXVI 39-2 (Թրաս)։ Ferrer 1931: 6f.։ Haas 1985b: 24.։ Mallowan 1956: 102 [վերջինը՝ քաղաքականագրեր]։ Քադիտաշյուս III 2005 (լիակատար կրատ.)։ KBo IV 14 (Թրաս)։ Seifan 1965)։ Բացի վերաբերյալ պարսկաերենից, նախ և Հարասուի հիշատակող պարսկաերենի ևս մի քանի (KBo XVI 45), որը պետք է թվագրվի, ըստ սեպագրի էջանակների հնագույնական և լեզվաբանական շեղումներից, մ.թ.ա. XV դարով (Ա.Պետրյանը կարծում է, որ տեքստը կարելի է "ին խեթական" շրջանում, այն է՝ ամենուրեք մ.թ.ա. XV դ. առաջին կեսին [Kosyan 2005 II: 172], բայց որ այստեղ հանցագրի սրբազանագրությունները ընդունել են խեթական արքա Տեկուլիուսի տեքստերին)։

ԱԳրքընն կրատարակեց KUB XIV 6 բնիորը: Ավելի ուշ նա կրատարակեց Ե-ի սղ բնիորներն նա (KUB XIX 24; KUB XXIII 72; KUB XXVI 37): Երկու տարբերակները եպիստոլան լրացվել են 1970թ., երբ Շ.Օստոնը կրատարակեց KBo XIX-ը: Վերջին տարիներին ի հայտ եկան Ե տարբերակին պատկանող որոշ նոր կտարկերներ⁷:

Ա տարբերակը կազմված է Մուսպիլուլիտանու I-ի որդի Մուրսիլիս II-ի օրոք, կեսապիտը է նրա կատալոգիստի վերջին շրջանում, ինչի մասին ակնարկում են գրանում օգտագործված սեպարեանների՝ մ.թ.ա. XIII դարին բնորոշ առանձնահատկությունները: Այն բաղկացած է երեք պոևակներից (երկու դիմային, մեկ հակասակ)⁸ գրված համեմատաբար կարճ տողերով (յուրաքանչյուրում մտավորապես 20 նշան, որոշ տողերում՝ 10-12): Այս նախ ապրտակի չորրորդ պոևակում ներկայացված է "Փուլիսուլիթաս III - Մարիսու + "Նարտասի ժողովուրդ" պարունակիչը" նախապես ուշ շրջանի պատճեն: Դասկերով սեպարեանների տեսքից, Ե-ն կազմված է A-ից ավելի վաղ, թերևս, հենց Մուսպիլուլիտանու I-ի օրոք, կամ Մուրսիլիս II-ի կատալոգիստի շրջանում: Այն բաղկացած է երկու ապրտակներից (յուրաքանչյուրը՝ մեկական պոևակով՝ երկու դիմային, երկու հակասակ), գրված համեմատաբար երկար տողերով (միևնույն 25-30 նշան): Պահպանվել է երկրորդ ապրտակի դիմային կտարի գրայի մասը և հակասակ կտարի (երկուսն էլ վնասված):

Շուտ հաջվարկներով՝ A-ի ստացին երեք պոևակները միասին պեսք է բաղկացած լինելին շուրջ 280 տողից, այդ թվում նաև՝ կորսված տողերը (մեկ պոևակում՝ շուրջ 92 տող): Ե-ում առկա է երկրորդ ապրտակի հակասակ կտարի՝ 59 տող (որոնցից վերջին յոթը A-ում չեն եղել, տես ստորև) և դիմային կտարի 42 տող, այսինքն, նկարգելի շուրջ 60 տողերից բաղկացելով է մտավորապես 18 տող:

Եթե Ե-ի առկա և կորսված ստացին ապրտակի տողերը գումարեն, ապա այն պնտի բաղկացած լինելը շուրջ 255 տողից (ստացին ապրտակ - 135 + երկարը - 120, միասին 255): A-ի և Ե-ի միջև տողաքանակի տարբերությունը Ե-ի տողերի երկարության տրոհումն է (տես վերը):

Առ այսօր սերպատարելի է մտնում Ե-ի վերջին չորս տողերի խնդիրը: Դրանց կանխորոշ տողը համապատասխանում է A-ի վերջին՝ 86-րդ տողին, որից հետո A-ում առկա է տերտաի ավարտը նշող երկու սեպարաիչ գիծ: Այնուհետև, արդեն չորրորդ պոևակի սկզբում, կորսված 16-18 տողերից հետո գալիս է ավելի վաղ շրջանով թվացված Մարիլիսի պարունակիչը: Իսկ Ե-ում տերտաը շարունակվում է նա չորս տող, որից հետո այն ավարտվում է տղախառնիչով:

Դասկերով Ե-ի այս հավելյալ տողերում պահպանված բառերից, պատկեր դեռևս շարունակվում է "Մուսպիլուլիտանու I - Իակկասու" պարունակիչը: Հավանաբար, ինչ-ինչ պատճեններով, այս տողերը չեն նկատվել A տարբերակ: Հնարավոր է երկու բացատրություն՝ 1) A-ն կազմվելիս կրատարակահարձակ չեն գտել նկատելու այս հատվածը, 2) պարունակիչի բնորոշումը, որից տարբեր ժամանակներում պատճենվել

⁷ KBo LIII 309 (նախագույն՝ Akkadian 2009), KBo LVI 12 (նախագույն՝ Lorenz 2011: 278):

⁸ Carsten 1988: 64f.

⁹ Օրինակ, Ե 57: բառ ընդամենը (ժրտմ. կտար. եզ. II դեմք) "տար", Ե 58: "ՄՄ" տանտ "երբ Այնը (պարկն արքան)", այդ պահանջները սկզբում են A Ե1-ից (տարածաբանի խնդիրներ է փոխառակներին վերաբար):

և Ա-ն և Յ-ն, այս հասկանում գնալով է եղել և հետագայը չի եղել վերականգնելու, այդ իսկ պատճառով բաց է թողնվել Այս երկրորդ բացատրությունը առավել հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Ա-ի կազմման ժամանակ գրչին իրոք նման լինելը է բախվել (այդ մասին տես ստորև):

Գերմանացիից գիտական առաջադրմանը, թարգմանությանը և տեքստաբանական մեկնաբանություններով ստացվող հրատարակիչ է գերմանացի խոշոր սեպագրագետ Ֆ.Ֆրյեյդլիցը՝ 1930թ.¹⁶ Այսպես առանձնապես նշանակալից ենք տեսնում ներքաղ համալրվել է նոր կցարկերներով, որոնք լրացնում են դրա որոշ հատվածները: Մի շարք կցարկերներ հրատարակվել են այլ մասնագետների կողմից¹⁷: Ելելը նաև, որ որոշ փոքր կցարկերներ, որոնք առաջին հրատարակիչի են մյուսի ինքնագիր էջանակով, առ պատճառով դեռևս մնում են անկախ, քանի որ պարզ չէ դրանց նույնակ անդր մասը տեքստում¹⁸: Տեքստի սեղերին և գերմաներեն թարգմանությունները հրատարակվել են Գ.Բլանտի և Ֆ.Ֆրյեյդլիցի կողմից¹⁹:

Տեքստի առաջին հրատարակությունից հետո ի նախ և ևկել գրաքի քանակությանը նոր կցարկերներ, որոնք նախնական լրացնում են տեքստի որոշ հատվածներ: Տեքստային կոդի թարգմանությունը հետևյալ տեսք ունի.

Ֆ.Ֆրյեյդլիցի (1931)

Լայն տեքստը

A KBo V 3 + KBo V 12

KBo XIX 43 + KUB XXVI 38 +
KBo XIX 43a + KUB XI 35
+ KUB XXIII 73, KBo XIX 35**

B KUB XIX 24 + KUB XIV 6
KUB XXIII 74

KBo XIX 44 + KBo XIX 44b +
KBo XIX 44a + KBo XXII 40 +
KUB XXVI 37* + KBo LIII 309** + KBo LIV
12

KBo XIX 35**

* Այս տեքստը ներառում է KUB XXIII 73-ը, որը մինչև այդ ինքնագիր էջանակով հրատարակվել էր որպես առանձին բնիկը:

**Այս կատալոգային տեքստ է որտեղ, ի թիվս այլ պարմանապրոբի, նիշտակվում է իտալիականի պարմանապրոբի սեպագրությանը ծարրությանը պարզաբան պաշտոնի արխիվում: Փաստացի, այս տեքստը պարմանապրոբի մասը չի կազմում: Բացի վերոնշյալ տեքստերից, ըստ հրատարակիչների, պարմանապրոբի մաս կառուց էին կազմել նաև այլ

¹⁶ Friedrich 1930 II: 101ff.

¹⁷ Otter 1972: 102ff.; Alkócsy 2009: 75ff.

¹⁸ Արքայի բնիկերներից են KBo L-ում ինքնագիր էջանակով հրատարակված NN 104 և 120-ը:

¹⁹ Beckman 1998: N.1, 22ff.; Klinger 2005: 106ff.

²⁰ Արքայի բնիկը նախնական է KUB XIX 24-ի ուղղակի կցարկերը (տես Alkócsy 2009):

բկերենը¹⁷։ Դրանց մեծ մասը ժամանակի շնորհիվ դուրս է եկել շրջանառությունից¹⁸։

Պարսկերենի լեզվաառար տերառափն կազմը

Պարսկերենի լեզվաառար I – Խոսկկանա

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43 (471/a+8/v+1190/v)
 KBo XIX 44 (214/a+403/a+559/a+560/a
 +561/a+1476/a+1736/a)
 KBo XIX 44 Դլ (561/a - KBo XIX 44)
 KBo XIX 44a (560/a - KBo XIX 44)
 KBo XIX 44b (1709/a+69/w)
 KBo XXII 40 (Bo 69/305)¹⁹
 KUB XIV 6 (Bo 2293)
 KUB XIX 24 (Bo 2851)
 KUB XXIII 73 (= KUB XXVI 37)
 KUB XXIII 74 (Bo 8396)
 KUB XXVI 37 (Bo 8670)
 KUB XXVI 38 (Bo 3856)
 KUB XL 35 (Bo 6521)
 KBo LIII 309 (1815/a)
 KBo LIV 12 (26/v)

Պարսկերենի լեզվաառար III – Մարիյա

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43a (455/a)

Տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները

Պարսկերենի լեզվի հնչյունաբանական և շարահյուսական, ինչպես նաև հնագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք իրենցից ներկայացնում են «ին խերենից»՝ նոր խերենի նկատմամբ շրջանի ընդհանուր վիճակ²⁰, որը պարսկերենի ստացել է «միջին խերենի» անվանումը²¹։ Միջին խերենի

¹⁷ Դրանք են՝ KUB XXVI 39, KUB XL 41 (Kleopat KUB XL: V, բառ կրա, նման է ԴԿ I 20E-ին), KBo XIX 42 (Osten, KBo XIX: V, բառ կրա, նման է § 28-ին), KBo XIX 56 (Osten, KBo XIX: V, նման է § 8-ին)՝ KBo XIX 57 Osten, KBo XIX: V, նման է § 30-ին։

¹⁸ Այդ մասին տես ստորև տալիս գլխում։

¹⁹ Գիտական տարադասումը Osten-Rüster 1972: 102f.; Grollink 2006: 40f.

²⁰ Neu 1979: 82: Լրա կարծիքով, Խոսկկանայի պարսկերենը պետք է ընդհանուր «միջին խերենի» ափսոսանքի փուլով, բայց որ այստեղ առկա նաև «նոր խերենի» գրային առարկեր (Neu 1979: 83)։

²¹ Այս տեղանիկ փոխարեն Ա.Պարսկերենի առաջացումը էր «կազ նոր խերենի» („Jahresberichts“) կամ «արքայիկ նոր խերենի» („Archaisierungstendenz“) (Kammenhuber, 1969: 281)։

զգան տեղանքը թվագրվում են Քուդյապլյաս II-ից մինչև Մուզպլյուլյունաս I-ի կառավարման շրջանի առաջին մասով, այսինքն, մ.թ.ա.XVդ. վերջերից մինչև 1340-1330-ական թվականները²⁶։ Պարսևազի թվագրման արևոդայնայն անհրաժեշտ է նշել որ, ըստ Հ.Օստենի, դրա լեզվաբանական առանձնահատկությունները լավ գուզաններ ունեն «Մազրուվաստասի մեղանդանը» անվանումը կրող պարսևազի նեո, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսով (Քուդյապլյաս II-ի շրջանը)²⁷։

Ազգի զարգացումը և համապատասխանաբար, նաև զրուրյան ազգաբնում առկա փոփոխությունները պարզորոշ կհատկվեն նե «Մուզպլյուլյունաս I - Խուկլանս» պարսևազի երկու տարբերակների համեմատության ընթացքում²⁸։

A	B
tuqari	duqari
tati	dati
watqahut	watqahut
pahlantaru	pahlantaru
i-e-mi	i-ya-mi
i-e-si	i-ya-si
pa-i-si	pa-a-i-si

B-ի բառանկերը հասուն են Քուդյապլյաս II-ի և հարևան Աստուվանյաս I-ի կառավարման շրջանի տեղանքին («Մազրուվաստասի մեղանդանը», «Պարսևազի Միտան» և այլն), այնինչ A-ի բառանկերը ըստ կիրառության են ստանում սկսած Մուզպլյուլյունաս II-ից։ Լույս միտումը առկա է առանձին սեպանդանների հարցում։

A	B	
tar -	lep	hjn
ak -	hjn	hjn
ik -	lep/hjn	hjn
qa -	lep/hjn	lep/hjn
uk -	lep	lep
az -	lep	lep
URU-	lep	hjn
E -	lep/hjn	hjn
kar -	lep	hjn

²⁶ «Մեյնի ինդերնոզ» զգան տեղանքի թվագրումը ինքնակամ պատմության պատմության ներկայիս ժամանակագրման բարձր մակ (Boase-Wilhelm 1907: 198; Bryce 1989: 198), այսպիսի ինդերնոզի առեմբախ 30-40 տարի, է.Նոյի, Ֆ.Հուսթինս սեն Կասնի և այլոց մաս առա փոքր թվագրվում էր մ.թ.ա. 1450-1380թթ.:

²⁷ Oates 1969: 30.

²⁸ Neu 1979: 68ff.

Չհնարած աստղարևմտ սկզբունքները

Տերտի գիտական աստղարևմտքը հենվում է Հ.Լոյի և Ք.Պյուստերի կողմից մշակված սկզբունքների վրա¹⁰։ Հարկ է նշել, որ այդ սկզբունքները դեռևս պարունակում են որոշակի սովորական և անբացատրելի, հասկանալի $Co^5 + V$ տիպի սկզբունքների հանդիպման հարցում։

Շուր հնդկականների Co^5 տիպի սկզբունքներում ավելորդ ընտրությունը պարանախորհում է հարցերը ավելորդ սկզբունքների որակով։ Այսինքն, $pi-e-h$ սկզբունք աստղարևմտքը $pe-e, li-e-h$ $le-e$ ն ալի։

Հարցերը VC տիպի փակ փակված սկզբունքների աստղարևմտքում է Աստղարևմտքում է սրանց ավելորդ ազատ ընտրություն, ինչպես Co^5 -ի համար, որ, $te-ik-ku-ud...g$ տիպի աստղարևմտքը $te-ek-ku-ud... ne-ik-ta-h$ $ne-et-ta$ ն ալի։

Այս սկզբունքները վերաբերում են e և i ավելորդներին, որոնց սրտաշարունակ խնդրական տրամադրում հասնել չէ և շատ հաճախ սովորական կազմակերպված զբաղված $VC+CV$ տիպի սկզբունքների հանդիպման աստղարևմտքում փակվել թաղանթի աստղարևմտքում է աստղարևմտքը կոնկրետի աստղարևմտքով, որ, $ut-ta(-a)-at - ud-da(-a)-at, am-pu-ak-ga/ya - am-pu-ug-ga/ug-ga$ ։

Պարանախորհների տրամադրող արտաքին գրիչը, ինչպես ընդունված է խնդրական սկզբունքական զրոյում մեք. աստղարևմտքը է աշխատակի ողջ շարանքում անցող փերով՝ այս կարևորված կարողությունից բացառելով բաժանում։ Իր կերպին Պարանախորհների կրողարևմտքը Ն.Քրիշնի յուրաքանչյուր աստղարևմտքի պարագրաֆիկ համարակազմ է մենք ավելորդներ են թե մենք, թե մյուսը։

Այս դեպքում, երբ սկզբունքը աշխատակի վերին մասը չի պահպանվել, ստղերի համարակազմի մասնակցի խնդրական համարից հետո ստղարևմտքում ընդունվում է ստղարևմտք, ինչը նշանակում է, որ այն համարը պարանախորհ է ևս, որ ետև է Աստղարևմտքի $i - ծուկան$ պարանախորհի պարագրաֆիկները դեպքում։

Տերտի վերականգնման սկզբունքները

Աստղարևմտքում, և, մասնավորապես խնդրական մեք արևելաշարունակների տրամադրող վերականգնման սկզբունքները հանգում են հետևյալին։ Աստղարևմտքում, տրամադրող վերականգնման մասը գրված է կազմ աշխատակների վրա, որոնք գրվելուց հետո թողնվել են՝ վաղապես խնդրական կազմակերպում։ Տարբեր պատճառներով (կարողություններ ինչպես հետագայի մասնակցություն, սեղան է և մասնակցական պարագրաֆիկ ընտրություն, ինչպես և այլն) այդ աշխատակները, որպես կանոն, պահպանվել են թաղանթի խնդրների տարբեր մասին պարագրաֆիկ մասնակցի այդ խնդրների հարաբերակցությունը, այն է՝ պարանախորհում այս կամ այն տրամադրող վերին համարում չէ պարզել այդ պահին վաղաքանից խնդրները լեզվի անհատը ինչպես պատճառով։ Միայն 1920-ական թվականներից ի վեր և հասկանալի վերջին աստղարևմտքում սկզբից ստղերը բաժանումներում և մասնավոր համարանուններում գտնվող տրամադրող վերինների միավորումը գիտական սկզբունքների հիման վրա։ Դրա համար սրան չափանիշներ

¹⁰ Bitter - Neu 1989.

են ծառայում ընդունելի կամ շարադրությունը, գուցե, որսնը, օգտագործված սեպանդանների հնագրական և լեզվաբանական չափանիշները, նաև հայտնաբերման ՀՀԳԻԻԱ փարը (իրավացիորեն ներառվում է որ տեքստի կտրված բնիկները չլին կարող միմյանցից հեռու ընկած լինել): Լեռնաշխարհ այս աշխատանքները շարունակվում են, սակայն բախված մեծ քանակությամբ խոչոր և փոքր բնիկներ (ծրատարակված կամ չհրատարակված) դեռևս հնարավոր չէ նույնացնել հայտնի տեքստերի հետ:

Մեջ վերաբերում է առյև աշխատության աստվա հանդիսացող Պարմանագրերին, ապա դրանք հայտնաբերվել են ինքնական մանրաբաշար ծաթթուասի պեղումների սկզբնական փուլում, երբ դեռևս վերածննդայ ընդարի չափանիշներ չլին կիրառվում: Բացի այդ, տեքստի հայտնաբերման կոնկրետ տեղը պարզվեց միայն տասնամյակներ անց շերտիվ դրա այն կցարկերներով, որոնք հայտնի դարձան ազգին մատնանաով պեղումների ընթացքում: Լկուսի առեկով բնիկների նույնացման համար անհրաժեշտ քանակաբանայն տեսական աշխատանքի անհնարինությունը, աշխատության մեջ տեղ գտած երկու պայմանագրերը, ինչպես նաև միայն յուր տեքստերը ներկայացվում են հիմք բնորոշելով առաջին ներկայացման կողմից դրանց առ արտո իրականացված գիտական հրատարակությունները: Ըստ այդմ տեքստերի վերափած հասկանալի վերականգնումները գերազանցապես համապատասխանում են առյև ուսումնասիրությունների արդյունքներին: Սակայն, դրա հետ միասնական, օգտի քանակությամբ մասնավոր վերականգնումներ են տեղ գտել մեր ուսումնասիրության աստվա տեքստերի գիտական ուսուղարման և թարգմանությունների մեջ, որոնք ներկայում են ներատեքստի տված հնարավորությունների վրա:

Բացի այդ, նկատի առեկով ինքնական տեքստերի վաղ շրջանի հրատարակություններում տեղ գտած որոշ թեքացումները (վաս պանդանված առանձին նշանների և նշանախմբերի կամայական կամ կասկածելի վերականգնումները), առյև աշխատության մեջ եաշվի են առեկված նաև ազգին Գերմանիայից Թուրքիայի քանակաբաններ տեղափոխված տեքստերի բնույթի՝ մեր Լեռնաշխարհ գործընկերների կողմից իրականացված վերականգնումները¹⁷:

Աշխատության կառուցվածքը

Լեռնա ուսումնասիրությունը ներառում է ինքն-հայտնական երկու պայմանագրերի գիտական հրատարակությունը (գիտական տարադարմում, տեքստարտանակն մեկնարակություններ և թարգմանություն), նաև բնույթավոր ժամանակաշրջանին վերաբերող այն ինքնական տեքստերը, որոնք նախան նպատակարար են բերել պայմանագրերի առավել համադարձակ ընկալմանը: Աշխատության վերջին գույնը ներկայացնում է մ.թ.ա. XIV դարում Արևելյան Փոքր Ասիայում և

¹⁷ Մեր իրեն ընթանակաբաններ ներառում, մասնավորապես, արդի ինքնուրույնության աստվաարտ ներկայացումներից մեկին՝ արդի Գեղեցու Վերնիկին (Վարդգեսյան) համադարման Գերմանիան, ով մեղ է սրտանույնի իր գերմանների արդյունքները, ինչպես նաև պայմանագրերից Գերմանիայից Մյունխենի (Գիտություն և պայմանագրան համադարման, Մայկե՝ Գերմանիան), ով մեղ պարբերաբար տեղեկացնում էր Պարմանագրերի ՀՀԳԻԻԻԱ իրականացման ժամին:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տեղող քաղաքական իրավիճակի մանրագրին քննությունը: Վերջինս ներառում է Ենթական տնտեսական քաղաքական պատմությունը և կրթական մեթոդները հասկանալու արևելքում՝ մեր տարածաշրջանի կործանումը, ինչպես նաև հայաստանի փոփոխությունները, ինչպես նաև Հայաստանի արևելքի վերաբերյալ ազդեցող տեղեկատվությունը:

Ուսումնասիրության մեջ ներառված չեն Հայաստանի ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվող որոշ տեքստեր՝ աշխատությունը չմանրագրելու նպատակով: Դրանք առանձին ուսումնասիրության առարկա կհանդիսանան նկատառում:

Աշխատության վերջում տրվող հավելվածներում տեղ են գտել Պայմանագրերի և զբանց առնչվող ինքնակամ սեպագիր տեքստերի ինքնագիր նրբագրությունները, ինչպես նաև հատուկ տեղանիշներ (տեղանիշներ, տեղանիշներ և դիտարկումներ) լիակատար ցանկերը:

Պայմանական նշաններ

[ ]	-	կործանված կամ քիչ քանակությամբ:
**	-	մասնակիորեն վնասված զվարդներով հասված:
< >	-	զրոյի կողմից բաց բողբոջված բաց կամ նշան:
<< >>	-	զրոյի կողմից զրված ամբողջ նշան:

ԳԼՈՒԽ 1

ԻՆՓՈՒ-ՀԱՅԱՄԱԿԱՆ ԳԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ՍՈՒԳԳԵՆՈՒՄԻՆՄԱՍ I - ԻՌՈՒԿԱՆԱ ԳԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏ (A+B)

ԴԿ

I	1-59	=	KBo V 3 I
	57-62	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 I
II	1-59	=	KBo V 3 II + Bo 8138 ²²
	50-64	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II ²³
	60-69	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II + KBo XIX 44 ԴԿ (B) + KBo LIII 309 (B) ²⁴
	70-72	=	KBo V 3 II + KBo LIII 309
	73-82	=	KBo V 3 II + KUB XXVI 37 (B) ²⁵ + KBo XIX 44a(B) + KBo LIII 309
	83-95	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 + KUB XXVI 37 (B)

ԸԿ

III	1'-20 ²⁶	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 ԸԿ III
	8'-15'	=	KBo V 3 KUB XXVI 38 + KUB XXIII 73(B)
	16'-22'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KUB XXVI 38
	16'-22'	=	+ KBo XIX 44b, 4'-14' (B)
	16'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	27'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	26'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ԸԿ (B)
	32'-73'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ԸԿ (B) + KUB XIX 24(B)
	48'-62'	=	KBo V 3 + KUB XL 35 + KBo XIX 44 ԸԿ (B) + KUB XIX 24 ԸԿ (B) + KBo LIV 12
	63'-77'	=	KBo V 3 + KUB XL 35

²² Bo 8138 կցորդերը (նախնական այն կլմամ էր սրբուհ ՇԻԻ 470 - Հայկ 2005 I: 216) վերստի կառուարարված չէ (պարսեանայի տերառում բնկրի տեղի մասին տեղեկատվությունը ըստ Գ.Վիլհելմի): Այն լրացնում է ԴԿ II 49-59-րդ տողերը:

²³ KBo XIX 43-ը ծածկում է ԴԿ II 50-64-րդ տողերի բացակայող մասերը:

²⁴ Այս բնկրը սկսվում է ԴԿ II 60-րդ տողից և շարունակվում է 20-ում և § 21-ում:

²⁵ A-ի III սյունակից ստացված պակասում է 5-6 տող. պարսեանական ստացված տողից նկատ KUB XXVI 38-ում ստիպել է սարապարաֆի լառնետան գիծը, որը համկլուպ տողից է կերպարում:

²⁶ ԸԿ III-ի մասը կազմող KUB XXVI 38 I-ում պահպանվել են ԴԿ II-ի վերջին տողերից երկուսը՝ տվարտական երեք կլաններ:

66'-79'	=	KBo V 3 + KBo XXII 40 ⁰
68'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 24 (B) + KUB XIV 6 (B - KBo XIX 44b, 39-54)
Մարձոս	=	KBo XIX 44 (B)

Տեքստի թվերների ինվենտարային կազմը

KBo V 3 - Bo 2020
KBo V 12 - Bo 2020a
KBo XIX 43 - 471/a + 8/v + 1190/v
KBo XIX 43a - 455/a
KBo XIX 44 - 214/a + 403/a + 555/a + 560/a + 561/a + 1476/a + 1736/a
KBo XIX 44a - 560/a
KBo XIX 44b - 1709/a
KBo XXII 40 - Bo 69/305
KBo LIII 309 - 1815/a
KBo LIV 12 - 26/v
KUB XIV 6 - Bo 2293
KUB XL 35 - Bo 6521
KUB XIX 24 - Bo 2851
KUB XXIII 73 - Bo 3552
KUB XXVI 37 - Bo 8670
KUB XXVI 38 - Bo 3856

Չնայած պայմանագրի երկու տաղերակները կազմված են տարրեր ժամանակներում և արտադրված են տարբեր գրիչների կողմից, այնուամենայնիվ դրանք, առանձին բառերի գրություն մեջ առկա տաղերաբաղաձեռնների կողմից հիմնականում համարված են Այդ իսկ պատճառով կատարականորեն ներ գտել գիտական առաջադրման մեջ երկու տաղերակները ներկայացնել գուզանիւ:

Բայցի միասնական տեքստի մասերը կազմող կցարկերներից, ինքնուրույն ելունակով հրատարակված ինքնակյան տեքստերի շարքում, ըստ դրանց հրատարակիչների, կան որոշ թվերներ, որոնք, իսկով առնկով ձեռագրից և հսկիկարդ պատահաբաղաձեռնները, կարող էին այս պայմանագրի մասերը կազմել: Մակայն ներկայումս դրանց ճշգրիտ տեղը պայմանագրի կարմամ պարզ չէ, այդ իսկ պատճառով մենք այդ թվերները ներկայացրել ենք առանձին՝ սույն գլխի վերջում:

Պարագրաֆների բաժանումը

Պայմանագրի տեքստը գրիչ կողմից բաժանված է թեմատիկ պարագրաֆների՝ սույն թվերով: Եւրով գեով Ա Իրիդրիից հրատարակության մեջ այդ բաժանումը

⁰ Այս տեքստը KBo XIX 44 24 III-ի կցարկերն են:

զանգանված է: Այս տեքստերի ամբարշտումը այդ բաժանումը փոփոխություններ է կրել՝ փոխարկներում նշված են համապատասխան պարագրաֆները ըստ Յ. Ֆրիդլիխի:

A		B	
§ 1 (1)	-	11-5	
§ 2 (2)	-	16-11	
§ 3 (3)	-	112-21	
§ 4 (4)	-	122-30	
§ 5 (5)	-	131-34	
§ 6 (6)	-	135-40	
§ 7 (7)	-	141-47	
§ 8 (8)	-	148-62	
§ 9 (9)	-	1-ի վերջ - II 1	
§ 10 (10)	-	II 2-9	
§ 11 (11)	-	II 10-13	
§ 12 (12)	-	II 14-21	
§ 13 (13)	-	II 22-25	
§ 14 (14)	-	II 26-31	
§ 15 (15)	-	II 32-38	*
§ 16 (16)	-	II 39-44	
§ 17 (17)	-	II 45-51	
§ 18 (18)	-	II 52-59	
§ 19 (19)	-	II 60-69	↔ III 1-10 ¹⁾
§ 20 (20)	-	II 70-72	-
§ 21 (21)	-	II 73-82	↔ III 1'-7'
§ 22 (24) ²⁾	-	II 83-87	↔ III 8'-12'
§ 23 (25) ³⁾	-	II 88-91	↔ III 13'-16'
§ 24 (-) ⁴⁾	-	II 92-95 (B) +	↔ III 17'-20(+)
-			--- 7-1 ⁵⁾
§ 25 (-)	-	III 2'-12'	↔ III 4'-5' (KBo XIX 44b) ↔ 1'-5'

¹⁾ A-ի II սյունակի 83-րդ տողից նկատ կրճատ մասը Յ. Ֆրիդլիխը պարանականերին նշում էր որպես § 22, իսկ § 21-ի վերջին երկու տողերը (6'-7') § 23: Սակայն հավելվածում, նկնվելով KUB XXVI 37-ի վրա, նա ներկայացրել է պարագրաֆների սղջնադրական բաժանում, որը համապատասխանում է ներկայիս բաժանմանը: A տաքերբախում § 22-ին համապատասխանող հատվածը փառապի կրճատ է, սպասել պահպանվել է միայն երկու տողերից մեկի վերջին կեսի: ավարտական մասը է § 22:

²⁾ A տաքերբախի այս պարագրաֆը, որը նշված է որպես 88-91-րդ տողեր, իսկառ կրճատ է:

³⁾ A տաքերբախի այս պարագրաֆից պահպանվել են միայն մեկ տողի միջնամասի երկու տերթերտերտի նշաններ:

⁴⁾ A տաքերբախի պարանականի առաջին տողը, որից նկատ պարագրաֆի բաժանման զիծ կա, կարող է լինել B-ի III սյունակի՝ որպես § 24 դիտվող պարագրաֆի վերջը:

§ 26 (26)	-	III 13'-17'	↔ III 6"-10" (KBo XIX 44b) ↔ 6'-8' (KUB XXIII 74)
§ 27 (27)	-	III 18'-22'	↔ III 11"-14" (KBo XIX 44b) ²⁸
§ 28 (28)	-	III 23'-39'	↔ III 14"-15" (KBo XIX 44b) ↔ IV 1-13 (KBo XIX 44 2' ^o)
-			↔ IV 14-22
§ 29 (29)	-	III 40'-49'	↔ IV 23-30
§ 30 (30)	-	III 50'-58'	↔ IV 31-38 ^o
§ 31 (31)	-	III 59'-67'	↔ IV 38-43
§ 32 (32)	-	III 68'-73'	↔ IV 44-52
§ 33 (33)	-	III 74'-83'	↔ IV 53-55 ^o
§ 34 (34)	-	III 84'-86'	↔ IV 56-57
§ 35 (-)	-	-	
Կարճիկ			

---

²⁸ A սարքերում § 28-ին համապատասխանող ճառը B-ում աճյալովում է ստեղծվել հիմնականում՝ առանց պարզաբանի անդամով:

²⁹ Կարգադրանքն աճարավում է ստեղծվել հիմնականում, ոչի պարզաբանով անդամով չկա:

³⁰ A-ն և B-ն այս հատվածում միմյանց ստորոշի համապատասխանում են, սակայն A-ում բաժանման գծեր դրված է III-րդ ստեղծ կետ, իսկ B-ում՝ եւ 2 ստեղծ կետ. վերջին կրկն ստեղծը A-ում չկա:

𒄀𒍪𒍪𒍪 𒍪𒍪𒍪𒍪𒍪𒍪

𒄀𒍪 1

§ 1

- 1) [U]M-MA UTU¹⁰ *ša-up-pi-bu-li-u-ma LUGAL KUR¹⁰⁰ Ha-at-ti
- 2) ka-a-la tu-uk *Hū-ūq-qa-na-a-an ap-pi-iz-ti-in UR.GE⁷-an
- 3) la-ra-a da-a-ah-hu-un nu-ut-ta SIG-in i-'ya-mu'-un
- 4) *nu-ut'-sāk-kān¹⁰⁰ Ha-at-tu-li A-NA LU¹⁰⁰¹⁰⁰ Ha-ya-la-ya ab-bu-'li il'-tar-na
- 5) te-ek-ku-ūf-la-mu-mu-un nu-ut-ta am-'me-el NIN⁶-YA AŠ-ŠUM DAM¹⁰⁷ AD-DIN

§ 2

- 6) nu-ut-ta KUR¹⁰⁰ Ha-at-ti hu-u-ma-an-za KUR¹⁰⁰ [Ha-y]a-la KUR.KUR¹⁰⁰-ya
- 7) hu-u-ma-an-te-el a-ra-ah-zé-né-el an-tu-re-[e-e] ar-ha il-ta-ma-āf-'ir'
- 8) *nu'-zo zi-ik *Hū-ūq-qa-na-a-af UTU¹⁰ *pat AŠ-ŠUM BE-LU-TIM ka-a-'ak'
- 9) DUMU-YA-ya ku-in UTU¹⁰ te-mi ku-u-un-wa-za hu-u-ma-an-za la-a-ak-da
- 10) na-an kān il-tar-na te-'ek'-ku-ūf-la-mi nu-za zi-iq-qa *Hū-ūq-qa-na-a-af
- 11) a-pu-u-un la-a-a[k]

§ 3

- 12) nam-ma-ma ku-i-e-el am-me-el DUMU¹⁰⁰-YA ŠEŠ¹⁰⁰ ŠU am-me-el-la ŠEŠ¹⁰⁰-[YA]
- 13) na-al-za al-bu-li AŠ-ŠUM ŠEŠ¹⁰⁷ Š AŠ-ŠUM¹⁰ TAP-PU-UT-[TIM]
- 14) 'la-a-ak' nam-ma-ma-za da-ma-in BE-LAM ku-i-e-la-ki ku-il [UN-al]
- 15) A-NA UTU¹⁰ EGIR-an ar-ha le-e ku-in-ki la-a-ak-ti UTU¹⁰-[i(n)-pat]
- 16) la-a-ak pa-ah-li-ya-an UTU¹⁰ nu UTU¹⁰ ma-ah-ha-an tu-uk *Hū-ūq-qa-[na]'a-an'
- 17) [SIG-in] i-ya-mu-un zi-ga ma-a-an *Hū-ūq-qa-na-a-af UTU¹⁰ 'zi-la'-ti-ya
- 18) [I-NA EGI]R UD¹⁰⁰ al-bu-li Ū-UL pa-ah-ha-af-ti nu-ut-ta ma-a-an
- 19) 'tu-el ma'-ah-ha-an SAG.DU-KA na-ak-ki-il nu-ut-ta «ma» ma-a-an
- 20) SAG.DU UTU¹⁰ QA-TAM-MA Ū-UL na-ak-ki-il pi-ra-an-na-[a]t-ta
- 21) ŠA UTU¹⁰ Ū-UL wa-ah-nu-an har-zi

§ 4

- 22) nu-za ma-a-an tu-'el' me-ah-ha-an A-NA SAG.DU-KA ZI-KA Ū A-NA RA-MA-NI-KA
- 23) ge-em-za har-li ŠU¹⁰⁰-ul-za a-ra-ah-za-an-da har-li nu ma-a-an A-NA SAG.DU UTU¹⁰
- 24) ZI UTU¹⁰ RA-MA-A-AN UTU¹⁰ ge-em-zu QA-TAM-MA Ū-UL har-li
- 25) ŠU¹⁰⁰-KA-'ya'-mu' a-ra-ah-za-an-da QA-TAM-MA Ū-UL har-li
- 26) pi-ra-an-na-at-ta ŠA UTU¹⁰ Ū-UL wa-ah-nu-wa-an har-zi
- 27) nu-al-mu-kān ma-a-an UTU¹⁰ ku-e-da-ni an-da i-da-a-bu il-ta-ma-af-ti
- 28) na-at-mu-kān ma-a-an la-an-na-at-ti na-at-mu Ū-UL me-ma-at-ti
- 29) a-pu-u-un-na-mu an-tu-ūf-ha-an Ū-UL te-ek-ku-ūf-la-mu-li
- 30) na-an an-da im-ma-mu-un-na-a-li

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գ Կ Ը

§ 1

- 1) Արազես (ստանձ է) Արեն՝ Մուսղիխյուժուժուժու, Թաթթիի արքան:
  - 2) Տես, քեզ՝ Թուկկանայի, շարքային հերոսիդ
  - 3) ևս բարձրացրեցի և քեզ ազնվական գարձրեցի:
  - 4) Թաթթուստում քեզ հարստացիների շարքում բարի կամքով
  - 5) բնորեցի և քրոջս քեզ կամովին կնուրբան սվեցի:
-

§ 2

- 6) Բո՛ւ մասին ողջ Թաթթի կրկիչը, [Հայ]տասս կրկիրը և կրկրնեչը:
  - 7) քոյո՛ր՝ „Ջարեան՝ ու „Նեչքին՝, լսեցին:
  - 8) Դու՛՝ Թուկկանա, միտցի Արնիս կամովին պետի ճանաչես որպես սեք:
  - 9) Ե՛վ որչո՛ւ, ու՛մ Արես կասե՛մ՝ Թոյոթոյ սրան պետի ճանաչե՛ք՝
  - 10) Ե՛վ կրան կրնորե՛մ, դու, Թուկկանա,
  - 11) կրան ճանաչ[ի]ր:
-

§ 3

- 12) Ի՛նչ պետե՛մես, ի՛մ որդիներին՝ կրս կրչարներին և ի՛մ կրչարներին
  - 13) հանուն կրչարության և հանուն ընկերության կամովին
  - 14) ճանաչի: Բայց նեսո ուշիչ սիրոջ, ու՛վ էլ որ լինի,
  - 15) Արնիս ետևում չճանաչես: [Մ]իտցի Արնիս
  - 16) ճանաչի (և) Արնիս պաշտպանի: Ե՛վ բանի որ Արես քեզ՝ Թուկկա(նա)կից,
  - 17) [ազնվ]ական գարձրեցի, կթե՛ դու, Թուկկանա, Արնիս սալազարում,
  - 18) [ին]տուպս օրեք(ում), չարչարանես, և կթե՛ քեզ (համար)
  - 19) ինչպես ջո սանն է կարնար, կթե՛ քեզ (համար)
  - 20) սանն Արնի նճանաղես կարնար (չլինի), քեզ (համար) հոգես
  - 21) Արնիս չջրես:
-

§ 4

- 22) Ե՛վ կթե՛, ինչպես ջո սանն, հոգին և մարմինն ևս
  - 23) փազվաբում, ձեռքերոջ շուրջըդորդ պահում, և կթե՛ Արնիս սանն,
  - 24) Արնիս հոգին (և) Արնիս մարմինը նճանաղես չպահես,
  - 25) և ջո ձեռքերով շուրջըդորս չպահես,
  - 26) քեզ (համար) հոգես Արնիս չջրես:
  - 27) Կամ կթե՛ Արնիս մասին մի սեղ չարի չես,
  - 28) և կթե՛ դա ինձից քարջես և սոյ մասին ինձ չասես,
  - 29) այդ մարդուն ինձ ջուրջ չտես,
  - 30) և կույիսն չես:
-

§ 5

- 31) nu zi-ik ¹¹Hu-uq-qa-na-a-al ¹²UTU¹³-pāt aš-fo-li pa-ah-li EGIR-pa-an-na
 32) A-NA ¹⁴UTU¹⁵-pāt aš-hu-ut nam-ma-ma-ta da-ma-a-in le-e ku-in-bi
 33) la-a-ak-ti nu-ut-ta ¹⁶UTU¹⁷-ya aš-fo-li pa-ah-hu-al-bi kat-ta-ma-ut-ta
 34) DUMU¹⁸.KA pa-ah-hu-al-bi kat-ta-ma-ta-el DUMU¹⁹.K[A] am-me-el DUMU-YA pa-ah-hu-ri
-

§ 6

- 35) 'nu' m[a-a-a]n 'SiGo-in ku'-wa-pi 'il-da'-at-ti nu "'[UTU]²⁰ aš-fo-li pa-ah-hu-al-ti
 36) [nu]-ut-ta ²¹UTU²² kat-ta-ya A (NA DUMU)²³.KA 'SILIM'.BI i-ya-mi
 37) nu am-me-el DUMU-YA DUMU²⁴.KA-ya kat-ta aš-fo-li pa-ah-hu-ri ²⁵UTU²⁶-ma
 38) nu-uk pa-ah-hu-al-bi nu-ut-ta ka-a-ša ke-e ud-da-a-ar ŠA-PA[L] NI-IŠ DINGIR²⁷
 39) 'te'-eh-hu-un nu ka-a-ša ke-e-da-ni 'ud-da-ni'-i LI-IM DINGIR²⁸
 40) nu-'li'-ya ha-zi-š-en
-

§ 7

- 41) ²⁹UTU ŠA-ME-E ³⁰UTU ³¹A-ri-in-na ³²U ŠA-ME-E ³³ISKUR ³⁴Ha-at-ti
 42) ³⁵ISKUR ³⁶Ha-la-ap ³⁷ISKUR ³⁸PO'-na ³⁹ISKUR ⁴⁰Zi-šp'-ya-lu-an-da
 43) ⁴¹ISKUR ⁴²Ša-pi-ma-wa ⁴³ISKUR ⁴⁴Ne-ri-ik' ⁴⁵ISKUR [⁴⁶Hi-i]i-ša-al-hu-pa ⁴⁷U ⁴⁸Ša-ah-
 pi'-na
 44) ⁴⁹U 'KARAS' ⁵⁰U KILAM ⁵¹U ⁵²U-[da] ⁵³U ⁵⁴[K]i-ir-za-wa-at-na
 45) ⁵⁵U ⁵⁶Pi-te-ya-ri-ik ⁵⁷U ⁵⁸Ša-m[u]ha ⁵⁹U ⁶⁰Ša-r]i-iš-ša ⁶¹U ⁶²Hur-ma
 46) ⁶³U ⁶⁴Li-ih-zi-na ⁶⁵U ⁶⁶D[U]u ⁶⁷U ⁶⁸li-hu-pi-ir-ta ⁶⁹U ⁷⁰Hu-ai-la-al-da
 47) ⁷¹Hé-pāt ⁷²U du ⁷³Hé'-pāt ⁷⁴Ki-'ir'-zu-[wa-at]-na
-

§ 8

- 48) ⁷⁵LAMMA ⁷⁶LAMMA ⁷⁷Ha-at-ti ⁷⁸Zi-ir-hu-ri-ya-a[i] ⁷⁹Kar-ri-š
 49) ⁸⁰Ha-pu-an-da-li-ya-al ⁸¹LAMMA ⁸²Go'-ra-ah-na ⁸³LA[MMA LI]L ⁸⁴LAMMA ⁸⁵kur-ša-
 al
 50) ⁸⁶A-a-al ⁸⁷IŠTAR ⁸⁸IŠTAR LIL ⁸⁹IŠTAR ⁹⁰Ni-nu-wa ⁹¹[IŠTAR ⁹²Ha'-at'-ta-ri-na
 51) ⁹³IŠTAR MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E ⁹⁴Ni-na-at-ta-al ⁹⁵[Ku-li-i]t-[a]-'al' ⁹⁶ZA.BA.BA
 52) ⁹⁷ZA.BA.BA ⁹⁸Ei-la-ya ⁹⁹ZA.BA.BA ¹⁰⁰A[r-zi-ya DINGIR]¹⁰¹KARAS
 53) hu-u-ma-an-te-[e] ¹⁰²MARDUK ¹⁰³AL-LA-TUM išk-nu-a-[al ¹⁰⁴UTU-ut ¹⁰⁵Hu-pi-ir-na-al
 54) ¹⁰⁶Ha-wa-al-ša-an-na-al ¹⁰⁷Ša-ma-ha-al ¹⁰⁸A-a-[pa-ra-al ¹⁰⁹Hur-ma-al] ¹¹⁰Ha-an-ti-ta-al-
 ša-š
 55) ¹¹¹An-ku-wa-al ¹¹²Ka-tah-hu-al ¹¹³Ta-hur-p[a-al ¹¹⁴Ma-am-ma-al ¹¹⁵Ka-ta-pa-al
 MUNUS.LUGAL-al
 56) ¹¹⁶Du'-un'-na'-al ¹¹⁷Hal-la-ra-al DINGIR¹¹⁸ lu-[la-ah-he-e-el DINGIR¹¹⁹ ha-p]i-te-e-el
 57) DINGIR¹²⁰ ŠA ¹²¹Ha-at-ti hu-u-ma-an-te-el [DINGIR¹²² LU¹²³ DINGIR¹²⁴ MUNUS¹²⁵
 DINGIR¹²⁶] KUR-e-al
 58) DINGIR¹²⁷ ŠA-ME-E DINGIR¹²⁸ ER-SE-TIM HUR.SAG¹²⁹ ID¹³⁰ PO¹³¹ UR-Š¹³² ne-

§ 5

- 31) 'ու' հոսկանա, Արնիս կամօվին պաշտպանիք, և մեջքին
 32) Արնի կանգնիք: Այտնետն ուրիշ ոչ մկին
 33) չնտուչև: Եվ Արևս քեզ կամօվին կպաշտպանեմ, հետո
 34) քո որդիներին կպաշտպանեմ, իսկ հետո քո որդիներին իմ որդին կպաշտպանի:
-

§ 6

- 35) Եվ կ(ք)ն դու միշտ քեզ լավ պահես, և Արնի)ս կամօվին պաշտպանես,
 36) ապա հետո քո լորդիներին (իս)կեղեպ ես լրայնեման կլինեմ,
 37) և իմ որդին քո որդիներին կամօվին կպաշտպանի, և Արևս
 38) քեզ կպաշտպանեմ: Տես, քեզ (իս)մար) այս բանը կըրթան տակ
 39) ես գրեցի և այս գործի համար 1000 աստվածների
 40) խորհրդի կանշեցիք:
-

§ 7

- 41) 'Երկնքի' Արնի աստվածը, Արնիևայի Արնի աստվածուհին, 'Երկնքի' Անպրոպի
 աստվածը, Խաթթիի Անպրոպի աստվածը,
 42) Հալայի Անպրոպի աստվածը, Արնիևայի Անպրոպի աստվածը, Տի)պպալակազայի
 Անպրոպի աստվածը,
 43) Սաղիևուվայի Անպրոպի աստվածը, Լեթիկի Անպրոպի աստվածը,
 [Ի)խտախտազայի Անպրոպի աստվածը, Մանգեևայի Անպրոպի աստվածը,
 44) 'Տորքի' Անպրոպի աստվածը, Հուկայի Անպրոպի աստվածը, Ռալայի Անպրոպի
 աստվածը, [Կիցց)ուվանուայի Անպրոպի աստվածը,
 45) Պիտտեթարիկի Անպրոպի աստվածը, Սա(մու)տայի Անպրոպի աստվածը,
 Սա)լիտտայի Անպրոպի աստվածը, Խուրանայի Անպրոպի աստվածը,
 46) Արնիևայի Անպրոպի աստվածը, 'Ամիրակ քաղաքի' Անպրոպի աստվածը,
 [Բա)խուպիտայի Անպրոպի աստվածը, Խուլլատտայի Անպրոպի աստվածը,
 47) Իեքաուրը, Ուրայի Իեքաուրը, 'Պեցցուվատիայի Իեքաուրը:
-

§ 8

- 48) Պահապան աստվածը, Խաթթիի Պահապան աստվածը, Տիտարի)լաուը, Կարքիսը,
 49) Խուպանդալի)րաուը, Գարսիևայի Պահապան աստվածը, ['Պալտի'] Պահապան
 աստվածը, 'որսապարնի' Պահապան աստվածը,
 50) Էան, Իշտարը, 'Պալտի' Իշտարը, Կինկի Իշտարը, Խատտարիևայի [Իշտարը],
 51) 'Երկնքի քաղուհի' Իշտարը, Կիտատարը, [Կու)խտարը, Տարբան,
 52) Էլլալայի Տարբան, Արնի)լայի Տարբան, 'Տորքի' (աստ)վածները
 53) յուրք, Մարդուը, Ալլատուը, 'Կրկրի' Արնի աստվածը, Խուպիևայի
 54) Խուվատտանուը, Մանախայի Ալլատուը, Խուրմայի Խանտիտատուը,
 55) Անկուվայի 'Կատախատը, Տախարպ(այի Մանուը), 'Կատապայի քաղուհի',
 56) 'Պունևայի Խուլլատուը, 'Արնի)քի' աստվածները, իսպի)լունքի աստվածները,
 57) Խաթթիի յուրք աստվածները, կրկրի [———]
 58) 'Երկնքի' աստվածները, 'Կրկրի' աստվածները, լեկ(կ)ը, գևուը, ադյուրները:

ˈpɪː[ɪ]ʃ

- 59) ˈteː-e-kán fál-li-š a-a-ru-na-af na-a[ʔ ku-ut-ru-e-ef a-še-an-du .....]-ya
 60) [.....]-ya
 61) [.....]-at-ti
 62) [.....]x

Մյուսեղի վերջը բացակայում է:

ԴԿ Ը

§ 9

- 1) [na]ˈan-muˈ U-UL m(e)ˈma-ut-ci na-an-an-da imˈm(a mu-un-na-a-š)]

§ 10

- 2) na-af-ma a-pe-e-da-ni im-ma EGIR-an ti-ya-š A-NA ˈUTU[ʔ ma]
 3) a-wa-an ar-ha-ti-ya-š nu ma-a-an ki-š-še-an ut-tar i-e-[š]
 4) nu-ut-ta ke-e NI-Š DINGIR¹⁰⁰ le-e da-li-ya-an-zi nu-ut-[ta]
 5) a-pu-u-un-na an-ru-uh-še-an le-e da-li-ya-an-zi(i)
 6) zi-ik ku-e-da-ni EGIR-an ti-ya-š nu a-pu-u-un-na har-ni-in-ka[n-du]
 7) ma-af-ma-af ki-i ut-tar NI-Š DINGIR¹⁰⁰ EGIR-an le-e tar-na-an-zi(i)
 8) nu-af-ma-at-[ša] le-e a-a-ra i-en-zi nu-af-ma-af tik-še-an
 9) har-ni-in-kán-da ˈUTU[ʔ ma-af-še-an ZI-[š]] ar-mu-un-du

§ 11

- 10) ma-a-an zi-ik-ma ˈHu-ug-qa-na-a-af ˈUTU[ʔ pát pa-ah-še-af-zi
 11) EGIR-an-na A-NA ˈUTU[ʔ pát ar-ta-ti nu-ut-ta ke-e-ma NI-Š DINGIR¹⁰⁰
 12) af-šu-š pa-ah-še-anˈdaˈra ra-af-ta A-NA QA-AT ˈUTU[ʔ an-da
 13) a-af-šu lu-ú-lu-af-ki

§ 12

- 14) [nu ma-a-an] ˈUTU[ʔ kán ku-wa-pí A-NA KARÁŠ an-da nu ma-a-an A-NA
 15) [.....] wa-ar-zi za-ah-š-ya pa-a-i-mi zi-ga-mu kat-ti-mi
 16) [la-ah-š-ya-š] na-af-ma A-NA KUR ˈKUR-ma na-af-ma A-NA URU ˈKURˈ
 17) [la-ah-š-ya-ma] zi-ga-mu-za kat-ta-an nu-mu-za ma-a-an a-pí-ya-[ya]
 18) [ˈa-ú-ri-ya-š-af] ˈaf-ki-š-ga-tal-la-af nu-za-an ma-a-an
 19) A-NA ˈUTU[ʔ še-er SAG.DU-KA pát še-er a-ut-zi nu ma-a-an ki-i[š-š]-an
 20) [.....] me-mi-š-ki-š ku-it-wa ku-it nu-wa-za-at A-[NA ˈHu]-ug-qa-na-a
 21) e-ef-da A-NA ˈUTU[ʔ ma-wa hu-u-ma-an ŠIG-in ˈeˈ-ef-du

§ 13

- 22) nu-mu-af-še-an hu-u-ma-an-da-az pa-ah-š-zi nu ku-š A-[NA ˈUTU[ʔ] i-da-a-lu-af

տակերը, երկիզը.

59) երկիզը, մեծ հովը: Եվ (սրանք վրանք պետք լինեն .....):

60) ----

61) ----

62) ----

ԴԿ II

§ 9

1) Եվ երա մասին ինձ չասեւ եւ ետխիսկ լուսւ:

---

§ 10

2) կամ ետխիսկ երա մտ զնաւ, [խկ] Արնին

3) ցեա: Եթէ դու աղբախի շահ անխա:

4) Այս երգման աստվածները թեզ հանգիստ չեն թողնի, եւ [քո սրտաճառով]

5) այդ մտքդու էլ հանգիստ չեն թողնի.

6) ում մտ զու կզնաւ: Եվ երա էլ կոչեալ(ենն):

7) Եվ թեզ այս թանի համար երգման աստվածները ինտ քաջ չեն թողնի.

8) երանք թեզ համար դա մշտ չեն համարի, միասին թեզ

9) կոչեալ(ենն եւ Արնիս կամըը կկատարեն:

---

§ 11

10) Իսկ եթէ դու՝ Յուկկանա, միայն Արնիս պաշտպանեա

11) եւ միայն Արնիս մեքքին կանգնեա, ապա թեզ այս երգման աստվածները

12) կամովն կաղաղարենն եւ Արնիս ձեռքում

13) դու լավ աղաւսեղութեան կտեսնեա:

---

§ 12

14) [Եվ եթէ], երբ Աշեա գրգի ինտ նմ եւ եթէ

15) [.....] ուղեւորյան գնամ, դու ինձ ինտ միասին

16) [կաղաղախա]: Իսկ եթէ դեպի թշտամական երկիր կամ թշտամական քաղաք

17) [ես աղբախ], դու ինձ ինտ, ինձ համար ախտել

18) տանտանային պահով (զլիննա): Եթէ դու

19) Արնիս (նայեա) ինչպես քո անձին եւ ետքում եւ եթէ այ[սպես]

20) [.....] խոսեա. "Դ՛նք որ (սրտախում է), [Խու իկանային]

21) թազ պատանի, իսկ Արնին թազ միայն քարին լինի":

---

§ 13

22) Ինձ բոլորից պաշտպանիք: Ով Արնիս հանգեալ չար է.

- 23) tu-uq-qa-a-pa-a-al i-da-a-la-ul 'e'-e-i-du
 24) ma-a-na-al A-NA *UTU¹⁰KÜR tu-uq-qa-al ¹⁰KÜR e-e-i-du
 25) [na-al-ma] KÜR-e na-al-ma URU-al A-NA *UTU¹⁰ NU-KÜR-TA' tu-uq-qa-at NU-KÜR-TA-KA e-e-i-du
-

§ 14

- 26) [na-al-ma] A-NA *UTU¹⁰KÜR-ya ku-ii-ki [ti]-i-e-er-zi
 27) na-al-ma ku-u-ru-ur KJ.BAL ku-ii-ki e-e(p-r) tu-ga ha-at-ru-a-mi
 28) nu-mu-ul-la-an ma-a-an ÉREN¹⁰it ANŠE.KUR.R[A]¹⁰it lam-mar Ū-UL a-ar-ti
 29) nu-za-an pa-ra-a im-ma ha-it-ti-ya-ši 'na'-al-ma-at zi-ik-ma
 30) zi-ki-'la' il-ta-ma-al-ti nu-mu-ul-'la'-an ma-a-an a-pi-ya-ya
 31) lam-mar Ū-UL a-ar-ti nu-ut-ta k[e]-e NI-Š DINGIR¹⁰ har-ni-in-kín-du
-

§ 15

- 32) na-al-ma-mu-za ma-a-an LÜ¹⁰Ha-at-ti 'nam'-ma ku-ii-ki i-da-a-la
 33) me-na-ah-ha-an-da la-ra-a da-a-i [k]a-i-e-la-al im-ma ku-ii-an-tu-uh-la-[al]
 34) zi-ga-an GIM-an il-ta-ma-al-ti na-an-ma ma-a-an a-pé-e-da-ni
 35) lam-ni-i Ū-UL me-ma-at-ti 'na'-an pa-ra-a im-ma la-me-nu-ši
 36) nu-ki-š-'la'-an te-ši am-mu-'uk'-wa-za [i-i]n-ga-nu-wa-an-za
 37) nu-wa Ū-UL'ku-ii-ki me-ma-[a]h-ši [i-ya-mi-y]a-wa Ū-UL ku-ii-ki
 38) a-ši-ma-wa [ma-ah-h]a-an i-e[er-zi nu QA-TAM-MA] i-e-ed-du
-

§ 16

- 39) nam-ma-wa-za x[.....] x [.....-h]a²-ri nu ma-a-an
 40) a-pi-ni-šu-wa-a[n-da-an me-mi-an me-ma-at-ti nu] i-da-a-la-un
 41) an-tu-uh-la-an [A-NA *UTU¹⁰ hu-u-da-a-ak Ū-UL me-ma-at-ti
 42) nu-ul-la-an x[.....] nu-x]a u-wa-ši a-pé-eš
 43) ki-š-ta-ti [nu tu-uk *Hu-uq-qa-na-a-an k]e-e NI-Š DINGIR¹⁰ har-ni-in-kín-du
 44) nu-ut-ta le-'e' [a-a-ra] 'i'-en-zi
-

§ 17

- 45) na-al-ma ki-š-[la-an ut-tar ku-ii-k]i i-ya-ši
 46) nu-mu-za me-na-ah-h[a-an-da ku-ii-ki la-ra]-a da-'at'-ti
 47) na-al-ma-at z[i-ki-la Ū-UL da-at-ti] ta-ma-š-'ma'
 48) ku-ii-ki i-[e-er-zi nu ma-a-an a-pi-ni]-'ku'-wa-an-na ut-tar
 49) i-e-ši nu [tu-uk *Hu-uq-qa-na-a-an k]e-e NI-Š DINGIR¹⁰ har-ni-in-kín-du
 50) ne-er-t[a le-e] 'a-a-za' i-en-zi EGIR-pa-an-na-at-ta
 51) le-e [ta]r-na-an-zi
-

§ 18

- 52) na-al-ma-[x]a ku-ii-ki im-ma i-da-'a'-lu ut-tar zi-ga-at

- 23) թո հանդեպ (էլ) եւ թող չար լինի:
 24) Եթե եւ Արեխա թշնամի է, քեզ էլ թող թշնամի լինի:
 25) [Եթե] երկիրը կամ քաղաքը Արեխա թշնամի է, քեզ էլ սպե թող թշնամի լինի:
-

§ 14

- 26) [Եթե] Արեխա վրա որևէ թշնամի [հար]ձնակվի,
 27) կամ թշնամական ապստամբություն սկզսի, (և) եւ քեզ գրեմ:
 28) Եթե ինձ մտա գորքով (և) մարտակարգերով տեղնուտեղը չգրա,
 29) և հույնիակ երան (թշնամուն - Ա.Ք.) հախընարես, կամ եթե դու այդ մասին
 30) ինքը շնո և եթե ինձ մտա այնուեղ
 31) տեղնուտեղը չգրա, քեզ ալյիս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
-

§ 15

- 32) Կամ եթե հարթիի մարդը իմ հանդեպ [ին]տո չար
 33) բան անի, [ո]վ էլ որ եւ լինի,
 34) եթե դու այդ (մասին) շնո և եթե ինձ այդ
 35) պահին չասես, և երան հույնիակ թագցնես
 36) և պապես տանս, *ԴՊապոս) եւ երդվի եմ,
 37) (բայց) ոչինչ չեմ ասի], ոչինչ չեմ [ան]ի,
 38) իսկ եւ [ինչպ]իս ան[ում է, թող այնպես էլ] անի*:
-

§ 16

- 39) „Ձեռո եւ [.....] -ի“: Եթե
 40) այդպի[սի] բան տանս և] չար
 41) մարդու մասին [Արեխա տեղնուտեղը չ]ասես,
 42) այլ երա մտա [հույնիակ?] գնա, (և եթե) այդ(պես)
 43) լինի, [քեզ] ծուկվաես, [այ]իս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
 44) Երանք քեզ չե[և եե]րի:
-

§ 17

- 45) Կամ երբ ինչ-որ բան անես,
 46) իմ հանդեպ ինչ-որ բան ձեռնարկես
 47) կամ ի[նք] չձեռարկես], այլ
 48) ուրիշ մեկը ալի: Եթե այդպես
 49) անես, [քեզ] ծուկվաես, այս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
 50) *Կա քեզ չես] եե իբի և հետագայում
 51) [բայ] չես թողի:
-

§ 18

- 52) Կամ եթե հույն[իսկ] ինչ-որ [չա]ր բան դու

- 53) li-[t]a-ma-al-ti na-at-mu-kán ma-a-an fa-'an'-na-at-ti
 54) na-at-mu *Ü-ÜL* me-ma-at-ti na-al-ma-mu a-pa-u-un an-tu-uh-fa-an
 55) fa-an-na-at-ti na-an-mu *Ü-ÜL* me-ma-[a]t-ti na-an-an-da
 56) in-ma mu-un-na-a-ü nu-ut-ta ka-a-fa ke-e ku-e
 57) ud-da-a-ar *SA-PAL NI-İS DINGIR*¹⁰⁵ da-a-i-u-en
 58) na-at-ma-a-an *Ü-ÜL* pa-ab-ha-al-ti na-al-[m]a-at-kán sar-ra-at-ti
 59) nu-ut-ta ke-e *NI-İS DINGIR*¹⁰⁵ har-'ni-in-k'an-du
-

§ 19

- 60) an-tu-uh-fa-a-tar-ma ku-it nu-ü(i-fa)-an *Ü-ÜL*-ya ku-it
 B [_____] _____] *Ü-ÜL*-ya ku-[it]
 61) ut-tar ü-e-mi-ya-u-e-ni na-at-d[fa-an ke-e-d]a-ni li-in-ki-ya-al
 B [_____] _____ ke-e-d]a-ni li-in-ki-ya-al'
 62) tap-pi-ya *Ü-ÜL* ki-it-ta-[zi na-a]ß-ma-at an-tu-uh-ha'-al-kán
 B [_____] _____ na-al-m]a-at an-tu-wa-uh-ha-al-kán'
 63) i-'da-a-lu-uf-ar-ha' a-pé-za i-e-[ü]tu-ga-a]ß-fa-an ZI-KA
 B [_____] _____ t]u-ga-at-fa-an ZI-KA
 64) [_____] x [_____] ta-ma-ü-ma ku-ü-ki
 B [_____] _____ ta-m]a-ü-ma ku-ü-ki
 65) [me-ma-i] na-at-mu-kán fa-an-na-at-ti
 B [me-ma-i (66) [na-at-mu-ká]n fa-an-na-at-ti
 66) [_____] li-in-ki-ya
 B [_____] li'-in-ki-ya [_____]
 67) [_____] me-ma-ab-hi
 B [_____] me-m[a-a]ß-hi
 68) [nu-ut-ta ke-e ut-tar *NI-İS DINGIR*¹⁰⁵ EGIR-an le-e] tar-na-an-zi
 B [_____] _____ le-e] 'tar-ra-an'-zi
 69) [nu-ut-ta ke-e *NI-İS DINGIR*¹⁰⁵ har-ni-in-ká]n-du
 B 74 (1) [_____] -'ut'-[_____] har-ni-in-kán]-'du'
-

§ 20

- 70) [_____] hu-a-ma-an
 B (2) nu-ub-[_____]
 71) [_____] *Ü-ÜL* ße-ek-ku-e-ni
 B (3) ki-it-x[_____]
 72) [_____] na-at li-in-ki-ya] kar-ta ki-it-ta-ri
 B (4) *DINGIR*¹⁰⁵ 'ma' [_____]
-

§ 21

- 73) [_____] i-ya-nu-un
 B (5) nu-ut-ta x[_____]
 74) [_____] ß]-tar-na-ar-ha

- 53) շուս ն ե[թէ] իննից այդ լթալքնես
 54) ու ինն այդ մասին չասես, [ն] այդ մարդուն
 55) քարքնես, կրա մասին չխախես, կրա մասին
 56) հույնիսկ լթես: Քեզ համար այս
 57) խոսքերը մենք կրթման տակ դրեցինք:
 58) Եվ եթե դու այդ չպատշաճանես ն] այդ խախտես,
 59) քեզ այս կրթման աստվածները քող ոչնչացնեն:
-

§ 19

- 60) Քանի որ մարդկությունը կրթմանազանց է, ն այդ
 61) բանը մենք չգտանք, որովհետև այն այն կրթման
 62) ապուստակում չկա[ր ն կա]մ այն չար
 63) մարդը պետեղից — [..... քեզ] քո հոգին
 64) [.....] իսկ [ուրիշ] մեկը
 65) [ասի], ն այդ բանը քարքնես,
 66) [.....] կրթման
 67) [.....] ես (կ)տուհմ:
 68) [քեզ այս բանի համար կրթման աստվածները ենտո] բաց [չեն] քողնի,
 69) [քեզ այս կրթման աստվածները քող ոչնչացնեն:
-

§ 20

- 70) [.....] ամբողջ/բոլոր
 71) [.....] մենք չգիտենք:
 72) [.....] ն այդ կրթումը] ես դրեք:
-

§ 21

- 73) [(Եվ կրան/արդ?).....] ես սրեցի:
 74) [(Եվ կրան/արդ?).....] միջև

- B (6) nu-ut-ták-kán [.....]xo[.....]i-tar-na a[.....]ha
 75) [.....]ti-it[.....]ta-nu-nu-un
 B (7) nu-ut-du'za' [.....]t[.....]i-ta-nu-n[.....]u-un
 76) [.....]x ku-wa-pí
 B (8) nu'-za-ma-a-an' x[.....]ku-w[a-pí] 'IT'-'IT' 'UTU¹⁰.....?]
 77) [IT-'IT] 'UTU¹⁰..... a[kí-ki-ya-an-za-ma
 B (9) ma-a'an'-n[.....]a[.....]a? ku-wa-pí
 78) [.....]ku-wa-pí? na-af-lu-ták-kán ku-e-da-ní-ik-ki EGIR-an-da pí-i-e-mí
 B na-af-lu-ták-kán [ku-e-da-ní-ik-ki] (S) (EGIR-an-da pí-ya-mí)
 79) [na-af-ma-ták-kán A-NA KARAS ku-wa-pí-ik-ki an-da] pí-i-e-mí
 B [na-af-ma-ták-kán] A-NA KARAS ku-wa-pí(i-ik-ki a)n-da pí-ya-mí
 80) [i-da-a-lu-un-ma me-mi-ya-an i-ta-n] a-af-tí
 B (5) 'i-da-a-lu-un'-ma' me-n[i-ya-an i-t] a-ma-af-tí
 81) [na-an-ma ma-a-an le-e ha-at-ra-a-ú] ní-ik-ú-an-na-at-ti nu-mu-ú[ú]-ú-an
 B na-an-ma ma-a-a(n le-e h)a-at-ra-a-ú (7) ní-ik [ú]-ú-an-na-at-ti nu-mu-ú[ú]-ú-an
 82) [am-mar Ú-UL a-at-ti]
 B [am-ma]r Ú-UL a-at-ti]

§ 22 (-B)

- 83) (8) na-af-ma-[af S]A K[UR] ¹⁰⁰¹[H]a-ya-lu-ma nu i-da-a-lu-un me-mi-an [i-ta-ma-af-ti]
 84) (9) ku-i-lu-af [im-n]a ku-ú me-mi-af nu-mu-ú[ú]-ú-an ma-a-an [am-mar Ú-UL a-at-ti]
 85) (10) na-af-ma'-at-ta a-pa-a-at' ha-at-ra-a-ni ka-a-lu-wa ka-[a-af]
 86) (11) 'i-da-a-lu-af' n[e-mi-y]a-af nu-mu-ú[ú]-ú-an ma-a-an lam-mar Ú-UL a-at-ti]
 87) (12) nu-ut-ta k[e-e-m]a NI-IS DINGIR ¹⁰⁰² har-ni-in-k[án-du]

§ 23 (-B)

- 88) (13) ma-a-an 'UTU¹⁰ ma-af-lu-ú pa-ah-ha-af-ti EGIR-an-na A-N[UTU¹⁰(-pát)] ar-ta-ti]
 89) (14) nu-ut-ta ke-e NI-IS DINGIR ¹⁰⁰³ af-lu-ú pa-ah-ha-an-tya[ru]
 90) (15) n[am-ma-at-t]a KUR ¹⁰⁰⁴[H]a-ya-lu-ya ku-it [AD-DIN nu a-pa-at-ta]
 91) (16) [af-lu-ú] p[pa-ah-ha-an-da-ru]

§ 24 (-B)

- 92) (17) [na-af-ma A-NA 'UTU¹⁰ ku-i]i-ki me-na-ah-ha-a(n-da BAL i-ya-ti]
 93) (18) [na-af-ma A-NA DUMU ¹⁰⁰⁵ 'UTU¹⁰ ku-i]j-ki me-na-[ah-ha-an-da BAL i-ya-ti]
 94) (19) [.....] kat-ta [.....]
 95) (20) [.....] x-ya [.....]

- 75) [(Եվ կրան/արդ?).....] և դրեցի/հաստատեցի:
 76) [(Եվ եթե)..... (ևր)ք [.....]
 77) [(Արևի դեմ.....].....
 78) [(Եվ կրան ինչ-որ տեղ] ուղարկեմ,
 79) երբ ևս գորչով ինչ-[որ տեղ] գնամ,
 80) [Իսկ եթե չար բան (ս)ևս
 81) [(Ն եթև այդ մասին ինձ չգրես (և) քաղցնես և ինձ մտո],
 82) [տեղևտանեղը չգա]ս:
-

§ 22

- 83) Կամ [Հ]ոպտապոմ չար բան [չսև],
 84) ինչ էլ որ լինի, և եթև ինձ մոխտ տեղևտանեղը չգաս]:
 85) Կամ (եթև) քեզ այդ մասին գրեմ. „Ահա [տես],
 86) չար բ[ա]ն է“, ինձ մտտ տեղևտանեղը չ[գաս]:
 87) քեզ այս կայման աստվածները թող ոչևչազ[նեն]:
-

§ 23

- 88) Իսկ եթև Արևիս կամոլին սաշտարանես և [Արևիս մեքքի]ն [կանգնես],
 89) քեզ այս կրոման աստվածները թող կամոլին սաշտարան[են]:
 90) Հ[ևտո] նահ Հ[ալ]տաս, որ [քև]զ [տե]զի, այդ էլ
 91) [կամոլին] կա[սաշտարանեն]:
-

§ 24

- 92) [Կամ Արևիս] դե[մ ո]վ [կազատամբի],
 93) [Կամ Արևի որդիների դե[մ ո]վ [կազատամբի],
 94) .....
 95) .....
-

24 III

§ 25

1) [-----] x [-----]

§ 26 (= B)

2) [n]a-'aš'-ma-at-ta [-----]

3) *UTU²⁰-wa-at-t[a-----]

4) an-me-el-na-aš-ša-[-----]

5) zi-ik-wa A-N[A-----]

6) EGIR-an-ti-ya n[u-----]

7) nu-uš-du-uš-ša-an x[-----]

8) ZI-KA ga-ra-a wa-a[r-ku-uz-zi-----]

9) nu A-NA *UTU²⁰ a-wa-'an' [ar-ha-ti-i-e-li-----]10) ne-et-ta ke-e NI-f[Š DINGIR²⁰⁰⁰ (EGIR-an?) le-e da-li-ya-an-zi]

11) a-pé-e-da-ni-ya-at [an-tu-uh-sa-an le-e tar-na-an-zi]

12) nu-uš-ma-aš ták-ša-an [har-ni-in-ká]n-du

§ 27

13) na-aš-ma ki-iš-ša-wa-an ut-ta[r-zi-ki-la ZI-it]

14) e-ep-li na-aš-ma-at i-e-li [nu?] nam-ma ku-it-ki

15) [p]a-ra-a da-ma-i ša-an-ša-at-t[i-----]

16) 'i-[n]i-wa i-ya-mi nu-wa-ra a-pé-y[4-----] xx

17) ke-e N[f-š]Š DINGIR²⁰⁰⁰ le-e da-li-[ya-an-zi-----] ha[r-ni-in-ká]n-du

§ 28

18) ka-a-ša-ták-kán [A]-NA É.GAL¹⁰⁰ YA [le-r]a-a ú-wa-da-an-zi19) nu-kán ŠA É.GAL¹⁰⁰ [i]e-ak-la-i[š nu[kán]] ku-it

20) na-ak-ki-ša-aš nu 'ku-it' 'ma-ah-ha'-[an-----ku-it] ma-ah-ša-an

21) iš-ta-ma-aš-ki-iš na-at-[kán Š-TU É.GAL¹⁰⁰ ?]a

22) le-e [ša-an-na-a]š-ú

§ 29

23) na-aš-ma du-ra-kán *UTU²⁰ ga-ra-t[a-----]-HARB [na-aš-ma-du-ra-kán] *UTU²⁰ ga-ra-ta-----]

24) nu-uš-du-ra me-mi-ya-nu-uš a-wa-an [k]at-t[a-----nu-e]a me-a-an

B [... nu-uš-du-ra me-mi-ya-nu-uš a-wa-a]n kat-ta x[-----]

25) an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li <u>> [pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-a]n har-mi

B [(ma-a-an an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li) pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-an har-mi]

24 III

§ 25

1) :-----

---

§ 26

2') [Կամ] քեզ [-----

3') ..Արևը քեզ [-----

4') ... [-----

5') ..Պո [-----]-ին (հայր հող...) [-----

6') հետ կանգնե՞ր? Ե[վ]-----

7') Եվ քեզ [-----

8') քո հոգին կազ[ատվի]

9') Եվ Արևին [քեզ]:

10') Այդ բանի համար այս երգը[տե ստավանները քեզ հանգիստ չեն թողնի],

11') կրան էլ [հանգիստ չեն թողնի]:

12') Միտովն ձեզ կ[ոչեցայնեն]:

---

§ 27

13') Կամ այսպիսի բան[ը դու ինքդ քո հոգում]

14') ունեցի և այդպես այս: [Եթե] հետ մեկ

15') ուրիշ բան թարցնես [-----

16') ..Այդ (բանը) ես կանեմ, կրա [-----

17') Այս [երգի]տե ստավանները քեզ հանգիստ չեն թողնի]:

---

§ 28

18') Երբ դուք իմ պաշտոն [գար],

19') պաշտոնում սովորույթ կա, որ

20') կարևոր է: Ինչ-ո՞ր (բան) երբ

21') լսես, այդ մասին [պաշտովից դուրս ասես],

22') չ[բար]ջնես:

---

§ 29

23') Կամ եթե Արևս քեզ իր հոգին [-----]

24') և մտածեցություններս քեզ (բարստացան), եթե

25') որե՛ն մարդու բարություն սնկաւ համար [ընտրե]մ,

- 26) a-li-wa-an-tu-wa-ah-ha-af SIG-in [i]i-[a-i nu-wa-ra-an]
 B (1) [a-li-wa-an-tu-wa]-ah-ha-af SIG-in il-da-i nu-wa-[ra-an]
 27) *UTU¹⁰-ya SIG-in i-ya-mi 'zi'-ga-[al-li ma-a-an pa-a-i-š]
 B [UTU¹⁰-ya] (2) [SIG-in i-ya-mi zi-g]a-al-li ma-a-an pa-a-i-š
 28) a-pu-u-un me-mi-ya-an EGIR-pa me-ma-at-ti [na-al-ma-ra] an-tu-uh-la-an
 B a-pu-u-un [me-mi-ya-an EGIR-pa] (3) [me-ma-at-ti n]a-al-ma-ra a-pu-u-un LÜ¹⁰⁰
 29) i-da-la-u-wa-an-ni 'pa'-ra-a hu-it-ti-ya-a[n hur-mi]
 B i-da-a-la-[u-wa-an-ni] (4) [pa-ra-a hu-it-ti-ya-an] har-mi
 30) a-li-wa-an-tu-wa-ah-ha-af i-da-a-hu-uf i-da-la-'u'-wa-[ah-zi-ya-mu]
 B a-li-wa-an-tu-wa-ah-ha-af i-da-a-[hu-uf i-da-la-u-wa-ah-zi-ya-mu?]
 31) zu-wa-ra-an *UTU¹⁰ i-da-la-u-wa-ah-mi nu ma-a-an pa-i[ti-ti]
 B (5) [zu-wa-ra-an *UTU¹⁰] i-da-la-wa-ah-mi nu [nu-a-an pa-i-ti-ti]
 32) a-pu-u-un me-mi-an a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-at-ti n[a-al-ma-a]a KUR-e
 B (6) [a]-pu-u-[un me-mi-ya-a]n a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-a[ti-ti na-al-ma-ra KUR-e
 33) ku-it-ki na-al-ma URU-an ku-in-ki a-al-lu pa-ra-a hu-u-
 [n-ti]i-ya-an har-mi
 B(7) ku-it-ki [na-al-ma URU-an ku-in-ki <<URU-an ku-in-ki>> [a-al-lu pa-ra-a] (8) hu-it-
 ti-[ya-a]n har-mi
 34) *SIG¹⁰-in-wa il-da-u-i nu-wa-ra-an *UTU¹⁰-ya SIG-in [n] 'i'-ya-mi
 B SIG¹⁰-in-wa il-da-i nu-wa-[ra-an *UTU¹⁰-ya] (9) SIG-in i-ya-mi
 35) z[i-g]a ma-a-an a-pé-'e'-da-ni KUR-e na-al-ma URU-ni EGIR-pa me-ma-at-ti
 B zi-ga ma-a-an a-pé-e-da-ni KUR-e na-al-ma URU-ni (10) EGIR-pa me-ma-at-ti
 36) nu-uf-[du-a]a ma-a-an a-[p]a-a-at KUR-e na-al-ma URU-an al-lu-[i]
 B na-al-ma-ra ma-a-an a-pa-a-at [KUR-e na-al-ma URU-an] (11) al-lu-li
 37) na-al-ma [i]-da-a-hu-'it' pa-ra-a hu-it-ti-ya-an [h]ar-mi
 B na-al-ma i-da-a-lu pa-ra-a hu-it-ti-ya-an [h]ar-mi
 38) zi-ga-[al-ma]-'la'-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa me-[ma-a]t-ti
 B (12) zi-ga-al-ma-la-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa [me-ma-at-ti]
 39) me-'et'-ta ŠA-PAL NI-Š DINGIR¹⁰⁰ DÜ-ra
 B (13) me-et-ta ŠA-PAL NI-Š DINGIR¹⁰⁰ ki-[n-ta-ra]

§ 30

- 40) nam-ma-'at'-ta *UTU¹⁰ [k]u-in ku-u-un NIN-YA A-NA DAM¹⁰⁰ KA AD-DIN
 B (14) nam-m[a-a]t-ta *UTU¹⁰ ku-in ku-u-un NIN-YA A-NA DAM¹⁰⁰ KA AD-DIN
 41) 'nu'-al-[š]i NIN¹⁰⁰-ŠU ŠA MĀŠ-ŠU ŠA NUMUN-ŠU me-eq-qa-e-eš a-la-an-ti
 B(15) nu-al-š NIN¹⁰⁰-ŠU ŠA MĀŠ-ŠU ŠA NUMUN-ŠU me-eq-qa-e-eš [ku-it-a-š]a-an-ti
 42) [ŠA NUMUN-K]A-at-ta-at a-pé-'e'-ya zi-ga-al-ma-al-ra NIN-[ŠU ku]-it har-š
 B(16) ŠA NU[MUN-KA-at]-ta a-pé-e-ya zi-ga-al-ma-al-ra NIN-ŠU ku-[it] h[ar-š]
 43) A-NA [KUR¹⁰⁰ Ha-at-ti-ma-kán] la-a-ak-la-š du-u[š-qa]-ri
 B (17) A-NA [KUR¹⁰⁰ Ha-at-ti-ma-kán] la-a]k-la-š tu-uq-qa-ri

- 26') (ասկում)։ ..Այս մարդը (իբևև) լավ է պ[ա]խ[ա]մ[մ]։
 27') և Արևս երան լավ կվերաբերվեմ'։ (Եթե) դու զվտա երան
 28') այդ շանը հետո առև։ [Կամ] (եթե) մարդուն
 29') չարիքի համար ընտրվեմ'։
 30') (ասկում)։ ..Այս մարդը [իմ հանդես] չա[ր] էլ։
 31') Արևս երան չարությամբ կվերաբերվեմ'։ Եթե զվտա
 32') այդ շանը երան հետո առև։ [Կամ] (եթե) որևէ երկիր
 33') կամ որևէ քաղաք քարության անկյու համար ըն[տ]րվեմ'։
 34') (ասկում)։ ..Այն (իբևև) լավ է պահում, և Արևս երան լավ կվերաբերվեմ'։
 35') Եթե դ[ու] այդ երկրին կամ քաղաքին իմ[տ] առև։
 36') Կ[ամ] եթե այդ երկիրը կամ քաղաքը լավությամբ
 37') կամ չարությամբ վերաբերվեյու համար ընտրվեմ'։
 38') Եթե դու զվտա այդ (շանը) [երան]ը հետո ա[ռ]և[ա]։
 39') Այդ շանը ընդ համար երդման առկ թող դրվի։

§ 30

- 40') Անունհետև, այս քույրս ում Արևս ընդ կնություն տվեցի.
 41') ևս (իբ) ընտանիքից (և) տեմից շատ քույր(եր) ունի։
 42') ..... Դու երանց որպես [քո] քույրեր վերաբերվիր։
 43') Խաբբիում կարևոր սովորույթ կա։

- 44) ŠEŠ-at[ra] NIN-ŠU ¹⁸⁰⁰a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in U-UL d[a-a]-i
 B [ŠEŠ-at] NIN-ŠU (18) ¹⁸⁰⁰a-a[n-ni-in-ni-ya-mi-in] U-UL da-a-i
 45) U-UL-at a-a-ra ku-i-ma-at i-e-zi a-pi-ni-i[lu-u-w]a-an 'ut'-tar
 B U-UL-at a-a[ra ku-i]m-a-at (19) i-ya[zi a-pi-ni-i]s-u-u-wa-an] ut-tar
 46) na-at ¹⁸⁰Ha-at-tu-šī U-UL hu-u-šī-lu-u-iz-zi a-ki-pa-a[š-i]a-an
 B na-at ¹⁸⁰Ha-at-tu-šī U-UL hu-šī-lu-iz-zi (20) a-ki-pa-at-lu-an
 47) 'ku'-me-en-za-an KUR-e dam-pu-u-pi ku-it an-da-[a]t za-[ah-ha]an ŠA
 B ku-me-en-za-an KUR-e dam-pu-u-pi ku-it an-da-a] za-ah-ha-an
 48) [DAM-ŠU-a] 'NIN-ŠU' ¹⁸⁰⁰a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in da-at-kā[n-ni-pāt]?)
 B (21) ŠEŠ[za NIN-ŠU' ¹⁸⁰⁰a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in 'da-at-kān'-zi-pāt
 49) ¹⁸⁰Ha-at-tu-šī-ma-at U-UL a]- 'a-ra'
 B (22) ¹⁸⁰Ha-a[t-tu-šī-ma-at] U-UL a-a-ra

§ 31

- 50) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pi 'NIN-ŠU' na-at-ma ŠA [ŠE]Š 'DAM'-ŠU
 B (23) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pi NIN-ŠU na-at-ma ŠA [ŠE]Š DAM-ŠU
 51) ¹⁸⁰⁰a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ū-iz-zi nu-ut-šī [a-d]a-an-na
 B (24) ¹⁸⁰⁰a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ū-iz-zi nu-ut-šī a-[da-an-na]
 52) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-ut-ki-iš-ki-tén
 B (25) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-ut-ki-iš-ki-t[én]
 53) da-an-na-ma-na le-e-i-lu-šī-ya-šī U-UL-at a-a[ra] a-pé-e-er-kān
 B (26) da-an-na-ma-na le-e-i-lu-šī-ya-šī U-UL-at a-a-ra a-pé-e-[er-kān]
 54) ul-da-na-az ar-ha ak-'ki'-šī-kān-zi na-at zi-i[k]tu-'el' ZI-it
 B (27) ul-da-na-az ar-ha ak-ki-iš-kān-zi na-[at z]i-ga-tu-el [ZI-i]
 55) le-e e-ep-šī ma-an-tik-kān a-pi-ni-iš-lu-wa-an-ti ud-'da'-mi-i
 B (28) le-e e-ep-šī ma-an-tik-kān a-pi-ni-iš-lu-wa-an-ti ud-da-ni-i
 56) da-ma-iš-la ku-'šī-ki' pāt-ra-an-da ti-it-ta-nu-ut-'zi' zi-ga-an
 B [da-ma-iš-la] (29) ku-iš-ki pāt-ra-an-da ti-it-ta-nu-ut-zi [zi-ga-an]
 57) le-e iš-ta-ma-'al-ti' na-ut le-e i-ya-šī
 B [le-e iš-ta-ma-al-ti] (30) na-ut le-e i-ya-šī
 58) ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR ¹⁸⁰y[a]-at-ta ki-it-ta-ru
 B ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR ¹⁸⁰ya-at-ta ki-it-ta-ru

§ 32

- 59) ŠA É.GAL ¹⁸⁰y[a]- 'za' MUNUS ¹⁸⁰me-ek-ki-ut-ga-ah-hu-ut ku-i-ša-at im-ma k[u-i]š
 B (31) ŠA É.GAL ¹⁸⁰ya-az MUNUS ¹⁸⁰me-ek-ki-ut-ga-ah-h[ut-ut ku-i]š-a-at im-ma [k]u-iš
 60) ŠA É.GAL ¹⁸⁰ 'MUNUS' ma-a-na-at EL-LUM ma-a-na-at ¹⁸⁰⁰SUHURLÁ
 B (32) ŠA É.GAL ¹⁸⁰ MUNUS ¹⁸⁰ma-a-na-at EL-LUM ma-a-na-at ¹⁸⁰⁰SUHURLÁ
 61) nu-ut-šī ma-ni-i[n-ku] wa-an le-e ti-ya-šī nu-ut-šī ma-ni-i[n-ku] wa-an
 B nu-ut-šī [n]a-an-ni-in-ku-wa-an] (33) [le-e ti-ya-šī] nu-ut-šī ma-an-ni-in-ku-an

- 44) Եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն չի (վերցնում):
 45) Դա արգելված է: Ով այդ անի, այդպիսի բան,
 46) նա Խաչքրուսատում կենդանի չի մնա, այլ կտապանվի: (Բսկ)
 47) ձկն էրկիրը բարդարուսական է.
 48) եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն վերցնում է:
 49) Խաչքրուսատում դա արգելված է:
-

§ 31

- 50) Եվ եթե շեզ մոտ կնոջը քույրը կամ կրտսե ազգականուհին
 51) գա, կրան ուտելիք
 52) (և) խմելիք սուր: Կերև-խմեր, գվարճացեր:
 53) Բայց կրան վերցնել չկամենա. դա արգելված է: Այլը]
 54) բանի պատճառով սպանվում են: [Դ]ու այդ (բանը) քո հոգուն
 55) չունենա: Եթե շեզ այդպիսի բանի
 56) ուրիշ մեկը դրոշ, դու կրան
 57) չսես և այդ (բանը) չանես:
 58) Քեզ (այս) էլ կրցուես տանք թող դրոշ:
-

§ 32

- 59) Պալատի կնոջից էլ շատ գրուշացիք: Ինչպիսի
 60) պալատական կին որ լինի՝ „ազատ“ (կին) թե ազատուհի,
 61) կրան մոտ չքայլես, կրան մոտ

- 62) le-e pa-a-i-li me-mi-ya-an-na-ai-li le-e me-ma-at-ti
 B le-e pa-a-i-li me-mi-an-na-ai-[li] (34) le-e me-ma-at-ti
 63) ARAD-KA-ya-ai-li GÊME-KA ma-mi-in-ku-wa-an le-e pa-iz-'zi'
 B ARAD-KA-ya-wa GÊME-KA ma-an-mi-in-ku-wa-an le-e pa-iz-ai
 64) na-an-za-an me-ek-ki ul-ga-ah-hu-ut ŠA É.GAL¹⁰⁰ ku-wa-pi MUNUS a-ut-ti
 B (35) na-an-za-an me-ek-ki ul-ga-ah-hu-ut ŠA É.GAL¹⁰⁰ ku-wa-pi MUNUS¹⁰⁰ a-ut-ti
 65) na-ai-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-ut-qa-ah-hu-ut
 B (36) na-ai-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-ut-qa-ah-'hu-ut'
 66) [n]u-ul-li KASKAL-an ar-ha tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA É.GAL¹⁰⁰
 B tu-ul-li KASKAL-an ar-ha (37) tu-u-wa tar-na nu-za ke-e ŠA É.[G]AL¹⁰⁰
 67) [A]-WA-AT MUNUS me-ek-ki a-tu-ma ul-'ga'-ah-hu-ut
 B A-WA-AT MUNUS¹⁷ me-ek-ki a-tu-um-ma (38) ul-ga-ah-hu-ut
-

§ 33

- 68) *Ma-ri-ya-ai ku-ii e-ei-ta na-ai ku-e-da-ni ud-da-ni-i BA.Ü[Š]
 B *Ma-ri-ya-ai ku-ii e-ei-ta na-ai ku-e-da-ni ud-da-ni-i (39) BA.ÜŠ
 69) Ū-UL¹⁰⁰ SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at 'a-pa-a-ša'-an kán an-da a-ul-ti
 B Ū-UL¹⁰⁰ SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-kán an-da a-ul-ti
 70) 'A'-di 'UT[U]¹⁰ ma-kán im-ma¹⁰ AB-az ar-ha a-ul-ti na-an wa-ai-ti[i] IS-BAT
 B (40) A-ŠI 'UTU¹⁰ ma-kán im-ma¹⁰ AB-az ar-ha a-ul-ti na-an wa-ai-ti[i] IS-BAT
 71) si-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-'ul'-ta
 B (41) si-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da 'ku-wa'-at a-ul'-ta
 72) na-ai a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i le-er BA.ÜŠ nu tu-u-wa-za ū-wa-an-'ma-y[a]
 B na-an a-pé-e-da-ni ud-da-ni-[i] (42) le-er BA.ÜŠ nu tu-u-wa-za u-wa-an-na-ya
 73) le-'er' an-ta-ah-ša-ai har-ak-ta nu-za zi-iq-qa me-ek-ki ul-ga-ah-hu-ut
 B le-er LÜ¹⁰⁰ har-[ak-ta] (43) [nu]-za zi-iq-qa me-ek-ki ul-ga-ah-hu-ut
-

§ 34

- 74) 'I-NA KUR¹⁰⁰ Ha-ya-ša-ya ku-wa-pi pa-i-li ri[u] nam-ma MUNUS¹⁰⁰ ŠA ŠE[Š]-KA
 B (44) I-NA KUR¹⁰⁰ Ha-ya-ša-ya ku-wa-pi pa-a-i-li nu-za nam-ma MUNUS¹⁰⁰ ŠA ŠEŠ-[KA]
 75) [NIN]-KA le-e nam-ma da-ai-ki-š¹⁰⁰ Ha-at-tu-š-ya-at Ū-UL [a-a-ra]
 B (45) NIN-KA le-e nam-ma da-ai-ki-š¹⁰⁰ Ha-at-tu-š-ya-at Ū-UL a-[a-ra]
 76) [ke-e-e]a-ma-'kán' I-NA É.GAL¹⁰⁰ ya ša-ra-a i-ya-at-ta-'ti'
 B (46) ke-e-er-ma-kán I-NA É.GAL¹⁰⁰ ya ša-ra-a i-ya-at-ta-ri
 77) [nu a-pa-a-a]t ut-tar Ū-UL a-a-ra ŠA KUR¹⁰⁰ Az'-e-ri-y[a]-za MU[NUS] nam-ma A-NA
 DAM¹⁰⁰
 B ri[u a-pa-a-at ut-tar] (47) Ū-UL a-a-ra ŠA KUR¹⁰⁰ Az-ya-za MUNUS nam-ma A-NA
 DAM¹⁰⁰

62*) չգնաւ, երան խոսք չտուեալ:

63*) Քո սաղսուկը (կամ) սարկուհին երան թող մտն չգնալ:

64*) Երանից շատ զգուշացիր: Երբ պաշտօնական կնոջ տնտես(եալ):

65*) ճանապարհիցից շատ կնուս թօր:

66*) Կրտսեաներ (չափ ճանապարհի թող: Այս պաշտօնական

67*) կտեսնեցից (տեքստում եղ թվով - Ա.Ք.) շատ ու շատ զգուշացիր:

§ 33

68*) Ով էր Մարիթայից և ինչ բանի պատճառով ևս մահացաւ:

69*) Չէր գնում (աղջիկը) սպասուհիի, և ևս երան կայեց:

70*) Բայց Արմինա հայրը պիտուամենայնիվ լուսամուտից դուրս կայեց և երան հանցանք(ը) բռնեց:

71*) „Դու կրան ինչու կայեցիր“:

72*) Եվ ևս այդ բանի պատճառով մահացաւ: Հետից կաշխու պատճառ(ով)

73*) մարդը վերացաւ: Դու շատ զգուշացիր:

§ 34

74*) Երբ դու Հայրսու գնաւ, կնուս (քո) եղբոր կտեսնեց:

75*) (և) քո (չբողը) չվերջնեա. Եւստրատասում այդ (արգելված է):

76*) Իսկ եթ(և) իմ պաշտո գաւ,

77*) [այն] բանը արգելված է: Հնար, Ազգ[ի]ց[ի] կնուսրան համար կիկ

- 78) [j]e-e 'da-at-ti' a-pu-u-un-na-za'a[r-ha] d[a-a-l]i ka-ru-ú-za
 B le-[e] (48) ta-at-ti a-pu-u-un-na-za ar-ha d[a-a-l]i ka-ru-ú-za
- 79) 'ku'-in har-ú ¹⁰⁰⁰NAP-TER¹-7I-ma-at-ta a-a-ra-e-eš-kán-ti
 B ku-in har-[ú] (49) ¹⁰⁰⁰NAP-TER¹-7I-ma-at-ta a-a-ra-e-[eš-d]u
- 80) 'DAM'-an-ma-an-za le-e i-ya-ú A-NA *Ma-ti-ya-ya-kán DUMU.MUNUS-KA ar-
 ha da-a
 B DAM-an-ma-an-za le-e [i-ya-ú] (50) A-NA *Ma-ti-y[a-ya-kán DUMU.MUNUS-KA] ar-
 'ha' [d]a-a
- 81) na-an ŠES-ti pa-a-i ŠA KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti-ya-kán ku-ú NAM.RA¹⁰⁰
 B na-an LÚ-ti pa-a-[i] (51) [ŠA KUR ¹⁰⁰Ha-at-t[*i*-ya-kán ku-ú] NAM.RA¹⁰⁰]
- 82) A-NA KUR ¹⁰⁰Ha-ya-ša pár-ta-an-da pa-a-an-za na NAM.RA¹⁰⁰ pa-ra-'a' [pé-
 eš-tén]
 B A-NA KUR ¹⁰⁰Ha-ya-ša pár-ta-an-da-an (52) [pa-a]-an-[za] nu NA[M.RA¹⁰⁰ pa-ra-a pé]-
 eš-ten
- 83) ŠA KUR ¹⁰⁰KÚ.BABBAR-ya ZAG¹⁰⁰ pa-ra-a pé-eš-tén
 B ŠA KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti-ya ZAG¹⁰⁰ pa-ra-a pé-eš-ten

§ 35

- 84) [k]u-ú ŠA KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti NAM.RA¹⁰⁰ pa-ra-a Ú-UL pa-[a-i-ra-at A-NA ZAG¹⁰⁰]
 B (53) [ku-ú ŠA KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti NAM.RA¹⁰⁰ pa-ra-a Ú-UL pa-a-i na[-a] A-NA ZAG¹⁰⁰]
- 85) [i]a-an-na-a-i na-an ti-ik *Hu-úq-qa-na-a-af e-[ep nam-ma(?) hal-lu-u-wa-i]
 B (54) [i]a-an-na-a-i na-an ti-ik *H[*u*-úq-qa-na-a e-ep na[m-m]a(?) hal-lu-u-wa-i]
- 86) 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-[eš-te-ni na-af tu-uk TUKU.TUKU-ra]
 B (55) 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-eš-te-ni na-af tu-uk TUKU.T[UKU]-ra

§ 36

- A _____
 B (56) [_____]-an-ni-ú-na-tal-la-af-af-ta-[_____]
 A _____
 B (57) [_____]-at? pa-ra-a pé-ya-an-du [_____]

- A _____
 B (58) [ke-e TUP-PIŠA ŠA] *UTU¹⁰ ma-ah-ha-an [š-hi-ú-ul li-in-ga-af-ša]
 A _____
 B (59) [A-NA *Hu-u]q-q[a-na]-a [i-ya-na-un]

*KBo XIX 35

- 5) [DUB x KAM Q4-T] ŠA *Hu-úq-qa-na-a]
 6) [š-hi-ú-l]a-[af]

- 78) չվերջնա: Եվ (ինտագրիա կրան, ում տրզին
 79) ունևա. քեզ համար կա օրինական հարձ կլինի (հոգն քվոզ - Ա.Բ.),
 80) բայց կրան կին չգարձնևա: Մարիյաչի մուս (տղած) քո դասնը կա վերջուս:
 81) Կրան կայրը քոզ տա: Եվ Խարթիի բնակիչները, որոնք
 82) Հայաստ են գնալեզ, (այդ) բնակիչներին կա տվեք:
 83) Խարթիի սահմանները (չջրանները) կա տվեք:

§ 35

- 84) (Ո)վ Խարթիի բնակիչներին կա չտվա, ազ կրանց (իդ) սահմաններում
 85) քաղցնի, դու՛ Խուկկանա, կրան քո(նի)ք, հևտտ առա.]
 86) „Ռեդու կրան(ց) կա չեք տալիս“: Կրա վրա զայրացիր]:

§ 36

- B (58) (Մրանք աղյուսակներե են. որ] Արևը (որպես) ելբղման պայմանագիր]
 B (59) (Խուկկանայի] ինամար ստեղծեց]:

*ՔՆ XIX 35

5-6) Խուկկանայի պայման]ա(գրի) x-րդ ստիտամկի սվար)ող:

ՕՍԼՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԿԷ

2-3: 2-րդ տողում իտալականի կարգավիճակը բնորոշող տերմինը պատմականորեն առավել վիճամարտյալ հաստատվածներից է Այն իրենից ներկայացնում է կրկու բառերից կազմված և ինքնական սղբյուրներում այնու չկկալված մի տերմին/արտահայտության որի՝ գաղափարապետով գրեթե և միայն մասնակիորեն պահպանված էրանտիմի (բաղկացած է կրկու էրանտիմի) բնորոշումը մասնագետների մոտ տարանայնություններ և ստաց բերել:

Պարմանացի առաջին հրատարակելի Յ.Ֆրիդրիխը արքունի-ին հաղորդող նշանը վերանայնել էր որպես UR.SAG և պարմանականորեն թարգմանել «չարքային ներս»՝ ինքնական սղբյուրների հիմնական տիպոսներից մեկի (UR.SAG «ներս») նմանությունը: Ըստ նրա տրամաբանության, եթե ինքնական սղբյուր «ներս» է, ապա իտալականս պետք է գիտվեր որպես սովորական, չարքային ներս: արքունի-UR.SAG-ը և վերջինս է միայն այս տեքստում: Յ. Ֆրիդրիխը այն տիպոսանորեն համարում էր արքունի առանձին «ստորին մարդ» արտահայտության ներս, գտնելով, որ նա կարող էր կշիռ իտալականի սոցիալական ցածր կարգավիճակը՝ մինչև Հռոմի արքա էրանտվելը²⁶: UR.SAG-ն(յա) «չարք, ինքնակ: ներս» (-ինք, haeta/illi(յա)-) բառը ծագում է haetai, haet-, սակեր: ուժ՝ (-սղբ, գործած)²⁷ բառից: Այն տեքստում սովորաբար հանդես է գալիս ինքնական սղբյուրների տիպոսաբանում որպես մակդիր (սանկետան + «նմ սղբ» + իտալիկի արքա + UR.SAG): Յ. Ֆրիդրիխը այս մակդիրը թարգմանում էր «ժողով մարդ» կամ «սովորական գնվոր»: Յ. Պակվելը առարարվում է «the lowest form of heroic life» («չարքային/սովորական ներս»)²⁸: «Սովորական ներսը» ախի ստույգ կարող է բնութագրել իտալականի նախնական կարգավիճակը, ես չէր կարող «ներս» կրել, քանի որ այդպիսին միայն ինքնական սղբյուր էր:

Սուկայի նկատյալ մասնագետները վերանայնելի Յ.Ֆրիդրիխի բնորոշումը և մեկնաբանությունը՝ առաջին ներքին վերոնիշյալ բաղադրող գաղափարաբան էրանտիմ մասի (SAG) ոչ լավ պահպանվածության պատճառով: Առարարվելից այն բնորոշել GE, ինչի սրբանկարում առաջինը բաժնական սղբյուրնակ մի

²⁶ Friedrich 1930: 137. Այս բառակազմությունը ֆրիդրիխյան բնորոշումը և մեկնաբանությունը նկատ էր այն է.Ֆրիդրիխը առարարվելու իտալականի կարգավիճակի թարգմ. մեկնաբանության: Ըստ է.Ֆրիդրի, եթե այս տերմինը էրանտվում է կախյալ սան, ապա իտալական, նախքան ինքնական սղբյուր ներս պարմանացի կրկնել պետք էրանտված լինել մեկ այլ պատմությունից, քանի որ գտնել էր իտալիկ: Երկու ինքնակ մոտ իտալականի սղբյուր ծանկետ մասին, որը է.Ֆրիդրի ինքնում էր նրա գտնել՝ սանտանացած լինելու փաստից (Förster 1931: 38): Այս փաստարկը համոզել չէ, քանի որ իտալականի նախնական սղբյուր, բնորո, պետք էրանտված լինել նրա առաջին կնքից, որը էրանտվում է պարմանացում (2⁹ III 80-81) և որին Սուկայի/յուրանաց պահանջում էր հարմ դարձնել: Ի վերջ, ինքնակ և մյուս բոլոր մարդկայնների մոտ կանակ սանտանության սղբյուր 12-15-ի էր (Hauwack ten Cate 1996: 55), որը չհայտնում՝ 10-ը (Jägerbuchner 1992: 136 Anm.24 վերջինս բառ միջին սղբյուրանական տիպոսների՝ § 40 II 25,28,31):

²⁷ Puhvel 1991: 238f.

²⁸ Idem: 234.

արտահայտություն UR.GE: “Նախն/ստորին ջուհ”, մի բառակազմակերպում, որը ինքնական տեքստերում այնու վերջված չէ (ի դեպ, նույնը պետք է առկա նաև ֆրիգիլիկյան քարգնամուրթյան կապակերպումը)⁴⁴:

7: anuria- «ներքին, սեփական» բառը այստեղ նշանակում է ինքնական պետության լուս տարածքը:

14: kuitai kuit [UN]-ai բառացի՝ «ինչպիսի [մազոյ] (որ) լինի»:

15: ANA «UTU» EGIR-an-ը բառացի է քարգնամված, այս արտահայտությունը նշանակում է «Արևոյց գալուսի»:

17: Խուկկանայի անվան գրության մեջ k/qa նշանը բացակայում է, որ ղեկար է բացատրել արտասանության յուրահատկությամբ, այն ամենուրեք գրված է միանման՝ «Hu-ug-qa-na-ai/an»:

19: «Ներքին» ma-a-an-ից առաջ առկա ma նշանը գրչի սխալն է, նա նշանը երկու անգամ է գրել:

23f: genzu- (եզ/հոգե.ուղղ-հույզ հույզ) 24-ում՝ gimzu) հիմնական խմատը մարմնի մասն է «(lower) abdomen, lap», սակայն պարտեզ կիրառված է երկրորդական՝ վերացական խմատով՝ har(k)- բայի հետ կապի մեջ՝ «փարփայել, հոգալ»⁴⁵:

45: Պիտանդարիկ քաղաքի գրության մեջ դեռևս միևնույն լեզվաբանական է:

46: Զ. Ֆրիդրիխը լակուսացում գրված տեղանվան վերջին՝ թերի պահպանված նշանը ընթերցում էր [...-n] և պարմանականորեն առաջարկում էր na-ով ավարտվող որևէ քաղաքի անվանում (օրինակ, K/Garhna, Huzilna, Arzilna, Alahzana): «Արտիշյակ քաղաքների Անպրոտի աստվածները վկայված են Մուվատալիս II-ի հայտնի տեքստում KUB VI 45/46⁴⁶, սակայն Խուկկանայի պարմանագրում դրանցից որևէ մեկի առկայությունը չի կարող ակնկալվել հետևյալ պատճառով: Մուվատալիս II-ի և Մուրաբիլիս II-ի կերպով պարմանագրերում վկա-աստվածները դասակարգված են ըստ Գործառույթների և ներկայացված են ըստ որոշակի հերթականության: Ընդ որում, Անպրոտի աստվածների միայն մի մասն է հիշատակվում, պարմանագրերում դրանք առկայությամբ կրկնվում են՝ հերթականության որոշ խախտումներով: Հենվելով այդ ցուցանիշների վրա, կարելի է առաջարկել երկու տեղանուններ՝ Huzilna և Tahaya, որոնցից առաջինը վերադասելի է, քանի որ Զ. Ֆրիդրիխի ընթերցած [...-n] նշանը նույն հարադրությամբ կարող էր [...-t] լինել: Բախտալիստա քաղաքի Անպրոտի աստվածը հիշատակվում է Մուրաբիլիս II-ի կերպով պարմանագրերում (օր., Դուվալի-Թեշուրի և Կիրմալայի հետ):

49-56: Անքանակումները Զ. Ֆրիդրիխին են:

54: Hanitadna աստծո անունից առաջ սխալմամբ գրված է URU «քաղաք»

⁴⁴ Օրինակ, Röster-Neu 1989: 116 («Hand» - արհամարհական խմատով, քանի որ ինքնին «չուն» [kusan-Ann- բառը սովորաբար գտնվում է պարզ UR գայտափարսագրով]; Beckman 1996: 23 («a lowly dog»); Kluge 2005: 108 («letzte Hand»); Freu 2007: 217 («petit chien») և այլն: Քիչ ավելի հավանական է UR.GE-ի մեկ այլ մեկնաբանություն, այն է դրա կապը ինքնական տեքստերում հիշատակվող մի քանի հետ, որը գրված է «UR.GE» և նշանակում է «շեշտակ: որսորդ» (առաջին խմատը վերջացրել է հիմնական պարագայությունների դրոսին - Röster-Neu 1989: 116):

⁴⁵ Puhvel 1997: 154ff.

⁴⁶ Singer 1995.

դեռևս մինչև 1970-ականները՝ DINGIR-ի փոխարեն, այդ անունով քայքայ գրություն չունի:

56: ¹⁰²lulab(h)6-ն հետամնաց, վաղեմաբարո լեռնային լեռների հավաքական անվանումն է և չի արեւելում 58-րդ տողի HUR.SAG¹⁰³-ին:

57: Վկա-աստվածների ցուցակների վերջին մասում սովորաբար անկա է DINGIR¹⁰² LU¹⁰³ DINGIR¹⁰³ MUNUS¹⁰³ (humante) SA KUR ¹⁰⁴Hattii «Խարթիի (չուղը) արական (և) իգական սեռի աստվածներ» տրաֆանդասային արտահայտությունը¹⁰⁵: Մեր տեքստում կարելի է ենթադրել տրաֆանդասային ցուցակի որոշակիորեն փոփոխված շարահայտության առկայություն: Թեևս, վնասված հատվածի վերջում պետք է լիներ DINGIR¹⁰², քանի որ պետեմեակ անկա KUR-ով «երկրի» (- adneak - եզ սեռ հոգ.) բառը օրինակի կարիք ունի:

59: Վնասված հատվածի վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

59-62: Այս տողերի վերջին մեկ-երկու նշանները պահպանվել են A-ի մտքը կազմող KBo XIX 43-ի առաջին պոնակում (երկրորդ պոնակը միանում է ԳԿ-ի 50-64 տողերին): Դրանց կցումը Խարթիի աստվածների ցուցակի ավարտին հարադրող մասին պոնակահանքն է: Այս տողերը պիտի հանդիսանալին վկա-աստվածների հարստական ցուցակի սկզբի առաջին մի քանի տողերի ավարտը: Առաջին պոնակի վերջում շուրջ 30 տող կորած է:

ԳԿ II

8: Աստվածաբանության սկզբի եկվածիկ մասնիկների դասավորությունը սխալ է պիտի լինի ու-սե-տա-ե-ս-սե¹⁰⁶:

14-18, 25, 26: Այս տողերի սկզբում անկա է շուրջ 3-4 նշանի գրության համար անհրաժեշտ տարածք, որտեղ գրիչը պատկերել է ոչինչ չնշանակող նույնանուն մի սեպական (նման է ու նշանին): Ընդ որում, 16-րդ տողի սկզբում, այդ նշաններից վեր, մեծ սեպերով գրված է har-ra-an «ընթաց, ավերված» (har- «ավերել» բայի harrant-դերբայի չեզոք սեռի եզ առը հոգ.) բառը: Դեռևս է.Ֆոռերն էր նկատել, որ պայմանագրի սկզբում արտազուտ գրիչը չի կարողացել վերականգնել մասնակիորեն տուժած բնույթը¹⁰⁷: Այս հանգամանքը մեկ անգամ նա վկայում է հույուս այն կերպության, որ Խուկկանայի հետ կնքված պայմանագրի պահպանված տարբերակը կարող էր ինչ-ինչ քաղաքական իրավիճակի ազդեցության ներքո որոշակի փոփոխություններ կրել (այդ մասին տես Գլուխ 3): 14-րդ տողի սկզբում առաջարկվող [sa ma-a-an] վերականգնումը քառ կերպարանով:

16f: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ քառ կերպարանով:

17f: *ziga-ma-za kattan nu-ma-za man apiyaya* [¹⁰⁸zariyalal] [¹⁰⁹ankigzalal] - անվտանգության կառուցվածք է:

18: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ KUB XIV 1 I 23-ի և II 12,44f-ի համադրմամբ:

19: *as(i)-«նայել»* բառը մեկ անգամ է գրված:

20f: Խուկկանայի խոսքը բառացի տրույն է արտահայտված՝ «Ինչ որ (կա), այդ Խուկկանային թող լինի, իսկ Արևին ամբողջ բարին թող լինի»:

25-26: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով: 25-րդ տողում կարելի է

¹⁰² Տուցակների ուսումնասիրությունը Yoshida 1996: 12ff.

¹⁰³ Յ.Ֆրիդրիխի կարծիքով՝ Friedrich 1930: 142.

¹⁰⁴ Forrer 1922: 181, Friedrich 1930: 105.

63: ar-ha վերականգնուց ըստ Ռ.Արքրզակի⁶⁶։ Հնարավոր է կորսված մասում ու-գա-տ-ի փոխարեն գրված ցինթ ու-սգ-գա-տ, քանի որ ստորաձայնային նկատարում է համընդունելի⁶⁷։

64: Վերականգնուց ըստ A տարբերակի համապատասխան մասի հետ համադրման։

72: Վերականգնուց B Ֆրիդրիխին է՝ հարցնելուով։

73-82: Վերականգնումները ըստ B տարբերակի։

73-93: B Ֆրիդրիխը B տարբերակի KUB XXIII 73-ը և այն ժամանակ ղեկս չիրաստարակված Bo 8670-ը (կրկնորդը՝ KUB XXVI 37 = KUB XXIII 73) տեղադրում էր 'Y II 75 սողից սկսած, հաշվի առնելով տասն- բայի առկայությունը B տարբերակի վերածիցյալ տեքստում, և վերականգնում էր 'Y II սյունակի՝ A տարբերակում կորսված հատվածը։ Քանի որ B տարբերակի սյունի հասվածը կարճում է 20 սող, և բայի այդ B-ի սողերը ավելի երկար են, ապա այս 20 սողանոց հատվածի վերջին մեկ-երկու սողերը կարող են համընկնել A տարբերակի 24 III սյունակի սկզբի սողերին։ Սակայն A տարբերակի սկիզբը (մոտ. 6-7 սող) ղեկս չի հասնումայերևի։

83-95 (§§ 22-24): A տարբերակում § 22-ից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, 83-րդ ստորում սակայն է միայն անարտակահ եղանակի վերջին մասը, հարորդ՝ 84-րդ ստորում ոչինչ։ A տարբերակի § 23-ը անշուշտսպես կորսված է, իսկ § 24-ում պահպանվել է միայն սողամիջյան գրեթե չնդված մի անբանջան։ Ուստի տեքստում ներկայացրել ենք B տարբերակի համապատասխան պարզադասիները, որոնց համապատասխանող A տարբերակի ճշգրիտ տեղը պարզ չէ։

KUB XXVI 37 + KUB XXIII 73-ում, տիտու-ի սողից առաջ, ես մեկ բերված սող կա, բայի այդ, A տարբերակը ևս 2 սողի հնարավորություն ունի, սպիկեկ տիտու-ին նահուբող մասը պետի տեղադրել A II 73-ից

Վերականգնումները հիմնականում B Ֆրիդրիխին են⁶⁸։

78: kaxari-ից առաջ, թերևս, ոչինչ չկա, իսկ վերջում սակայն է ինչ-որ գրական անուն, որի սկզբի մասի հնարերը պահպանվել են KUB XXVI 37.4-ում (ըստ B Ֆրիդրիխի՝ a²-u²-[ri-ia...])։

79: Բայից առաջ առև նախորդի առկայությունը ըստ B տարբերակի աջ կայի ընկող KBo XIX 44a.5-ի՝ [... a]n-da ri-ya-tu (B Ֆրիդրիխի մոտ բացակայում է)։

81: Տողի առաջին վնասված հասվածում հնարավոր է սակայն տեղի սրբայան սպասմանով, ոչ պարտադիր, ma-a-an 'եթե' վերականգնուց (հմմտ. 'Y I 30X): KBo XIX 44a.6-ը ավելացնում է le-e ha-at-ra-a-ii։

82: Վնասված մասում եղանակի առկայությունը տարադիման է։ B տարբերակում գրանց զրկված են ողջ սողի երկամբով։

24 III

1'-20': KUB XXVI 38-ի ի հարա զարով սյունակի սկզբում ավելացրել 15 սող, որով փոխվեց տեքստի մնացած մասի համաբանվելուց, KUB XXVI 38-ի 16-րդ սողը

⁶⁶ Akdoğan 2009: 32.

⁶⁷ Emschneider 1973: 275 Anm.20.

⁶⁸ Friedrich 1930: 172f.

համընկնում է KBo V 12-ի՝ նախկինում ասադին համարվող տողին: 10-20-րդ տողերի ընթերցումները ստուգվել են և վերականգնվում են B տարբերակի KBo XIX 44b-ով: 8-11-րդ տողերի վերականգնումները ստուգվում են B տարբերակի KUB XXIII 74-ով:

2'-12': Այս մասում խոսքը ապագայում հուսկանացի և կրթող անձի անցանկալի արարքի մասին է: 11'-12'-ում խոսվում է կրկեսին պատճելու հնարակարի մասին:

9': KUB XXIII 74, 3 - [.....-a]n ar-ha ti-i-e-[B]: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի բացակայությամբ, Թ.Տրիդրիկերը KUB XXIII 74-ը միայն պարմանականորեն էր համարում 2/4 III պահակի մասը:

10'-12': Այս տողերի վերականգնման համար հնարավոր է ասադարկել համադրություն Դ/4 7-10 տողերի հետ: Մական պատեղ որոշ բարդություն է ծագում KUB XXIII 74-ում առկա [.....-a]k (կամ ma) le-e tar-na-[an-zi]-ի արտահարությունը հարցում: 11-րդ տողի կորսված մասում an-ta-ub-ta-an վերականգնումը ըստ Բ.Ակդուրանի¹⁶:

Եթե KUB XXVI 38-ի կորսված մասում ասադարկվի *Ni-[S] DINGIR^{mes} (EGIR-an) le-e tar-na-an-zi*], ապա KUB XXIII 74.5-ում վկայված նույն բայի առկայությունը տարօրինակ կլինի: Այստեղ հնարավոր է ասադարկել [*le-e da-li-ya-an-zi*] (Դ/4 II 4), իսկ KUB XXIII 74.5-ի *tar-na- zayy'* հաջորդ տողում:

12-րդ տողում գերադասելի է *harni(n)k- zayy*, որի վերջին կշանը և նախալերջին՝ *an* կշանի ուղղահարաց սեպը առկա են KBo XIX 44b-ում. հմմտ. հան տեքստում համախ կրկնվող նույն արաբարևուստի արտահարությունը, հասկանալու Դ/4 II 8-9-ում:

13: «Վերականգնվում է ըստ B տարբերակի՝ KBo XIX 44b.6-ի:

14: [nu] nam-ma ku-it-ki-h' ըստ KBo XIX 44b.7-ի:

15: «Առաված հատվածը մեծ չափով լինի: KBo XIX 44b.8-ում, *i-mi-wa-ij* ասադ, առկա է ինչ-որ կշանի վերջին մասը, որը, անկասկած, ու չէ (եթե նկատարենք, որ այստեղ առկա է 15-րդ տողի *ta-an-ha-at-ti-h*): Քանի որ 16-րդ տողը սկսվում է ուղի խոսքով՝ *mi-wa*, Աբա/ը ...», ապա նախորդ տողի վնասված մասում հնարավոր է նկատարել ուղի խոսքին նախորդող մի կարճ մասը, օր. *...D4 դու կասես/կասածես*»:

16f: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի համադրումը վկայում է, որ երկու տեքստերը (նաև՝ A-ն և B-ն) որոշակիորեն տարբերվում են: Այսպես.

KUB XXVI 38, 16) [..... na-wa-za a-pe-el-].....

17) [*le-e Ni-[S] DINGIR^{mes} le-e da-li-ya-an-zi*]

KBo XIX 44b, 8) [.....] a-pe-ya-ya

9) *ke-e Ni-[S] DINGIR^{mes} [?har-mi-in-kan-d[un]*

KBo XIX 44b.10'-ում առկա *harni(n)k- zayy* հնարավոր է ներանկել A տարբերակ, եթե նկատարենք, որ KUB XXVI 38, 17-ի տողալերջի կորսված մասը կարող է տեղավորել ասադանային պատճի բանակի այս համարում տարբերակը, ասանց կրկնելու՝ «այս ասադանները» (*ke-e Ni-[S] DINGIR^{mes}*) արտահարությունը, քանի որ այն կա նախորդ նախարարության մեջ: Այսպես, *le-e da-li-ya-an-(zi) mi-at-ta har-mi-in-kan-du*], այս ակնարկը կազմում է 20 սեպանյան, որ մի փոքր շատ է A տարբերակի համար, անկասկած հնարավոր է:

¹⁶ Akdoğan 2009: 55.

18-21: Այս հատվածը վերականգնվում է չորս բնկերների համադրմամբ:

18: KBo V 12.3: *ka-a-ša-ak-kán* [_____]

KBo V 3.3: [_____]-zi

KUB XXVI 38.18: [_____ A/I-NA É.GAL¹⁹⁶ YA [_____]

KBo XIX 44b.11 (B): [_____]pa-r]a-a u-wa-da-an-zi

19: KBo V 12.4: *nu-kán ŠA É.GAL¹⁹⁶* [_____]

KBo V 3.4: [_____]ku-it

KUB XXVI 38.19: [_____]ša-ak-ša-it [_____]

KBo XIX 44b.11': *nu-kán* [_____]

20: KBo V 12.5: *na-ak-ki-ša-af nu k]u-it* [_____]

KBo V 3.5: [_____]-an

KUB XXVI 38.20: [_____]ma-ah-ha-[an .7]

KBo XIX 44b.11': [_____n]a-ak-ki-ša-af nu ku-it ma-ah-[ha-an]

21: A տարբերակի երկու բնկերներից մեծ վնասվածքի վերականգնման համար կիսը չեն տալիս: Մական KBo XIX 44b.13'-ը, որը եղյալ տողի հետ մասնակիորեն համընկնում է պահպանել է հետևյալը:

[_____]-ti na-at-kán ŠS-ZU É.GAL¹⁹⁶: Այս տողին նախորդող տողը սակարկում է *ku-it ma-ah-[ha-an]-af*, իսկ դա կշտակում է, որ B տարբերակն այս հատվածում երկուտարակի համընկնում է A տարբերակին, սպինքն. KBo XIX 44b.13-ի կորսված մասում պետք է վերականգնել *[š-ta-ma-af-ki]-ti*: Իսկ դա բույ է տալիս A տարբերակի ZI-րդ տողում վերականգնել այն եղյալ տեքստը, որն անկա է B տարբերակի առ/ն բնկերում: Այս տողի վերջում սպասելի է ինչ-որ բայ, որի համար, սակայն, KBo XIX 44b.13-ի վերջում ուղղակի տեղ չկա, իսկ հաջորդ տողի սկզբում՝ անվազի վեց կանոնների թաղկաքած *na-af-ma-da-za-kán-ru*: Մնում է կերտել, որ այդ բայը կարող էր զբված լինել տողի վերջում՝ ստիկի եզրին:

18': Արտեղ *ka-a-š* կարելի է թարգմանել «երևի»:

19'-20': Գրական թարգմանությունը՝ «Պաշտում կարևոր սովորույթ կա»:

21': *me-mi-ša-ki-š-š'* բառ կերտվում(?)

23'-39': Տեքստի այս հատվածը վերականգնված է Պ. Մերիջիի կողմից՝ A տարբերակի KBo XIX 43a-ի միջոցով¹⁹⁷:

23': Դասելով KBo V 3.8-ից, կորսված մասում 1-2 կշտակ կարող էր լինել: Արտեղ վնասվածքից հետո սպաս տարածություն կա: Քանի որ *ha/ha/ma* կշտակ բառակազմի բնութագրական չէ ինքերկնին, ապա հնարավոր է կերտել որևէ աքթադերևն բայ (սեքտական): Չ.Մերմանն առաջարկում է «ծուկ» կիսվել (մտքերում)¹⁹⁸:

25': Վերականգնումը B. Ֆրիդրիխինն է: KBo XIX 43a 10-ում բառից հետո զբված է *u* սեպտակար, որի խմբայն այս կերտվածում պարզ չէ:

26': B. Ֆրիդրիխի առաջարկած *[ku-it e-af]-[i]-*ի դիմաց, KBo XIX 43a.11-ը պահպանել է [ŠG- (n š-š-a-š)], իսկ B տարբերակի KBo XIX 44 24 1-ը՝ ŠG-in š-š-a-š:

¹⁹⁶ Merigi 1973: 205f.

¹⁹⁷ Beckman 1996: 31.

27: Վերականգնումը ըստ KBo XIX 43a,12-ի և KBo XIX 44 2Ն 2-ի:

28: B տարբերակում առեւան «մարդ» (եզ.հայց.) բառին համապատասխանում է սբա LUM «այ մարդը»:

30: B. Յրիդրիից առաջին կրթական հասկանում վերականգնել է [ku-it], որը չի հաստատվում ինչպես KBo XIX 43a-ով, այնպես էլ KBo XIX 44 2Ն 4-ով:

31: Գ. Մեյքեյի «ՄՎ կերտ» բառակնին կցել է -a եկվիտիկ շտակապ՝ «UTU⁶(-ya), սակայն տեքստերից ոչ մեկում այն առկա չէ:

33: B տարբերակում URU-տ ku-in-ki-ն գրված է երկու տեղում:

34: KBo XIX 43a,19-ը չի հաստատում B. Յրիդրիի վերականգնումը [... ku-it i-ya-it]:

35: KBo XIX 43a,19⁷: ք չի հաստատում B. Յրիդրիի վերականգնումը «(i-ik-ma-at):

36: B. Յրիդրիի վերականգնումը՝ mu-at-(ta ma-a-at a-p)a-a-at, միայն մասնակիորեն է ճիշտ:

36f: Այստեղ ներկայացված է ինքնական արքայի դիպրոտոչումը որևէ երկրի կամ բաղադրի հանդեպ:

37: B. Յրիդրիից վերականգնել է [HUL-an-ni], որը չի հաստատվում երկրայնեկորով (KBo XIX 44 2Ն(B)):

41: Բառացի՝ «նրան իր(են) շատ բարեր բնույթից (և) ստեղծ կան»:

42: Տեղակալի բառակնը բարդ տեքստերում թերի է արահայտվել B. Յրիդրիին առաջարկում էր [nu ap?]-pa-at-ta-at, սակայն վստահ չէր դրանում: B տարբերակում առկա է «/SA? a/n? ...]-ta, որ, թերև, հնարավոր է ընթերցել SA-P[AL ...]-ta:

44: ¹⁰³⁴anninnyam «գարնուի» = *anni- «մարդ» + nani(ya)- «եղայր» + -mi- = «մորեղոր ժառանգ»¹⁰³⁵:

46: Գրված է «Եսպրոտասում», սակայն գրիչը կրատի ունի «Եսպրին»: Տեքստերում նման գրությունը համայնակ է հանդիպում: Վերականգնված է ըստ Գ.Վիլենյի բնաւոր հաղորդման՝ բնագրի նեո համադրման աջոցներում: B.Յրիդրիին առաջարկում էր հետևյալ վերականգնումը՝ a-ki-[pa mu-at-]a-at: Կա նշանի առկայությունը կրակածելի է կարող է լինել նաև ma (B տարբերակում pa-ի վերականգնումը ըստ Բ.Ալդրակալի, ով կրկնում է B.Յրիդրիի):

47: damrari առեւան առեւան քարգնառությունը նկատում է KBo I 30 I 8-9-ի վրա, որտեղ այն համապատասխանում է աքքադերեն keppu-ին («նա իրկալի լուսատուների դիրքի կնիման վրա կատարվող գաշակություններում): ցածրում: թերի, թերաբնը»¹⁰³⁶: Առաջարկվել է այն համեմատել սերբերեն տրս և ռուսերեն րյոմ բառերի հետ¹⁰³⁷ և այդ կնիման վրա բխցնել նկատել, «տոք-ս- կիմբից»¹⁰³⁸: Վերոնիշյալ կնիմբից հանդիմանում ունենք «դմր» բառը:

¹⁰³⁴ Puhvel 1984: 71f.

¹⁰³⁵ Տե՛ս Puhvel 1975: 59ff.; Ա.Միլլերը այս քարգնառության ավելացնում է նաև «բարբարոսական» իմաստը (Tschler 2001: 163): Այս բառակնը նեոհեթանոսական տարբեր թվանկերում (Ռուսարեն, անգլերեն և այլն) առկա համապատասխանություններում ունի «կշտ, կռպտ, անտալ» իմաստային կրթությունը:

¹⁰³⁶ Puhvel 1974: 182.

¹⁰³⁷ Kloekhorst 2008: 826.

В տարբերակում առկա է *za-ah-ha-an* (zahh- բայի դերբայը), սկսինչ *A տարբերակում՝ za-(ah-ha-an)* և, վերջին կշար, թերևս, գրչի սխալն է, ինչպես ենթադրում էր դեռ Յ. Յրիզրիիլը⁷⁵:

48՝ *B Յրիզրիիլը* սողակազրում առկա վնասված մասում առաջարկում էր ընթերցել *SES-SU* «Երա եղբայրը», սակայն Գ.Վիլհելմը, բնագրի հետ համադրման արդյունքում որոշանք կատարածներով հնարավոր է համարում արտևող տեսել *DAM-SU* «Երա կիեր»:

48՝-62՝ *KUB XL 35*-ի օգնությամբ Ռ. Վերները վերականգնել է 49. 55-57-րդ սողերը⁷⁶. մնացածը մերն է:

60՝ *na-a-na-a-ak*- բայի վերջին կշարը գրչի սխալն է, որ կշում էր *B. Յրիզրիիլը*:

61E՝ *Paumaghi*՝ «Երա մտով չբաղես», «Երան չնտեսնես», «Երա հետ չխոսես»:

67՝ *mekki* «չատ» և *arum(m)a* «արտակարգ» (մակբայ) բառերը սովորաբար միասին չեն կիրառվում:

68՝-69՝ *A տարբերակն* ավելի ճշգրիտ է արտահայտում նախադասության անդամների միջև կապը՝ *apad-n-kan ande apad-ti* «Լա (= Մարիպազ) կրան նայեց»: *B տարբերակում՝ apad-kan ...* «Լա ... նայեց»: Գալմանազրի այս հատվածը, որտեղ հիշատակվում է *Հարասայի* նախորդ արքայի՝ *Մարիպայի* սպանությունը ծաբրուսասում, երա հետ կնքված պայմանագրի հրատարակել *B Յրիզրիիլը* հավելած էր հավաստ ընծայելու նման հանջանքի՝ *իբրևկանությանը* համապատասխանելու, ինչպես դա ներկայացված է պալմանազրում (պալատական կնք վրա նայել): Լա նույնիսկ օրինակներ է բերում պատմական ավելի ուշ շրջաններում վկայված ազգաբնակից կրթություն՝: Սակայն ներկայումս մասնագետները թերառաջատորեն են վերաբերվում նման հանջանքի վարկածին, այն համարելով «պալատական անկեղծ»։ Օրինակ, Գ.Ղարզանես գտնում է, որ նախասական արքայի սպանության էին նախորդումը մնական է, որի նպատակն էր պալմանազրում արժարժվող հարցին (*Ռուկիանայի՝ Հարասազում իր տոհմակնից կանանց հետ լուրեր և եղջարանների կանայք՝ սեռական հարաբերություններ չունենալ*) էլ ավելի մեծ արտահայտականության հաղորդելը⁷⁷: Ծրացածկով այս մեկնաբանությունը, կշեր, որ պարզիսի մտեցումը ինտրին թվում է բավական պարզունակ: Մեկը իբրևկանում տեղյակ չենք, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ ծաբրուսասում Մարիպայի սպանության նախորդին: Ինչու բացահայտել, որ պալատական արարողակարգի լուրը իրափաստում կարող էր ինքնակն արքայի գաղտնիքի պատճառ դառնալ:

72՝ *B Յրիզրիիլի* հրատարակչության ժամանակ դեռևս հայտնի չէր *KUB XL 35* կշարները և նա կորսված մասում թերառաջատորեն առաջարկում էր վերականգնել

⁷⁵ Friedrich 1930: 153.

⁷⁶ Werner 1960: 382.

⁷⁷ Այսպես, արևմտյան Աֆրիկայում, անբնական վրայությունը, երբ Ալանտիի բացառիկ 3000 կանոսը անցնում էին ժողովրդ, շարքը դեմքերը շրջում էին կամ փակում իրենց ճակատագրի, սրվածի չունենն կրակը: Լույսիսի սովորաբար է արձանագրված «Հարսո ու մի վիշերիս» շարքի պատմականիցի մկում, բաղայի ժողովներով արքայադատությունի սեղնելու պահին լուրը բացառացիները ձեռնի էին իջնում և զույնները նստում գեղեմն, կրակը չունենելու համար (Friedrich 1930: 159):

⁷⁸ Dardano 2007: 8f.

[ku-e-da-ni ud-da-ni-ya]: Սակայն կցարկնորը թող ավելի վերականգնել [tu-u-wa-ra u-wa-an-tu-ya]: Սակայն այսուհի էլ ծագում է մի նոր խնդիր, այն է՝ A տարբերակում երկրորդ բառի նախափոքրին նշանի (tu) դիմաց B տարբերակում անկա է na նշանը: սատա բառը ա(Տ)-, «տանել» բառի անորոշ եզանակի նորմով մեկ է: Եթե A տարբերակում ու նշանը գրի վիճարմը չէ, ապա հիմար է բացատրել դրա անպարտաբանը: Է.Նոյն առաջարկում էր սատա-ն դիտել որպես u- իմքով բառանկի սրական հոլովման, ինչը մի քիչ տարօրինակ է⁶⁵:

73: ստանել-ի դիմաց, B տարբերակում անկա է LO¹²³:

75: A և B տարբերակներում փոքր տարբերություն կա. A-ում՝ ¹⁰⁰Ha-at-tu-ē-y(a)-ma U-UL [a-a-ra] «Լավ հարթուստում [ընդունված] չէ», B-ում՝ ¹⁰⁰Ha-at-tu-ē-ya-at U-UL a-[a-ra] «Հարթուստում այդ բնդ(ունված) չէ»:

76: A տարբերակի սողասկզբում ka- «այդ» զննանման եզրացան. հոլովմանի (ներ ապրտեղից, այդ պատճառով)՝ վերականգնուող ըստ Ռ.Ալեքսանի կողմից հրատարակված B տարբերակի (B.Տրիգրիի առաջարկում էր man, էրե՝):

77: Ազգի երկրանունը տարբեր տեքստերում գրության տարբերակներ ունի: B. Տրիգրիի առաջարկում էր առ նշանից հետո անկա ուղղահայաց սևար (մե) վերջնորդել: KUB XIV 6.9-ի սողասկզբում, կրաված մասից հետո, պահպանվել է ինչ-որ նշանի առ մասը՝ երկու նորիզանական սևար, որոնք հասկում են մեկ ուղղահայացով: Դա համապատասխանում է Ազգի գրության վերջին նշանին, որը պետք զգուշ լինել առ կամ առ նշաններից մեկով (եզրացան. հոլ): Սակայն վերոնշյալ նշաններից ոչ մեկը ազգայի ավարտ չունի: Հարավոր է ենթադրել, որ ստույգ նշանը tu-ի մասն է, և այդ դեպքում առաջարկելի է [¹⁰⁰Az-ya-ra-ma] վերականգնումը:

78: karu-ն բառացի նշանակում է «ստոյ, նստակիսում»:

80: ANA «Mariya-kin DUMUMUNUS-KA» «Մարիայի մաս եղած դստերը»:

81: ŠEŠ «երեսը» բառի փոխարեն B տարբերակում անկա է LO «մարդ» բառը:

84: Տողավերում B. Տրիգրիի առաջարկում էր [-kin], որը B տարբերակում չկա: պետք է վերականգնել A-NA ZAG¹²⁴, ինչպես B տարբերակում է:

84-86: Հայաստանում գտնվող իերական բնակչության խնդիրը պարզ չէ: Ոչ ու պետք է իերական բնակչությունը սղաստան գտներ ոչ բարեկամական հարաբերություններ ունենող երկրում: Թերևս, իրավացի էն այն ռատմամտությունը, ովքեր հարթից Հարսուս փախած բնակչությանը համարում են նախնիներ Հայաստանի իերական տարածք թելված հայաստանիներ⁶⁶: Մյնևույն բնաթի տեղեկություն է պահպանել Առաջախոյունի մասի գործունեությանը նկարագրող մի տեքստ, որտեղ խոսվում է Իստվարում և Հարսուսում սղաստան գտած իերական բնակչության մասին⁶⁷:

ԽՈՒԿԿԱՆԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿՑԱԲԵՎՈՂՆԵՐԸ

Երկու պարմանադրերի հայտնի դասակարգ ի վեր իերական տեքստերի նոր շարքերի հրատարակիչները նշել են մի շարք փոքր թելոքներ, որոնք կարող էին այս

⁶⁵ Noy 1999: 66ff.

⁶⁶ Օրինակ, Kawanabe 1948: 34: Այդ մասին նախնիներին տես Գրոյն 3:

⁶⁷ Յու Գրոյն 2. ~ ինչպես 25:

պարմանազերի մասերը կազմել էրանց ստույղ տեղը դժկար է որոշել այն պատճառով, որ հնարավոր չէ այդ բնկերաները ազդակիրին կրել տեքստի որևէ հատվածին: Սա հատկապես բարդ է մայր տեքստի այն հատվածների պարագայում, երբ մասնագետները ստիպված են կողմնորոշվել այս բնկերների վրա պահպանված առանձին աշտանադասությունների, հնադրական և կամի գույնի ու որակի չափանիշներով:

Մտորն կենդկապանկեր այն բարդ բնկերները, որոնց պատկանկությունը քննարկվող պարմանազերին կերտարվում է, սակայն առ պարմ մնում է անկասկած:

КВo L 120 (= 613/a)

Շատ հրատարակելի⁶⁶, կարող է տեղադրվել КВo V 3-ի 74 II-ի 70-րդ ստորին սկզբում Անի յրենից կենդկապանկում է աղյուսանկի միջնամասի 8 ստորին բաղկացած մի բնկեր, որի ստաշին երեք ստղերից պահպանվել է շատը 6, իսկ վերջին մասում՝ երկու-երեք սեպակապանկ: Երբորդ ստղից հետո առկա է ստղանկապանկ, ինչը վկայում է այն մասին, որ այս բնկերը երկու ստաշեր բնամանկի սանմանակի գրառում է գտնվում: Բնակարարը, կազմակերպած բարդմանադասող հնարավոր չէ: Դրանք իմաստ պահպանող բնակարարին, այս բնկերը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է պատկանել Խոզկանայի պարմանազերին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՄԱՐՉՈՒՄ

- 1) [.....]x ka-a-ka li-i(n).....
 2) [.....]x-ri ku-it ke-ek-k[u-e-ni
 3) [.....]ke-ek-kán-zi nu-ot-x[.....
 -----
 4) [.....]x SA ԳՄՄՄՔ [.....
 5) [...
 .....a]t' LU⁶⁶ 7AP-Մ'x[.....
 6) [.....]n)u-af-du-za gi-(im-zu ....
 7) [.....]e]t'-du pu-ah-š[.....
 8) [.....]x-yu-m(a).....
 9) [.....]x[.....

ՍԱՆՈՔԱԳՐՈՒՅՑՈՒՄ

1' Գնահատելիս ստաշին ստղում ka-a-ka li-i(n) .....] բաները („Տես/անես, պարմանազերը/երբորդ“) իրար կիշեցնում է պարմանազերին հատուկ շարադրանքի ոճը:

2-3' Իսկ „Գիտական, իմաստ" բանի վերջավորությունը բացակայում է սակայն թեքի պահպանված ստաշին կշանց ամենի նման է կս-ի, քան te-ի, ինչը քող է ստաշին

⁶⁶ КВo L (Miller 2006) IX.

վերականգնելու *še-ek-ki(u-e-ni)* մեջ (տարբերակը՝ *šekkawaweni*, եւրկա ժամանակի հոգեակի) 1 դեմը):

5) Այսուպ ամկա է սքրադըրնն տքրն բաղը (ընկեր, ուղեկից):

7) *pañi-* բարձուը շատ է կիշեցնում իտականայի պայմանագրում համայն կրկնվող ենթատեքստերը:

KUB XL 41 (Bo 7795 Bo 866-1877/a)

Ըստ KUB XL-ի երաստարանիչ Հ.Քլեյզելի, այս բնկորը պետք է կազմեր իտականայի պայմանագրի մասը, բանի որ շատ եման է ԴԿ 1 37H-ին⁶⁰: Հնուագրութւմ Օ.Նարբորգան առաջարկեց այն միացնել KUB XXVI 39-ին⁶¹, վերջինս, ըստ երս, Մուրախիս II-ի և Հայասայի կատաճարիչ Աննիայի միջև կնքված պայմանագիրն է: Սակայն ազելի ուշ այս առաջարկը մերժեց, բանի որ KUB XL 41-ի սեպտեշանները տարբերվում են KUB XXVI 39-ից (վերջինիս սեպտեշանները բնորոշ են մ.թ.ա. XIV դարի գրչութեանը) և այն ետսակ մ.թ.ա. XIII դարի տեքստ է⁶²: Արկարտուս ազելի հավանական է թվում KUB XL 41-ին Bo 1877- բնկորի (KUB XXVIII 90 - CTH 647.7) կցանս հնարավորութեանը⁶³:

ԳՐԱՅԱՆ ՏԱՆՈՒԴԱՐՉՈՒՄ

1) [—]—ma-zi[—]

2) [—]—tu KUR⁶⁴[—]

3) *UTU⁶⁵ pa-a[hi-ha-af-ti/ni ... *UTU⁶⁶-ma]

4) tu-uk-ma-ka[n pa-ah-ha-af-ti 2.]

5) ma ka-a-af-ma [ku-e-da-ni ud-da-ni-i *LJ-IM DINGIR*⁶⁷]

6) tu-li-ya [hal-ti-u-en]

7) *UTU šA-ME-E[*UTU⁶⁸A-ti-in-na ...

8) *še-e-ti [*har-ti—]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բնկորը մասն է պայմանագրերի աստվածային վկաների ցանկի: 3-6-րդ տողերը համեմատելի են իտականայի պայմանագրի 37-40-րդ տողերի հետ, իսկ 7-8-րդ ցանկի սկզբն է: Սակայն այն ոչ մի կերպ համատեղելի չէ իտականայի պայմանագրի համապատասխան մասի հետ:

Եթե ենթադրենք, որ 4-6-րդ տողերը կուսիակ համընկնում են իտականայի 1 38-40-ի հետ (կնաշված որոշ սեմիտապատասխանություններ), ապա 1-3-րդ տողերը ուղղակի չեն համատեղվում: Օր., 2-ում վկայված KUR URU[—]:

⁶⁰ KUB XL (Klengel): V.

⁶¹ *Cuneica* 1988: 70.

⁶² *Kopak* 2005:1-32, Ann.578.

⁶³ *Ideas*.

Եթե այս բնկորը պատկանել է պարմանազին, ապա ասելիզն ոչ դրա A տարբերակին (B տարբերակի համապատասխան մասը չի պահպանվել):

Այս բնկորի հրատարակությունը հետո առաջարկվեց դրա պատկանելությունը Մարտինյու II-ի և Միշու-Կուվալյուայի արքա Կուլանետա-Կուրունայի միջև կնքված պարմանազին¹¹:

KBo XIX 42 (= 1878/a)

Ն.Օստեննի կարծիքով, այս բնկորը կան է պարմանազինի A տարբերակի ՇԿ III 23-ին (և B տարբերակի համապատասխան մասին [KBo XIX 44b, 14']¹²). Ն.Օստեննի առաջարկի նիմքում բնկան է գտնա բառի ակադրությունը (և կերպին մաս: կնքին օրգաններ: հոգի: բնուրդ: բնուր: սրգանդ + շումկազիբ ՏԱ)¹³: Այս բառը ակորարար ակնի ուշ շրջանի տեքստերում (մ.թ.ա. XIII դար) կիրառվում է շումկազիբ պարբայր:

Գանպանված բնկորը կարող էր կնքվազանել, ըստ հրատարակչի, աղյուսակի հակառակ կողմը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱԾԱԳԱՐՉՈՒՄ

ՇԿ?

1) [.....] -ru A -NA? [.....]

2) [.....] tu-el ga-ra-ta [.....]

3) [... wa-a] -hu-wa-an-ni na-a-i [.....]

4) [.....] x an-tu-uh-ša-an [.....]

5) [... ha-a] -ra-a-i [?]

6) [... is-ta-m] a-af-tin ma-ma-ul-ša-an a-pé-e-d[ša-ni ...]

7) [.....] x-af-ma-ra EGIR-an pa-ah-ša-nu-wa-a(n[...])...

8) [.....] KA pa-ah-hu-af-nu-an har-ak [.....]

9) [... a-pé-e-ša-ni la] m-ni hu-u-ša-ak a-ar-hu-ū(t)

10) [.....] x-ti

11) [.....] pa⁷-e[pa⁷-a le-e ku-wa-at-qa [.....]

12) [.....] je-e ku-it-ki e-ep-ti [7.]

13) [.....] il-t] a-ma-af-ki-ti nu-mu-ul-ša-an [.....]

14) [.....] ki-t] -ta-ru

15) [.....] a-p]é-el A-BU-SU-SÉ¹⁰⁰-SU [.....]

¹¹ Այս բնկորի սեղը պարմանազինի տեքստում տես Beckman 1996: 173.

¹² KBo XIX (Osten): V.

¹³ Այս բառի վերաբերուններն է նախկին հոսնայ տես Puhvel 1997: 75ff.

16) [.....DUM]U⁹⁰¹.SU pa-an-kur ha-ai-ia [ha-an-ra-ai-ia]

17) [.....]x te-er ku-it-k[.....]

18) [.....]x ki [..] x[.....]

19) [.....]x [.....]

Սա միանշանակ ոչ-պարիտետային պարմանադրի մաս պետք է լինի և իբրք շատ է հիշեցնում Խոկկանայի պարմանադրի տարբեր հատվածներ: Տարաբանակումը վեց թեմատիկ պարադրաֆների արդեն իսկ վկայում է այդ մասին: Մակայն ՀՕտակնի առաջարկը հանդիպում է յուրք բարդության, այն է՝ թեմատիկոլ թեկորի վրա եղած տեքստի տարաբանակումը վեց թեմատիկ պարադրաֆների, այն դեպքում երբ Խոկկանայի պարմանադրի համապատասխան մասում նման տարաբանակում չկա:

Ամուսամենայելիվ, երկու տեքստերի միջև նմանություննեղ շատ էն, ընդ որում որևէ սղ պարմանադրի էնտ աղջան նմանություններ վկայված չեն:

КБо XIX 56 (791/v)

Շնարավոր պատկանելությունը Խոկկանայի պարմանադրին ըստ երեստարանիչ ՀՕտակնի: Ըստ երև, այս բնիցը ևնան է պարմանադրի § 8-ին⁹⁴:

ԳՆՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

1) [.....*Kar-a]i-ai [.....]

2) [.....]x ⁹⁰²Ka-ra-a[h-na].....3) [.....]*LAMMA ⁹⁰³kur-ia-a[.....]

4) [.....]x[u]n x[.....]

5) [.....]xx[.....]

6) [.....]x[.....]

Անկասկած, այս բնիցը պարմանադրերին կցված առտիծառյին վկաների ցանկ է ներկայացնում:

Թեկորի վրա պահպանված նշանների խիստ փոքր քանակը բուլ չի առկա հասակ պատկերացում կազմելու դրա պատկանելության հարցում: Երկրորդ տողում առկա բառարի անվան սկիզբը հուշում է, որ, ինարավոր է, այտեղ կարելի է վերականգնել ⁹⁰²Ka-ra-a[h-na]...: Դարմանադրի ԳԿ 1-ում առկա է Կարախնա բառարի պատկանական առավանտությունը, որին նեանում է „Կալտերի պատկանական“ առավանտությունը, «Կանակետ» Դրտորական պատկանական պատկանական առավանտությունը* (*LAMMA ⁹⁰³Ge-ra-ah-na *LAMMA [LIL] *LAMMA ⁹⁰⁴kur-ia-a[.....]: Մակայն 2-րդ տողում Կարախնա բառարի դեռերիմտորիլին նախորդող վրտավան սեպանկանը և հարցող տողում KUS դեռերիմտորիլին նախորդող սեպանկանը տարբեր են, ինչը կարող է վկայել, որ, ի

⁹⁴ КБо XIX. V.

տարբերություն Խուկկանայի պայմանագրի 49-րդ տողի, այսուհի վկայված պետք է լինեն "Պանագան ստովածությունից" տարբեր ղեցանուն: Բացի այդ, Կարախնայի աստվածությունը Պարմանագրում հաջորդում է ընդամենը մեկ աստվածություն (**LAMMA [LIL]*), որը զբված է երեք սեպանշաններով, այնինչ KBo XIX 56-ում 7-րդ տողի վերնում և հաջորդ տողի սկզբում ենթադրելի է ավելի մեծ տարածք: Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում KBo XIX 56-ը պարտադիր չէ ասելի Խուկկանայի պայմանագրին, քանի որ պայմանագրերին վկա աստվածների ցանկը սովորաբար հանդես է գալիս որոշակի, կանոնավորված հաջորդականությամբ և, ենարկոր է, սա մեկ այլ պայմանագրի մասը կարող էր կազմել:

KBo XIX 57 (259/w)

ՀՕտտենի կարծիքով, այս բնկորը հիշեցնում է պայմանագրի § 38f-ը²⁶:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԿՄԱՐՉՈՒՄ

1') [.....

2') [.....]x-ki-ma [.....

3') [.....]x SU²⁰¹-ul a-ra-[ah-za-un-da har-ki

4') [.....]U-U/L har-ki nu-ma ma'ku-[.....

5') [.....]x SA.PAL NI-IS [DINGIR²⁰¹ .....

6') [re-eh-bu-un .....

Այս բնկորի վրա առկա են պայմանագրերում բազմիցս վկայված մի շարք տրաֆարետային արտահայտություններ, որոնց օգնությամբ կարելի է առաջարկել որոշ վերականգնումներ:

3': Վերականգնումը ըստ պայմանագրի 23-րդ տողի: Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան տողում առկա է մի փոքր այլ տարբերակ (*SU²⁰¹-ul-za a-ra-eh-za-un-da har-ki*): KBo XIX 57-ի տարբերությունը այն է, որ այս տողից առաջ առկա է պարագրաֆների անբասիչ, որը Խուկկանայի պայմանագրում զբված է սրան նախորդող տողից առաջ:

5'-6': Վերականգնումը ըստ Պարմանագրի 38-39-րդ տողերում առկա տրաֆարետային արտահայտության, որը Խուկկանայի պայմանագրում արտախին է՝ *ke-e ul-da-a-ar SA-PAL NI-IS DINGIR²⁰¹*: Մեր բնկորի վրա, առկայել, *SA-PAL* բառին նախորդող թերի պահպանված նշանը *adde-* (զբվում է նաև խուլ բաղաձայնով՝ *atar*) բառի վերջին սեպանշանը չէ: Դասուկով պահպանված սեպերից, սա միևնույն բառի շունթբազիրն է՝ *INIM* (տեքստերում գրվում է նաև *INIM-tar*):

Հաշվի առնելով բնկորի վերաբերյալ վերոնկայառ, կարելի է արձանագրել, որ երկ

²⁶ KBo XIX V.

առ իրոք կատարած է Խուլկանացի պայմանագրի հետ, սպառ, պետականացվել, տերտի կայրեկերը չէ: Հնարավոր է, մենք գործ ունենք պայմանագրի ինչ-որ տարրերակի հետ: Համեմատելու, այդ ենթադրելի տարրերակը Պայմանագրի B տարրերակը չէ, քանի որ KBo XIX 57-ի սկզբաձևները գրված են մ.թ.ա. XIII դարին հաստակ գրությունը, իսկ B-ն հնագույնիս հիմքի վրա թվագրվում է մ.թ.ա. XIV դարով (տես սույն աշխատության Արածությունը):

ԹՈՒՂԻԱԼԻԹԱՍ III - ՄԱՐԻՅԱ + *ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐ՝ ԳԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Գարնահայրի կրատարակումից հետո (1909) մասնագետները չեն անդադարել բնագրի վերականգնմանը, որի պատճառը կցարկերների բացակայությունն է Քանի որ սրահարկուսային արտահայտությունները և բառակազմակերպությունները անբաժնից անբառ համախառնի տարբերվում են, այդ իսկ պատճառով եղատակահարմար չէ վնասված հատվածներում առաջարկելու որևէ վերականգնում, չնայած ներատեքստից հնարավոր է ենթադրել, թե խոսքը ինչի մասին է:

Տեքստում չի պահպանվել դրա կնքանից վկա աստիճանների ցուցակը, եթե ինքնակն տղայինն էղել է: Այս վաղ փուլի տեքստերում դրանք կամ բացակայում են՝ կամ պահվում են պարմահայրների սկզբնական մասում¹⁶: Այդպես է, որինակ, կասկածանք տարբեր բաղաբների հետ Առնուվանդաս I-ի կնքած պարմահայրը¹⁷, որտեղ այդ ցուցակը հարկնվում է տեքստի միջնամասից առաջ: Միայն հետագայում, Մուրախյա II-ից է հնավորվում պարմահայրների ստանդարտ կառուցվածքը:

Ֆեյսո (A+B)

1'-16'	-	KBo V 12
17'-19'	-	KBo V 12 + KBo V 3
20'-59'	-	KBo V 3

Գարագրությունների բաժանումը

§ x-1'	-	---
§ 1'	-	1'-3'
§ 2'	-	4'-7'
§ 3'	-	8'-11'
§ 4'	-	12'-15'
§ 5'	-	16'-25'
§ 6'	-	26'-33'
§ 7'	-	34'-40'
§ 8'	-	41'-44'
§ 9'	-	45'-46'
§ 10'	-	47'-49'
§ 11'	-	50'-59'

¹⁶ Օրինակ, ինքնական սրբա միջանուն II-ի և Կիցցուվանույի սրբա Գլյվյուսի, ինքնական անունի սրբան (Ուոլբրուդ և Քուլցիյա II-ի լրատ 2.Քլենզելի՝ Klengel 1999: 98) և Կիցցուվանույի սրբա Գարագրությունի միջև կնքված պարմահայրնում (KUB XXXVI 108 - CTH 25, կրատ՝ Otten 1951; KUB XXXIV 1 + KBo XXVIII 105a+105b - CTH 26, կրատ՝ Meyer 1953: 108ff.; Beckman 1996: 11f.):

¹⁷ Նու "Մուրախյուվուսիան - ինկլիբան" պարմահայրը:

¹⁸ CTH 127.1 (օրատ՝ Von Schuler 1965: 124ff.):

§ 1'

- 17) [_____ -a] [_____]
 20) [_____] ŠEŠ^{ms}, YA NIN^{ms}, YA a-la-an-ni a[_____]
 37) [_____] pi-ib-hi
-

§ 2'

- 4) [nu KUR^{ms} Ha-ya-t]a-ma-mu KUR-e nu-uf-ma-al-za ka-a-ta
 5) [UTU^š I]i-in-ga-mu-nu-un nu-mu ma-a-an af-fu-ll
 6) [ja-ah-ha-af-te-ni n]a-mu-uf-la-an SAG.DU^{ms}-KU-NU/A-NA SAG.DU- YA
 7) [ka-ta-an ar-h]a ki-ib-du-ma-ti
-

§ 3'

- 8) [ma-a-an-ma UTU^š] I-NA EGIR UD^{ms} af-fu-ll Ū-UL
 9) [ja-ah-ha-af-te-ni] DUMU^{ms}, YA DUMU DUMU^{ms}, YA ha-af-fu-ll
 10) [ha-an-ca-af-fu-ud Ū-UL] ja-ah-h]a-af-te-ni
 11) [KUR^{ms} Ha-at-t] Ū-UL ja-ah-ha-af-te-ni
-

§ 4'

- 12) [ma-a-an-ma UTU^š (ku-wa-pi-ik-ki) i]m-ma ku-wa-pi-ik-ki
 13) [_____] nu-mu me-na-ah-ha-an-da
 14) [_____ i-da] a-lu tak-ke-el-te-ni
 15) [_____ i-da-a-lu] tak-ke-el-te-ni
-

§ 5'

- 16) [nu-mu UTU^š me-na-a]h-ha-an-da i-da-a-lu
 17) [a-an-h]a-an-ni
 18) [a-_____ ku-ib im-ma ku-ib an-tu] wa-ah-h]a]af
 19) ma-a-n[a-af _____ ma-a-na-af] ŠU.GÁL HAL-(ZLU)GAL
 20) ŠEŠ LU[GAL ma-a-na-af _____] ma-a-na-af
 21) ĒRIN^{ms} [ANŠU.KUR.RA^{ms} ma-a-na-a] ĪR GĒME^{ms}
 22) ku-e-[el-qa ma-a-na-af _____ ku-ib-]ki ma-a-na-an ĒRIN^{ms}
 23) ku-ib-[ki ma-a-na-af _____ ku-ib-ki] ma-a-na-at KUR-e
 24) ku-ib-ki [ma-a-na-af _____] ma-a-na-af ku-ib
 25) im-m[a ku-ib] an-tu-wa-ah-ha-af
-

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒՅՑՈՒՆ

§ 1'

1) _____

2) [.....] իմ կայացրեմ (ու) քայրերը կլինեն: ..[.....

3) [.....] ես կտամ:

§ 2'

4) [Իսկ Հայաստան իմ երկիրն է, և ձեզ, սնա,

5) [Արևս, կրդվեցքի: Եթե ինձ բարեկամաբար

6) [պաշտպանեք], և ձեր գլուխներն իմ գլխին

7) [դ]րեք:

§ 3'

8) [Իսկ եթե Արևիս] ապագայում բարեկամաբար

9) [չպաշտպանեք], իմ որդիներին, թոռներին (և) հետագա

10) [սերունդներին չպաշտպանեք,

11) [Խաչքի երկի] իջ չպաշտպանեք:

§ 4'

12) [Իսկ եթե Արևիս (որտեղ) էլ ո՛ր լինի]

13) [.....] իմ դեմ

14) [..... չարություն համար միավորվեք:

15) [..... չար] ուրյան համար միաժողովեք:

§ 5'

16) [Եթե իմ/Արևիս դ]իմ չարություն

17) ելրագլրեք,

18) [..... ով էլ որ ես լինի],

19) [..... թե] հրամանատար (կամ) բերդալարան

20) արքայի եղբայր թե .....], թե

21) հեռակազմին, [թե կատավար], սարուկ թե սարկուռի,

22) [..... թե .....], գինձոր

23) [..... թե .....], լինի դա երկիր

24) [թե .....], ով էլ

25) որ [եա] լինի:

§ 6'

- 26) lu-ma-a-[al-ma ma-a-an ha-at-ra-a-mi nu-mu J]Š-ZU ÉRIN⁰⁰⁵ ANŠU.KUR.RA^{00A}
 27) hu-u-da-a-ak Ú-ÚL e-er-te-ni nu-ra-an pa-ra-a] im-ma lu-me-nu-ut-te-ni
 28) ma-a[h-h]a-an-ma-w[a ..... EGIR-an-da pa-a-i-u-wa-ni
 29) na-al-ma-wa pa-a-i-wa-a-n[()] .....]x lu-me-el
 30) [LÚ]^{005/006}Ha-ya-la LÚ⁰⁰⁵KÚ.BABBAR-ti [pa-ra-a hu]-u-ù-ti-ya-az-ni
 31) nu am-mu-uk a-wa-an ar-ha-ti-ya-at-te-ni [na] a-pé-[e-da]-ni EGIR-an
 32) ti-ya-at-te-ni nu ku-ùl a-pa-a-at-ut-tar i-ya-az-ni na-an-kán ke-e[[-al]]
 33) [NI-Š] DINGIR⁰⁰⁵ QA-DU DAM⁰⁰⁵.KU-NU DUMU⁰⁰⁵.KU-NU É⁰⁰⁵.KU-NU KUR-
 KU-NU KUR-KU-NU har-ni-in-kán-ù
-

§ 7'

- 34) nu-[ul-m]a-al-ma ku-it im-ma ku-it ha-at-ra-a-mi lu-me-e-la-mu
 35) ma-a-an Ú-ÚL il-ta-ma-al-kat-te-ni na-al-ma-al-ma-al A-NA ÉRIN⁰⁰⁵
 ANŠU.KUR.RA^{00A}
 36) ku-wa-pi ha-at-ra-a-mi nu-mu-ùl-fa-an ma-a-an hu-u-da-a-ak
 37) Ú-ÚL e-er-te-ni na-al-ma-mu ta-ma-ùl-ma ku-ùl-ki ⁰⁰KUR
 38) za-ah-hi-ya ú-ùl-ni lu-ma-a-al-fa ha-at-ra-a-mi nu-[mu-ùl]-fa-an
 39) ma-a-[an w]a-ar-ri lam-mar Ú-ÚL e-er-te-ni nu-ra-an p]a-ra-a]
 40) im-[na] lu-mi-nu-ut-[te]-ni
-

§ 8'

- 41) nu-mu m[a-a]-an I-NA EGIR.UD.KAM lu-me-el LÚ^{005/006}Ha-ya-la al-[u-l]
 42) pa-ah-ha-al-[t]e-ni am-mu-ga lu-me-el LÚ^{005/006}Ha-ya-la *Ma-ri-ya-an
 43) LÚ⁰⁰⁵ga-e-ni-el ŠA KUR⁰⁰⁵Ha-ya-la al-fa-li pa-ah-ha-al-hi
 44) KUR⁰⁰⁵Ha-ya-la-ya al-fa-li pa-ah-ha-al-hi
-

§ 9'

- 45) nu ma-a-an lu-me-el SIG⁰-in il-fa-at-te-ni nu ⁰UTU⁰-in
 46) KUR⁰⁰⁵Ha-at-ti-ya al-fa-li pa-ah-ha-al-te-ni ⁰UTU⁰-ya-al-ma-al SIG⁰-in il-fa-ah-hi]
-

§ 10'

- 47) ma-a-an lu-me-el-ma ku-wa-at-qa i-da-a-lu i-ya-at-te-ni
 48) nu-ùl-ma-al ⁰UTU⁰-ya i-da-la-u-wa-ah-mi ma-za ⁰UTU⁰-a-pé-e-er
 49) li-in-ki-ya-az A-NA PA-NI DINGIR⁰⁰⁵ par-ku-ùl e-el-li-it
-

§ 11'

- 50) nu-ùl-ma-al ka-a-la ke-e k[u-e u]d-da-a-ar ŠA-PAL NI-Š DINGIR⁰⁰⁵

- § 6'
- 26) [Իսկ եթե ես] ձև[զ գրեմ ե ինձ մտտ] հետևածով (և) մարտակառքերով
 27) [տեղնուտեղը չգար ե երան] հույճիակ թարցենք (սակզով):
 28) Իսկ էրբ [.....և]տ գեանք.
 29) կամ գեանք [.....] դուք.
 30) հայաստ(ցի)ներդ, հարթիի մարդուն նայելուքեր.
 31) ե ինձ ցեք, (և) կ(ր)ա մտտ
 32) զհար: Ով այդ բանն անի, երան այս
 33) [երզնան] աստփաններդ՝ ձեր կանանց, որդիների, սուների (և) երկրի հետ միասին
 թող ոչկաջենե:
-

- § 7'
- 34) Իսկ (եթե) [ձև]զ ինչ-որ բան գրեմ, (և) դուք ինձ
 35) եթե չընք, կամ ձեզ հետևակի (և) մարտակառքերի համար
 36) երբ գրեմ ե դուք ինձ մտտ տեղնուտեղը
 37) չգար, կամ իմ դեմ որևէ քշեամի
 38) մարտի գա, ե ձեզ գրեմ ու դուք ինձ
 39) եթ(և օ)զևաթյան չգար, ե երան
 40) հույճիակ] թարց(և)եք:
-

- § 8'
- 41) էթ(և) ինձ ազազայում դուք՝ հայաստ(ցի)ներդ, բարեկամարար
 42) պաշտպա(և)եք, ես ձեզ՝ հայաստցիների, Մարիթային
 43) (և) Հայաստի տեմանկիցների բարեկամարար կարչուպսենե,
 44) ե Հայաստն էլ բարեկամարար կաշտպանեմ:
-

- § 9'
- 45) Եթե դուք (ձեզ) լավ պահեք, Արմիս
 46) ե հարթին բարեկամարար պաշտպանեք, Արես էլ ձեզ լավ կ(կրա)շերվեմ:
-

- § 10'
- 47) Իսկ եթե դուք չար բան անեք,
 48) Արես էլ ձեզ չարաթյամբ կ(կրա)շերվեմ, ե թող ես, Արես, այս
 49) պարունուպից՝ աստփանների առջև (կեթ(ված - Ա.Բ.) ազատ կլինեմ:
-

- § 11'
- 50) Ձեզ համար, ահա, այս խոսքերը երզնան տակ

- 51) te-eh-hu-un na-at ma-a-an [lu-me-el LÚ⁰⁰⁵H]a-ya-la *Ma-ti-ya-ál-la
 52) Û-UL ya-ah-ha-ál-te-ni nu-ul-ma-[al ke-e] NI-ÍŠ DINGIR⁰⁰⁴ lu-me-en-za-an
 53) SAG.DU⁰⁰⁵ KU-NU DAM⁰⁰⁵ KU-NU DUMU⁰⁰⁵ K[U-NU ŠEŠ⁰⁰⁵] KU-NU NINU⁰⁰⁵ KU-
 NU
 54) MÁŠ⁰⁰⁵ KU-NU É⁰⁰⁵ KU-NU A.SÁ⁰⁰⁵ KU-NU U[RU.DIDL⁰⁰⁵ KU-N]U
⁰⁰⁵SAR.GEŠTIN KU-NU
 55) KISLAH⁰⁰⁵ KU-NU GUD⁰⁰⁵ KU-NU UDU⁰⁰⁵ KU-NU [QA-DU MIM-MU-KU-NU-ya]
 56) kat-ta-an ar-ha <har-ti-in-kán-du> da-an-ku-wa-ya-an-ma-ál-k[án-ták-n]a-an
 57) te-er ar-ha ti-ti-in-kán-du nu-ul-la-an a[n-mu-ek]
 58) A-NA LÚ⁰⁰⁵ KUR⁰⁰⁵ Ha-ya-la *Ma-ti-ya <KUR> ⁰⁰⁵Ha-ya-la-y[a]
 59) i-da-a-lu Û-UL tag-ga-ál-[hi]
-

- 51) և դրեցի: Երև [դոք՝ Ն]սպասացի(ներ) և Մարիյա, որսևք
 52) չպաշտպանեք, ձեզ [այս] երդման ստուգանքը ձեր
 53) անձերը, ձեր կանանց, որդի(ներ), եղբայր(ներ), քույր(եր),
 54) ընտանիքների, տների, դաշտերի, ք[աղաքներ]ի, խաղողի այգիների,
 55) կալատեղերի, կովերի, ոչխարների [և գույքի նևս միասին]
 56) թող «ոչեչուցեն», խախար [անդրաշխարհից]
 57) թող ձեզ բարձրացնեն: Ե[ւ] ձեզ՝
 58) Նսպասացի-Աերին», Մարիյային և Հայտապին
 59) չևս վնասի):

ՕՍԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեքստը զբաղիչքնն տուեալ է պահպանված մասի 1-3-րդ տողերում, այնուհետև՝ 4-28-ում առկա մասնակի վնասվածքները վերականգնելի են այլ տեքստերի համադրմամբ: Վերականգնումների գերակշիռ մասը պատկանում է Յ.Յփթըրիիին:

Տեքստի մի շարք հատվածներում առկա են բառանների սխալ գրություններ, բացառումներ և խնաստային անհամապատասխանություններ (օրինակ, 32-33, 56):

4: Վնասված մասում Հարասայի վերականգնումը ըստ Արաստեքստի:

4-5: Այստեղ առկա է այլ տեքստերում վկայված որոշանայություն և վնասված մասում ՄՄՄ¹⁰-ից բացի, բարիշ ւշինը սպասելի չէ. տես, օր., ու-սի-ու-սի-ա է) և ՎՄՄ¹¹ և ո-ը-ու-ու-սի-սի (KUB XXVI 29-KUB XXXI 55 Vs.7f. [Առեռուխաղաղու I]):

7: Լսվողը ստորոմ մնալիս նախադասությունը տրամաբան է և՛ «դեկ» բայի նկատմամբ կապակցող նախադասության հետ կապով, քանի որ վնասված մասից նկատ պահպանվել է ևս կշակի վերջը: Իմաստն այն է, որ նախադասությունը յեկանական սրբայի նկատ պետք է միասնական լինեն:

8-11: Սա տրամաբան է, սակայն տեքստերում կարող է պատահապատճի ընդգրկվել և համատեղ տարբերակներով:

9-10: Վերականգնումը Յ. Յփթըրիիինն է:

12: Վերականգնումը Յ. Յփթըրիիինն է:

16-25: Այստեղ թվարկվում են այն անվաններ, որոնք ապագայում կարող են գրծել կարգում: Հարկ է նշել, որ տեքստերում նմանատիպ ցուցակները համախառն տարբերվում են, ինչը քույր չի տալիս որևէ վերականգնում առաջարկելու: Քերես, կարող էր են անհետ պահպանվել բարձր կարգաթիվները հուշում է, որ ցուցակը պետք է սկսվեր LUGAL «արքա» բառով (տես 19-րդ տողի վնասվածքը):

19-27: Վերականգնումները Յ. Յփթըրիիինն են:

19: «SU.GAL» հրամանատար» և HAL-ZI LU/GAL «չորսակի կամ ամբողջ տիրակալ» տերմինները, ըստ Յ.Յփթըրիիի, վկայված են միայն այս տեքստում¹²: Սակայն հետագայում հարևանարկվեց մի նոր տեքստ, որտեղ կրկին նիշտանակվում է այս տերմինը: Վերջինիս ներառեցա՞ր այնքան էլ պարզ չէ, որպեսզի հետակ թարգմանություն առաջարկվի: Սրանցից երկուսից առաջին թարգմանությունը յեկանական ազդեցության կատարված փոխառություն է (ազգայ ձևով «ամբող»)՝: Մենք այն թարգմանակ ենք «ամբողջ տիրակալ», քանի որ խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, ամբողջ կապակցից հրամանատարի մասին է, ի տարբերություն առաջին տերմինի, որը կշում է գրծող բանակի (նկատմանի) զորամասի հրամանատարին¹³:

21: [ANSU.KUR.RA¹⁴ վերականգնման հարցում Յ.Յփթըրիիից վնաս է չէ:

32-33: Այստեղ նախադասության մեջ առկա է խնաստային կազուս (բայ կարգի առավանդները կրան ձևը կանուսը, կրխանների, սեկրի, կրխի նկատ միասին դեկանցնեն): Տնայ ներառեցա՞ր սպասելի էր -SU «իրա» դերանվան կրխառությունը

¹⁰ Friedrich 1930: 162.

¹¹ Friedrich 1991: 49.

¹² Ինքական բանակի հրամանատարական կազմը այս կերպ յեկան է մասին տես Esaki 1992: 451f.: Ուրիշ սրբայի պատմության Մարիայի պատմությանը առկա է Իսրայելական պատմությանը:

–KUNU „Ար“ դերակախ փոխարեն ինչը նկատվել է⁶⁵։ Տեքստի վերջում ստովածային պատժին վերաբերող համանուն ներատեքստում նկկիտիկ դերանունը հիշու է կիրառված (51-57)։

48-49⁶⁶։ Այս հատվածի իմաստը հետևյալն է երև հայաստացիները խոխոսեն պայմանագիրը, ապա ինքական արքան իրեն ազատ կնամարի կուխպես խոխոսելու պայմանագիրը և պատժելու կրանց։

56⁶⁷։ Այս ստղում գրչի կողմից բայը բաց է թողնված։ Յ.Յրիդրիին աստարկում էր վերականգնել հարցու- բայը „ընչպե՛նէ, ավերկ“ (hargawawandc⁶⁸)։ Մենք վերագտել ենք, հետևելով Յ.Պուխվեյնի⁶⁹, վերականգնել միևնույն բայի պատճառակաև ձեռ (harrink „ստիպել վերանայ, անհետանայ, ընչանայ“)։

56-57⁷⁰։ “Խավար անդրաշխարհից բարձրացնել” արտահայտությունը պետք է մեկնարկենք այսպես “գերեզմանից հանել”, այն է՝ հանելուս լրողնէլ նաև մանվանից ենուս։

58⁷¹։ LU „մարդ“ բառի հոգևակիական կրոնիչը բացակայում է։

57-59⁷²։ Տեքստի սոխարտական ստղերում անցումը աննեղի բուսանից դեպի ինքական արքայի հնարավոր գործողությունը հարք չէ։ Երբու՛նը դրժելու հետևանքով աստվածային պատժը նշկուց ենուս անմիջապես սա՛վում է, որ ինքական արքան չի պատժի հայաստացիներին, Մարիլային և Հայաստին։ Այստեղ արքանի էր նմանա՛ծով ներատեքստերից հայտնի որևէ արտահայտություն, օրինակ, Խուկկանացի պայմանագրի մի շարք հատվածներ (ԴԿ I 31-34, 35-38 և այլն)։

⁶⁵ Puhvel 1991: 165.

⁶⁶ Լույս բացման է վերականգնված նաև Reichardt 1998: 25 ա.3-ում այն պատճառարկանությունը, որ harrink- բայի հետ կիրառվում է միայն արև նախոյիցը, բայց ոչ կառու արև-ն։

⁶⁷ Puhvel 1991: 165.

⁶⁸ Այս եղևու բայանների վերագրությունները և լիզվական բնույթները տես Puhvel 1991: 161ff.

ԳԼՈՒԽ 2

ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒ ԱՌՆՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ

Իսարթիի և Հալապի միջև կերված պարմանայրերի ժամանակաշրջանի պատմական համատեքստի պարզաբանման համար կարևոր կշռանշարժություն ունեն մի շարք ինքնուրույն տեքստեր, որոնք կազմվել են մ.թ.ա. XIV-XIII դարերի ընթացքում: Դրանք ընդգրկում են Ատուվանդաս I-ի (Ննապափոր է՝ Քուդխալիյաս III-ի), Մուրախիս II-ի և Խարթուսիլիս III-ի կատարման շրջանները: Սուրբ այս գլխում ներկայացվում են այդ տեքստերը ըստ զրանցում արձանագրված իրադարձությունների ժամանակաշրջանի հայտնիականության: Բացառությամբ վերջին տեքստի (KUB XVIII 2), մյուսները ներկայացվում են ամբողջությամբ, ինչը բույժ կտա լիարժեք պատկերացում կազմելու իրադարձությունների մասին⁸⁶: Հաշվի առնելով այդ տեքստի մեծ ծավալը, մենք դրանից միայն ստաննին հասվածները կհղենք այս կամ այն կոնկրետ խնդրի պարզաբանման համար⁸⁷:

Ահա այդ տեքստերի ցանկը-

1) KUB XXIII 72+ (- CTH 146)	-	Ատուվանդաս I
2) <i>Maṣar Höyük</i> 96 ⁸⁸	-	Ատուվանդաս I կամ Քուդխալիյաս III
3) KBo VI 28+ KUB XXVI 48 ⁸⁹ (- CTH 88)	-	Քուդխալիյաս III
4) KUB XIX 11 ԴԿ I ⁹⁰ (- CTH 40 II D - „Դիպված“ 10)	-	Քուդխալիյաս III
5) KUB XIX 11 24 IV+ ⁹¹ (- CTH 40 III E - „Դիպված“ 13)	-	Քուդխալիյաս III
6) KBo XIV 14 ⁹² (-CTH 40.V - „Դիպված“ 40)	-	Քուդխալիյաս III
7) KUB XXXIV 23 + KUB XL 10 ⁹³ (- CTH 40.III - „Դիպված 25“)	-	Մուսաբիլիյուս I
8) KBo XIV 13 ⁹⁴ (- CTH 40.V - „Դիպված 39“)	-	Մուսաբիլիյուս I
9) KUB XVIII 2 ⁹⁵ (- CTH 569) - Խարթուսիլիս III կամ Քուդխալիյաս IV		

⁸⁶ Այն մասնագիտական հրատարակություններում սովորաբար անխնայ են «արձանագրություն» („prose“) հրատարակությունը սին Sayce 1930: 5ff. (խաղվանաբար); Gurney 1948: 32ff. (խաղվանաբար); Hoffner 1976: 60ff. (1684/5 կղզակերպ); Խաղապրակ 1998: 87-93 (տեսված խաղվան); Kuyas 2006: 72ff. (ամբողջական հրատարակություն); Քուրան 2001: 233-245 (պատմական նախադրյալի համար):

⁸⁷ KUB XXIII 72+ զ ստաննին էինավոր նկատարարության ստարկս կլիկի մը նկատարարականությունները ընթացքում:

⁸⁸ Ամ 1991: 290ff.

⁸⁹ Տեքստի մեջ նկատարարար հասվածի՝ Foster 1926: 35f.; Goetze 1940: 21ff.; Cornelius 1998: 237ff.:

⁹⁰ Մուսաբիլիյուս I-ի արձանագրությունը նվիրված Մուրախիս II-ի տեքստերից է (- „Դիպված 10“ Güterbock 1956: 62f.; Foster 1926: Nr.35f.):

⁹¹ - „Դիպված 13“ (Güterbock 1956: 65f.):

⁹² - „Դիպված 40“ (Güterbock 1956: 114):

⁹³ - „Դիպված 25“ (Güterbock 1956: 83f.):

⁹⁴ - „Դիպված 39“ (Güterbock 1956: 113):

ՄԱԹՔՈՒՄԻԼՈՍ ՈՒ Ի ՏԵՔՍՏ ՍՈՒՊՊՈԼՈՒԿՈՒՄԱՍ Ի Ի ՄԱՍԻՆ

Այս տեքստը խաթրուելիս Ու-ի եղանակներն է՝ փոքրատիպակն զիջարանի ենդեկտագական ծագման աստիճանային առավանգություններից Պիրվալին ենկրված խենկույ անոխեանը կտոլ սքրափալը⁶⁶, դրան պատկանող բնակչությանը, նախկինից ազատելու մասին⁶⁷: Պիրվան կարևոր դերակատարում ունեն Բոզր Ամիարում դեռևս կապալառնական դարաշրջանից (մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.), նաեղխանաղով Քանեա շարաքի աստվածություններից մեկը⁶⁸:

ՔՈՎ VI 28 + ՔՍԵ XXVI 48-ը մեկ աղյուսակից բաղկացած երկկողմ գրությունք տեքստ է, որի մի մասը (ԴԿ 25-ից հետո, 2Կ 1-21, 32-39) լուրջ վնասված տեսքով է պահպանվել: Լույն տեքստի մասը կարճով երկու բնկորներն է (A և B) տեղը առայժմ հնարավոր չէ պարզել:

Չղանակները սկսվում է պատմական ներածականով (ԴԿ և 2Կ 11), որտեղ ներկայացվում է արքայի նախորդների օրոք խաթրվում տիրող ծանր իրավիճակը (լուրդ կողմերից բշտամիներն հարձակումները, երկրի մեծ մասի կրտստոց և Մուրափիլոլիումաս Ի-ի կողմից Նբաական պետության տարածքի վերանվանումը, նաև իր նոր՝ Մուրափիլոլի Ու-ի գործունեությանը (այս հաստվածը իրատ վնասված է): Տեքստի հաջորդ մասը (2Կ 18-ից հետո) արդեն վերաբերում է խաթրուելիսի գործունեությանը և Վանադիրաղես Պիրվա աստծուն ենկրված խենկույ սքրափալին:

⁶⁶ Հաստվածական կրտստագրությունը՝ Klinger 1998: 106f.

⁶⁷ Սքրափալը կրվում է ⁶⁷«bekar «Ճարտափոք պարափոք: միջնորդը» (Puhvel 1991: 287): Տեքստը չի կրում, թե Պիրվալին ենկրված կոնկրետ որ սքրափալի մասին է խոսող: Պիրվալին ենկրված տաճար կար նաև Չալվական լեռնաշխարհի արևմտարում: Մասնավորապես, մի տեքստում (KUB LV 1 ԴԿ II 9 – տեքստի համապատասխան հաստվածը տես Քույան 2002: 233), կազմված մ.թ.ա. XIII դարում, հիշատակվում է Կամմախարում գտնվող «Պիրվա աստծու խենկույ աստծուրի պարափոք» (É.GAL bekar Firwa)՝ Պուեզիկի կարծիքով, այն պետք է բարձրաննել որպես «Պիրվալի Ճարտափոք պարափոք» - Puhvel 1991: 288: Կամմախան կախուկան է նախկինից աղյուսակների Վանալի Անիլին (արտաստեղծված տեղակիտների համայն տես Քույան 2004a: 65-66):

⁶⁸ CTII 88 : Տեքստն առ այսօր իրատարակվել է միայն հաստվածարար (Forrer 1926: 35f. (ԴԿ 6-18): KUB 1927: 307f. (ԴԿ 6-25, աստիճանային): Goetze 1940: 21-23 (ԴԿ 6-15): Cornelius 1958: 237f. (ԴԿ 6-18): Kuchner 1962: 51 (ԴԿ 6-25, աստիճանային): Heisohold - Kuchner, 1977: 40f. (ԴԿ 6-9, 16-18): Խոբարտ 1977: 39-46 (2Կ 18-31, 39-42): Մույն աղյուսակային մեջ այս տեքստը առայժմ տեղանք ենկրված կրված է անպարզությամբ:

⁶⁹ Պիրվալի տեղանք և գործառույթների մասին տես Otten 1952-1953: Haas 1994: 412ff.; տեքստային վերադարձները՝ Van Gemel 1998: 356ff.: Պիրվան փոքրատիպական պատկերացություններից մեկը նաև էլն է գալիս որպես նենկուլ աստվածություն, իսկ կրտ ստեղծող աստվածություն է ինք. Խոբարտ-Ճարտ՝ ըստի կենսակ վրա: bekar բառը ինքնին կամ տեղական փոխառություն է (ավելի ճշգրիտ՝ չունիներն է կար «լեռնային ստեղծող» բառի սքրափալերն փոխառությունից)(Puhvel 1991: 289):

ԳՐՏԱԿԱՆ ՏԱՌՆԱԴՐՈՒՄ

ԳԿ

- 1) UM-MA ta-ba-ar-na *Ha-a[t]-ru-ši-li LUGAL.GAL LUGAL KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti URSAG
- 2) NA-RA-AM¹⁰⁰UTU ¹⁰⁰A-ri-š[na-na] *U ¹⁰⁰Ne-ri-ik U¹⁰⁰STAR ¹⁰⁰Sa-mu-ha
- 3) DUMU *Mur-ši-li LUGAL.GAL LU¹⁰⁰GAL KUR ¹⁰⁰H[ša-at-ti URSAG DUMU.DUMU-ŠU
ŠA *Ša-up-pi-lu-ši-u-ma LUGAL.GAL
- 4) LUGAL KUR ¹⁰⁰Ha-at-ti UR¹⁰⁰SAG ... DU¹⁰⁰MU.DUMU-ŠU ŠA *Ha-at-tu-ši-li LUGAL.GAL
ŠA LUGAL ¹⁰⁰Ku-uš-bar
- 5) *š[ti-u-ni-it k]a-né-ef-ša-a]n-da-al NUMUN-al

- 6) ka-ru-ú KUR.KUR¹⁰⁰ ¹⁰⁰Ha-at-ti [š¹⁰⁰TU¹⁰⁰KÜR ar-ha har-ga-nu-wa-an e-ef-ta e-di-iz ku-
i[t-ma⁷]
- 7) nu ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Ga-al-ga-al u-it nu [KUR].KUR¹⁰⁰ ¹⁰⁰Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-za ¹⁰⁰Ne-na-
al-ša-an ZAG-an
- 8) i-ya-at e-di-iz-ma š¹⁰⁰T[UKUR] ¹⁰⁰ŠAP-LI-TI¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Ar-za-u-wa-al u-it nu a-pa-a-al-
ša
- 9) KUR.KUR¹⁰⁰ Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-za ¹⁰⁰T[ti-u-u-wa-nu-an ¹⁰⁰U-da-an-na ZAG-an i-
ya-at

- 10) e-di-iz-ma ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰A-za-u-un-a[al u-i]t nu KUR ¹⁰⁰Ga-al-š[ya hu-u-ma-an har-ga-
nu-ut

- 11) e-di-iz-ma ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Az-zi u-[it nu KUR.KUR¹⁰⁰ UGU¹⁰⁰ hu-u-ma-an-da h[ar-g]a-ma-ut
- 12) nu-za ¹⁰⁰Sa-mu-ha-an ZAG-an i-ya-a[t ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰š[lu-wa-al-ma u-it [nu ¹⁰⁰T[te-ga-ta-
ma har-ga-nu-ut

- 13) e-di-iz-ma ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Ar-ma-ta-na-al [u-it] nu a-pa-a-al-ša KUR.KU¹⁰⁰[R¹⁰⁰U¹⁰⁰Ha-at-ti
har-ga-nu-ut
- 14) nu-za ¹⁰⁰Ki-iz-zu-wa-at-na-an URU-an [ZAG-an i-ya-a]t ¹⁰⁰Ha-at-t[ti]u-ša-al-ša URU-al
ar-ha
- 15) wa-ar-nu-wa-an-za e-ef-ta nu-kán [.....] -ta-al *he-ef-ti-ya š[par-za-an e-ef-t[ti]

- 16) [m]a-ah-ha-an-ma-kán A-BA A-BI-YA *š[ti-u-up-pi-lu-ši-u-ma(-al) LUGAL.GAL]
UR SAG ša-ra-a š[par-za-al-ta
- 17) [nu] -za-kán A-NA ¹⁰⁰ŠU.A LUGAL¹⁰⁰ e-t[ti-a-at na-al ¹⁰⁰KÜR¹⁰⁰] š¹⁰⁰TU KUR.KUR ¹⁰⁰Ha-
at-ti ar-ha

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԿ

- 1) Այսպես է ասում թարգմանաբանը, ծափարկի մեծ արքան, հերոսը.
- 2) Արի(նեա) քաղաքի Արևի աստվածուհու, Լեռնի քաղաքի Ամպրոպի աստծո և Մամուխա քաղաքի Բշտար աստվածուհու սիրելին.
- 3) մեծ արքա Մուրսիլիսի՝ Ծափարկի աբ(բայի), հերոսի որդին, թող մեծ արքա Մուպալիուլիամասի.
- 4) Ծափարկի աբ(բայի, հեր(ոսի), մեծ արքա Ծափարկիլիսի՝ Կուսարի աբ(բայի) հետևորդը.
- 5) աստվածների կողմից ճ(անալ)ված ժամանակը:
- 6) Կախնչիկում Ծափարկի երկրները թշնամիներից նվաճվեցին:
- 7) Կասկանքան թշնամին նկավ Ծափարկի երկրները նվաճեց և իրեն Աննասա քաղաքը սահման
- 8) դարձրեց: Ստորին երկր(ի) կողմից Աբգազայի թշնամին նկավ և նա էլ
- 9) Ծափարկի երկրները նվաճեց և [Տ]ուվանուվան ու մուլան իրեն սահման դարձրեց:

10) Հեռվից Աբախանես(ի) թշնամին նկ(ավ) և ողջ Գուսուխա երկիրը նվաճեց:

- 11) Հեռվից Ազգիի թշնամին նկավ(վ) և ողջ Կերին (երկր)երը ն(վա)ճեց
- 12) և իրեն Մամուխա քաղաքը սահման դարձրե(ց): Իսկ Իսուվա (թշնամին) նկավ (և) Թեգարուսա (երկիր) նվաճեց:

- 13) Հեռվից Աբմատանուի թշնամին (նկավ) և նա էլ Ծափարկի երկրներ(ը) նվաճեց.
- 14) և իրեն Կիզցուվառեսա քաղաքը (սահման դարձրե)ց: [Ծափ]թուսասա քաղաքն էլ
- 15) հրդեհվեց: Եվ (սի)այն [.....] խնտին փրկվեց:

- 16) Երբ հոսո հայրը՝ Մուպալիուլիամասը, մեծ արքան, հերոսը, հայտնվեց
- 17) (և) քաղաքապետության գահին նստ(եց), նա թշնամիներին՝ Ծափարկի երկրներին

18) [i-y]a-at nu KUR¹⁰⁰³Ha-at-ti da-an [na-at-ta EGIR]R-pa a-še-ša-no-ut

---

19) [nu-ra] pa-it nu KUR.KUR¹⁰⁰³Har-ri h[u-u-ma-an-te-el tar-ah-ta KUR¹⁰⁰³Kar-ga-mil-ša-an IS-BAT

20) [I-NA (KUR)¹⁰⁰³Kar-ga-mil-ša [PI-ya-aš-ši-li-in LUGAL]-an-ni ti-it-ta-no-ut

21) [nu I-NA¹⁰⁰³Hal-pa *T]e-š-p[i-nu-un LUGAL-an-ni t]i-it-ta-no-ut pa-ra-a-ma-aš pa-it

22) [____¹⁰⁰³Nu-hab-]_____ (KUR.KUR¹⁰⁰³)A-mur-ri ZAG-an i-ya-at

23) [_____]da-ri-x [_____]ta nu-ul-li-kán

24) [_____]x-za-ya x[_____] KUR¹⁰⁰³A-mur-ri

25) [____ KUR.KUR¹⁰⁰³ A-mur-ri [_____] XXXXXX

---

26) nu K[UR]¹⁰⁰³Ha-at-ti [_____]

27) hu-u-ma-a[n-c]a tar-ah-t[š _____]

28) na-at-za-kán pi-[_____]

---

29) nu KUR.KUR^{1003/1003}Ha-at-[ti _____]

30) me-ek-ki da-ri-y[š _____]

31) ták-ša-an ták-ša-an [_____]

32) nu-kán ki-iš-ša-[an _____]

33) A-NA x[_____]

24

1) KUR¹⁰⁰³[_____]

2) nam-[ma _____]

3) na-x[_____]

4) ta-[_____]

5) A-NA na-[_____]

---

6) ma-za-kán A-BU-YA [_____]

7) EGIR-an da-a-aš-ta? [_____]

8) pa-it *Šu-[u]p-pi-lu-li-u-[ma _____]

9) ku-it EGIR-an da-a-aš nu A-N[A? _____]

10) U-UL ki-ša-at A-NA KUR.KUR¹⁰⁰³ _____

11) nu-kán A-BU-YA-ya A-NA a-[_____]

---

12) ma-a-an-za-kán u-uq-qa A-NA x[_____]

13) A-NA A-BI A-BI-[Y]A še-er [_____]

14) EGIR-an U-UL k[u-it/š]-ki x[_____]

15) nu-kán IŠ-7U É [LUGAL _____ k]u-it-ki x[_____]

18) Վնասվեց էվ իսաթթիի գառ(արկ հողերը կրկին բնակեցրեց

- 19) [Եվ] ես վնաց ու բ(ոչոր) իսպրի երկրները (զրազնց ե). Կարգամիս վերջրեց
 20) Կարգամիս քաղաքում էլ [Պիլասաթի]ին թագավորության հաստատեց
 21) [Եվ իսպրա քաղաքում 5]եղիսկին թագավորության հ)աստատեց, իսկ հետո
 վերադարձավ:
 22) [...] Եւխաշչն քաղաքը ...] Ամուրրուն սահման գարձրեց
 23) ..... և կրան
 24) ..... Ամուրրու երկիրը
 25) ... Ամուրրու երկիրը
-

- 26) Եվ իսաթթի երկկիրը .....
 27) ամբողջությամբ գրազնց -
 28) էվ այն [.....]
-

- 29) էվ իսաթթի) երկրները [.....]
 30) շատ դիմեց .....
 31) միասին [.....]
 32) էվ արագեւս .....
 33) .....

29

- 1) [.....] երկիրը
 2) հեկտո .....
 3) .....
 4) .....
 5) .....
-

- 6) էվ հայրս [.....]
 7) հետ ... [.....]
 8) վնաց Մուսպիլուխոմ(մար .....
 9) որ ես ես վերջրեց էվ [.....]
 10) չլարձավ, դձույի [.....] [երկրներ .....
 11) էվ հայրս դեպի [.....]
-

- 12) Երբ ես .... [.....]
 13) պապ(ի)ս [.....]
 14) ոչ մեկը/ոչինչ [.....]
 15) Եվ [արքայակոսե] պաղատեց? [.....]

- 16) kap-pu-u-wa-an-te-eš [.....]x¹⁶⁵ [.....]ke⁷-e-ez ku-it tar-ah-hi-iš-ki-mi
 17) nu NAM.RA¹⁶⁵ ku-e u-i-[d]a-a-mi nu-kán x[.....]x Š-TU.NAM.RA¹⁶⁵ an-da šar-
 ni-ke-eš-ki-mi

- 18) ¹⁶⁵KÙ.BABBAR-šī ma É.GAL te-pa-u-e-eš-ta na-at [.....]a)u ku-šī ū-i-r-šī
 DUMU-YA DUMU.DUMU-YA
 19) ¹⁶⁵KÙ.BABBAR-šī LUGAL-šī ki-ša nu A-NA ¹⁶⁵hē-[kur Pi-ir-wa(-).....]a⁷ pē-e-da-i
 na-aš-ta [.....]x
 20) le-e ku-it-ki da-a-i ma-a-an-na ¹⁶⁵hē-[kur Pi-ir-wa(-) a-šī-wa]-an-te-eš-šī na-a[š.....]
 21) šar-ni-in-ki-iš-ki-šī-du

- 22) ¹⁶⁵hē-ku) Pi-ir-wa-ma-kán a-ra-u-wa-ah-hu-un na-[at ša-ah-ha-ni] lu-uz-šī ŠA
 UD.KAM¹⁶⁵ har-šū-wa-an-šī
 23) te-[ni]-ip-pu-u-wa-an-šī ¹⁶⁵ŠA.KAL ¹⁶⁵BU-BU-TI [¹⁶⁵wa-ar-ša-am-ma⁷] ŠE IN-NU-DA
¹⁶⁵hu-ut-tu-ul-šī
 24) A-NA É ŠA LÚ¹⁶⁵ MĀŠ.GAL ¹⁶⁵ku-uz-šī EL-[K]EN] KUR¹⁶⁵ [EL-K] EN MAD-GAL-TI
 EL-K] MAŠKIM URU¹⁶⁵
 25) ANŠE KUR.RA¹⁶⁵ u-e-ha-an-na-aš le-e ku-šī-ki pi-ra-an EGIR-pa [pa-iš-x] A-NA NA-
 RA-RI¹⁶⁵ KUR-ma-at i [ya-at-t]a ru
 26) ma-a-an LÚ¹⁶⁵ NA-RA)-RI a-ša-an-šū-ša-an-šī a-pu-u-šī-ma [ar]-ha tar-na-an-do I-NA
 KARĀŠ-[ma-aš-ma-a]š
 27) u-e-du-ma-aš KIN le-e-e-eš-šī da-pi-ra-kán a-ra-w[a-a-ah]-hu-un na-at a-ra-u-e-eš a-ša-
 [an-d]u

- 28) A-WA-AT ta-ba-ar-na ¹⁶⁵Ha-at-tu-šī DINGIR¹⁶⁵ LUGAL.GAL Ū Pa-du-be-pa
 MU[NUS] LUGAL.GAL MUNUS LUGAL ¹⁶⁵KÙ.BABBAR-šī
 29) ŠA LA-A NA-A-DE-YA-AM ŠA LA-A ŠE-[RI]-RI-IM ku-šī-ma-an hu-u[š] la-i ma-a-na-
 aš BE-LU ma-a-na-aš DUMU.LU[GAL]
 30) ma-a-na-aš EN ¹⁶⁵ŠU.A ma-a-na-aš ku-šī [m-m]a ku-šī UN-aš nu LÚ¹⁶⁵ ¹⁶⁵hē-kur Pi-ir-
 wa 'ki-da-aš ša-ah-ha-na-aš'
 31) la-uz-[x]i-ya-aš ti-it-ta-nu-šī na-a[š.....]a ¹⁶⁵ŠA-ME-E¹⁶⁵ UTU¹⁶⁵ A-ri-in-na [.....]
 32) ¹⁶⁵U¹⁶⁵ [a]-at-šī ¹⁶⁵Še-ri ¹⁶⁵Har-ri ¹⁶⁵U¹⁶⁵ [.....]x ¹⁶⁵U¹⁶⁵ Pi-ir-ti-ya-ri-šī ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Ne-ri-šī ¹⁶⁵DU¹⁶⁵
 33) ¹⁶⁵U¹⁶⁵ [a]-i-a-ep ¹⁶⁵U¹⁶⁵ Li-šī-šī-a ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Ša-mu-ha ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Har-ma ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Ša-ri-iš-šī ¹⁶⁵U¹⁶⁵
 KARĀŠ
 34) ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Ša-pi-mu-wa ¹⁶⁵U¹⁶⁵ ¹⁶⁵Hi-šī-šī [aš-ha-pa ¹⁶⁵LAMMA ¹⁶⁵KÙ.BABBAR]-šī ¹⁶⁵Zi-šī-ha-ri-ya
 [¹⁶⁵Kar-x]i ¹⁶⁵Ha-pa-an-ta-li-ya

- 16) հարված [.....]-եր(ը) [.....], որոնց եւ վիշահ/չարուեակարար եվանում էի:
- 17) Եվ վերաբնակիչները, ում եւ բնում էի սպանել: Եվ [.....] վերաբնակիչներին եւ փոխաստուցում էի:
-
- 18) Իսկ Ջարթուտասի (արքայական) սքալատը փորցացել էր ե այն [.....]: Եվ ով (հետագայում) կգա՝ որոշա, թառա,
- 19) (եւ) Ջարթուտասի արքա կրտսեա, [Պիրվա ատոն] խեկտր տամարիին [.....] տեղաշարժի ե նա այն [.....]:
- 20) ոչինչ չրկի, ե էթե Պիրվայի լիճկուր տամարը (արքան)անա, նա դոս դիմանց]
- 21) թող փոխաստուցի:
-
- 22) Պիրվայի լիճկուր] տամարը եւ ազատեցի: Եվ տախեանի ե յուցցիի համար կամ ամենորա վարուցանքի,
- 23) անասնակրի, աալանիվի փարտի, [գառնեպարտի], հայանտակի, հայտի, բրոն կիկիվ,
- 24) մարդկանց տակից այն (կամ) ոչնար հողատները, սահմանային կառավարիչը, բաղարի կառավարիչը,
- 25) (կամ) հենցալ շրջիկ պահակախումբը, ոչ որ այն թող (չվերցնի), որպես օգնական ում օտար երկրների դեմ թող զինյան:
- 26) Եթե օգնական զինվորները ծառայում են կայսզրում, ապա կրանք (իշխանությունները - Ա.Ք.) կրանց թող ազատեն (պարտավարություններից - Ա.Ք.), իսկ օսովական ճամբարում
- 27) շինարարական ծես չկատարեն, այդ բյուրից եւ կրանց ազատեցի: Կրանք թող ազատ լինեն:
-
- 28) Խոսքը թարգմանա Ջարթուտայիսի, մեծ արքայի ե Պուրուխեպայի՝ մեծ թագուհու, Խարթիի թագուհու:
- 29) չպետք է արհամարելվի (ե) ընդվի, իսկ ով կիսկադրվի, լինի նա տեր (ազնվական - Ա.Ք.) թե արքայազն,
- 30) „արտով/գանի տեր“, ինչպիսի մարդ էլ որ լինի: Եթե նա Պիրվայի խեկտրի մարդկանց վրա տախիան
- 31) ե յուցցի սահմանի, երկնքի Անպրուտի աստվածը, Արիսնայի Արեի աստվածուհին [.....]:
- 32) Խարթիի Անպրուտի աստվածը, Երիկն, Խարրիկն, [.....] բաղարի Անպրուտի աստվածը, Պիտտիարիկի Անպրուտի աստվածը, Լերիկի (Անպրուտի աստվածը), „ավերված բլրի“ Անպրուտի աստվածը,
- 33) Խալպալի Անպրուտի աստվածը, Լիխցիկայի Անպրուտի աստվածը, [Մյանուխայի (Անպրուտի աստվածը), Խարսնայի Անպրուտի աստվածը, [Մարխասայի (Անպրուտի աստվածը), գոցքի Անպրուտի աստվածը,
- 34) Սապիկուվայի Անպրուտի աստվածը, Իփա(ախիսապայի) Անպրուտի աստվածը, [Խարթիի Հովանավոր աստվածը], Ֆիսխարիլյան, [Պարզի]ն, Խաարսնուտիլյան,

- 35) *LAMMA ¹⁰⁰G[a-ra-ab-na] *LAMMA ¹⁰¹kur-še-aš *AL-LA-TUM *E-a *DAMKI.NA]
 *He-pāt MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E
- 36) *IŠTAR *IŠTAR LIL *IŠTAR ¹⁰⁰Ni'e-nu-wa *IŠTAR ¹⁰⁰H)a-at-ta-ri-na *Ni-na-at-ta *Ku-
 [li-it-ta .....]
- 37) *li-ha-ra-aš *ZA.BA.BA *ZA.BA.BA ¹⁰⁰KÜ BABBAR-ti *ZA.BA.BA ¹⁰⁰E-[a-ya
¹⁰⁰Ar]zi-ya
- 38) *Ya-ar-ti [¹⁰⁰Hur-ma-aš *He-an-ti]-ta-aš-tu ¹⁰⁰Še-mu-še-aš *A-be-ri ¹⁰⁰A-[an-ku-wa-aš
 *Ka/ha-t]ab-hi
- 39) ¹⁰⁰Ka-ta-pa-aš MUNUS.LUGAL ¹⁰⁰Ta-hur-pa-aš *Am-]m)a-am-ma ¹⁰⁰Du-un-na-aš
 Hal-la-ri ¹⁰⁰Hu-pé-éš-na-aš *GAZ.]BA.A.A DINGIR ¹⁰⁰LÜ ¹⁰⁰
- 40) DINGIR ¹⁰⁰MUNUS ¹⁰⁰ŠA ¹⁰⁰Ha-at-(i .....)-za ku-š ke-e tup-pi-ya-aš ud-da-a-ar EGIR-
 pu hu-ul-[li-it-ti] ke-e-da-aš
- 41) A-NA LI-IM DINGIR ¹⁰⁰EN DI-NI ŠU[e]-eš-da na-an-kán IN.ZI NUMUN-am-na da-an-
 ku-wa-ya-za ták-na-za hur-ga-mu-wa-an-du
- 42) A-NA *U-ma-aš GUL.MAH e-eš-du na-an pár-še-eš-ki-id-du

- 35) Կ(արախնայի) հովանաճոր աստվածը, [որսուսարկի հովանաճոր աստվածը], Ալլատուճը, Էսե, (Դունկինան),
- 36) Իշտարը, [դաշտերի] Իշտարը, Լինկինի Իշտարը, Յխտտարինայի [Իշտարը], Լինատտան, Կու[լլիտտան],
- 37) Իսիսարան, [Ձազարան], Խաթթիի Ձազարան, Էլլ[արայի] Ձազարան, [Ար]ջիբայի
- 38) Ձազրին, [Խարունայի Ձազար]տաստե, Մամուխայի Աբաբան, Ա[նկու]վայի Կաս[ախ]ան,
- 39) Կաստաղայի թագունին, Տախուբալայի Ամմաման, Դունուայի Խալլարան, Խուպեսեայի Գազարան, արական սեռի աստվածները,
- 40) իզուլան սեռի աստվածները Խաթթիի [.....] ու[այս արձանագրության խոսքը ոչնչացնի], կրան
- 41) Խալար աստվածները կրա IN? անկը/հոգին, սերուկը էլ անդրաշխարհից (բառացի՝ «խալար հողից» - Ա.Ք.) ոչնչացնեն:
- 42) Քուղ կա Ամպրուայի աստեռ ցուղ դարեա (ն) կա (Ամպրուայի աստվածը - Ա.Ք.) կրան մշտապես կենի:

ՇԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

74

4-5: Արցախի ծագումնաբանության մեջ Կուստարի այդքա ծաթրուսիյի անուշարյամ կիրառվում է DUMU.DUMU "թոս" գաղափարագիրը, որը թարգմանել էք "հետևորդ" (վերջինս այդ իմաստով հայտնի է նաև այլ տեքստերից), չնայած այդպիսի իմաստ ունի նաև NUMUN-ի գաղափարագրի սակ թարգման "warwalan- 'հետևորդ, սերունդ' բառը"⁹⁶:

6: ԱԳյորթենև առգավերքի պահպանված երկու կշանների, նաև վնասված փոքր հատվածում ենթադրվող մեկ կշանի համար դժվարանում էր առաջարկել որևէ մեկնաբանություն⁹⁷։ ԱՊտոնիկոսը վերոնիշյալ սեպարտուրը տատաղարձում էր e-di-iz-ma-d(a ...): Այստեղ առաջարկելի է նաև ku-i(r-ma):

15: 'hehta-/hehta- բառով կշվում է հետմանտ սաճարային համալիրը⁹⁸:

16: 'Պարրի երկրների" դեմ Սուպլիլուլիտանա I-ի մղած պատերազմների մասին պատմող այս հատվածը պահպանվել է Ծաթրուսիյի III-ի մեկ այլ տեքստում (KUB XIX 9): Այստեղ կշվում է Սուպլիլուլիտանա I-ի պատերազմների անուշարյան երկու թվական՝ 20 տարի (I 8) և 6 տարի (I 21): ԱԳյորթենև կարծիքով⁹⁹, 20 տարին վերաբերում է KBo VI 28 ԴԿ 6-15-ում ճիշտատակնող իրադարձություններին: Սուպլիլուլիտանայի այդքան ժամանակ է պահանջվել վերականգնել համար պետության կորցրած տարածքները:

17: ԱԳյորթենև տողի սկզբում վերականգնում է m(s-an)-za-kán¹⁰⁰, սակայն ma կշանի որևէ հետք կամ տեղ չեն հայտնաբերում չկա: Եւսին տողի երկրորդ լակունայում առաջարկում է [za-af LU¹⁰¹ KÜR¹⁰²], այդքան կշանի համար տեղը բավարար է սակայն դժվար է ընտրել LU¹⁰³-ի և KÜR¹⁰⁴-ի միջև:

18: Հայտնի լակունայում դեռևս ԱԳյորթենև առաջարկում էր da-an-[na-ut-ta] "դասարկ" բառը¹⁰⁵: Երբ կարծիքով, տեքստի այս հատվածում խոսքը պատերազմների ժամանակ բնակարարի կամ շրջանների վերաբնակեցման մասին է, մանավանդ որ նախադասության մեջ կատարվածը բայը պատճառական ձև ունի: Սակայն ավելի ուշ ԱՀայնիդը-Կրամերը, ասանց որևէ պատճառաբանության, առաջարկել է da-an-[ku-in-te-kán]-ը¹⁰⁶ ("խաղարկն հող"), ինչը բավական տարօրինակ իմաստ կարող է հարդարել նախադասությանը, բանի որ ինքնական տեքստերում այդպես է կոչվում "անդրաշխարհը": Տողի սկզբի վնասված մասում iya- բայի վերականգնումը ըստ

⁹⁶ Tischler 2001: 197. Տեքստի սկզբում Ծաթրուսիյի ծագումնաբանության կես կազմած ինդիքների ընտրվումը տես Klinger 1988: 34f.

⁹⁷ Goetze 1940: 27.

⁹⁸ Վաչագյանների և բառի ծագման համար տես Puhvel 1991: 319ff.

⁹⁹ Götz 1931: 117f.

¹⁰⁰ Götz 1925: 105.

¹⁰¹ Götz 1925: 105.

¹⁰² Heitschold-Krahmer 1977: 41.

Ա.Նայնիդը-Գրամերի¹⁰⁰, որի փոխարեն նախկինում ընդունված էր ընթերցել *awa*¹⁰¹:

19: Առաջին վնասված հատվածում [nu-ta] վերականգնումը մերն է, իսկ երկրորդում *tar-ah-ta awa-* բառի վերականգնումը ըստ Հ.Քլեյզելի¹⁰²:

20: Պիլաստիկի անվան խորքիերեն ձևը առկա է Ռ.Բլիի մոտ¹⁰³։ Հ.Քլեյզելի է մեր վերականգնումը ձևավում է նույն իշտադարձության մասին պատմող KUB XIX 9 I 19-ում "Piyasili գրության վրա:

22: Այստի անելով այս երկրանվան գրության երկու ձևերը մեր տեքստում (KUR¹⁰⁴ A-mur-ri - ԴԿ 24 և [KUR.]KUR¹⁰⁵ A-mur-ri - ԴԿ 25), հսկված ենք վերականգնելու երկուսից մեկը:

30: *dariya-* բառը սովորաբար բարբանակում է ,դիմել, կոչել (տարածել)"¹⁰⁶։ դասելով մեր ենթատեքստից („zunt" բառի սովորաբարակից), արքան շարունակաբար դիմել էր առավաններին:

24

7: *da-a-as?-ta?* Բայանի երկու սեպանյանների կամավանդի ընթերցումը թույլ չի տալիս որևէ մեկնաբանություն առաջարկել:

16-17: Այս վնասված հատվածում խոսվում է արքայի կողմից ինչ-որ երկրի կլամում արքան հարթանմանի և այնտեղից տեղահանված բնակչության մասին:

18-20: Այստեղ խոսվում է ապագայում արքայի հետնորդների կողմից Պիրվային կվիրված խեղճ անվանումը կող տաճարում գտնվող ինչ-որ պաշտամունքային օրհնկոթի (անվանումը ամբողջությամբ վնասված է) հնարավոր սեպանյան մասին: Սա փաստացի տեքստի վերջում առկա անեծքի բնույթի համարժեքն է, որտեղ արքան զջուլացնում է իր հետնորդներին տաճարին վնաս չուսցնել:

18: Ծարբրտասի արքայական պալատի "փորրացումը", թերևս, նպատակահարմար է ընկալել որպես դրա մասնակի ավերման մասին ակնարկ:

19: Այստի ունի տաճարի ավերումը:

22-27: Վերականգնումները ըստ Ա.Գրոբբիի և Ֆ.Նյվարտսի¹⁰⁷: Դասելով ենթատեքստից, 22-րդ տողի վերջում որևէ սեպանյան չպետք է լինի:

22: Թվարկվող հարկառիկ աշխատանքի այս տեսակը բնորոշող *luzzi* բառը¹⁰⁸ հազարամասնական մեք առաջարկվել է համարել հայերեն լուծ բառի հետ¹⁰⁹, չնայած

¹⁰⁰ Heinkel-Krahmer 1977: 41.

¹⁰¹ Götz, 1925: 105; նաև Büchel 1927: 307 Anm.3.

¹⁰² Klingel 1978: 105.

¹⁰³ Beal 1992: 322 n.1230.

¹⁰⁴ Tschler 1993: 171ff.

¹⁰⁵ Götz 1930: 54 և Imparati 1977: 39ff.

¹⁰⁶ Fuchs 2001: 130f. ("հարկառիկ աշխատանք, հատարական պարտավորություն")

¹⁰⁷ Միլոնյան 1970: 59-61: Հեղինակի կարծիքով, բանի որ խեղճնում առկա է "լուծ" իմաստով ակնի կիրառման չափ բառը (հառ-և կիրառվում է մեկ կոնկրետ իմաստով՝ որպես հարկառիկ աշխատանքի տեսակ), ապա *luzzi*-ն կարող էր փոխառված լինել խեղճնում մեկ այլ ընթացի: Այս աշխատանքի տեսակը է սրևանալով, որ կրկ իրար խեղճնում այս բառը օտար իմաստաբան է, ապա այն հայերենում կարող էր հարստիկ հնեց խեղճնից ինչպես խեղճնում առկա մեծ բանակաբանի խեղճն բառանկարը (վերջիններին համար սեպ

վերջինիս համար ծանձնատանան հնդեվրոպարանություն ենթադրացուցիչները (օտար և հայ) որպես աղբյուր կշռում են վերականգնվող հնդեվրոպական 'yugo-m- հիմքը'¹⁴։ Գ.Ջանուկյանը, սակայն, իրավաբանորեն կասկած է ծագեցնում ինքերեն և դրա ենթադրյալ հայերեն բառերի միջև կապի անոնությունը։ Նրա կարծիքով մի կողմից ինքերեն բառի հնդեվրոպական ծագումն ակնհայտ է, սակայն մյուս կողմից ինքերեն բառի իմաստը շատ ենթ է'¹⁵։ Իրոք, ինքերեն այս բառի հիմքից որևէ այլ բառանկեր վկայված չեն։ huzzi-ն կիրառվում է միայն "հարկադիր աշխատանքի" իմաստով և աղբյուրով մշակութային տերմինի տարածություն է ստեղծվում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու դրա փոխառյալ բնույթը։ ձեռք բառի ճշգրիտ իմաստը տեղան էլ հստակ չէ թերևս, այն կարելի է թարգմանել որպես վարձակալության մշակման արված հողատարածք։

24: "Ոչխար" թարգմանությունը պայմանական է Արտեղ առկա է ¹⁶կտրի գրությունը, որը հայտնի է բացի այս տեքստից, միայն KBo VI 29 24 III 20-ում։ Հարավայն է, պատեղ կշռում է ոչխարի ինչ-որ տեսակը։

26: Պսայտի ստացին վնասված հասկածը փոքր չէ, սակայն, բացի առ կշռանից, այլ կշռաներ որևէ բառ է ենթադրել։ Արևոտը վնասված հասկածի վերականգնումը ըստ Յ.Ինգարսոնի¹⁷։ "Մայազորի օգնական զինվորներ" բառակապակցությունը կշռում է հարթից կախյալ երկրներից հավաքագրված օտարերկրացի զինվորներին։

26-27: Բառացի սովորում է հետևյալը. "Ծագման ճանաչում կրանց համար բող շինարարական աշխատանք չիմի"։

30: Տողավորի վնասված մասի վերականգնումը ըստ Յ.Ինգարսոնի¹⁸։ "SU.A տեքստից սովորաբար մեկնաբանվում է որպես „սբոտ, գան“, ինչը սույն տեքստում, EN-ի համակցությամբ, թերևս, պետք է կշռանկեր „պաշտոնյա, աստիճանավոր"։

32-35: Անգղոսի սասվածների ցանկի վերականգնումը ըստ կարելիք KUB XXVI 48-ի (տես նաև Դ.Յոշիդայի մտ¹⁹)։

35: Իսկականի պայմանագրի համապատասխան տեղում, Մարտինա բաղադրի հավանավոր աստվածությունից նետ, կիշտակվում է ևս մեկ հովանավոր աստվածություն՝ "LAMMA [LIL]: 'E-a-ից նետ "DAM.KI.NA)-ի վերականգնումը ըստ որոշ պայմանագրերում այս եռյակ տեղում սույն աստվածության կիշտակություն։

36: 'E STAR LIL 'I STAR ²⁰Ne5-na-wa?] վերականգնումը ըստ Դ.Յոշիդայի²⁰։

37: 'ZA.BA.BA) և [²¹Ar]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի²¹։

38-39: Վերականգնումները ըստ պայմանագրերի կցմանը վրա աստվածների ցանկերի՝ Hantidān, Abara, "Մատազայի թաղուհի"։ (A)m(m)amma-ն և Թուպեանի

Kamman 1957:331-408; Ջանուկյան 1967: 57-74; 1970: 123-162; 1987: 320; Geoplin 1978: 115ff. և այլն)։

¹⁴ Հարցի բնույթում տես Մկրտչյան 1970։

¹⁵ Ջանուկյան 1987: 320։

¹⁶ Ingarati 1977: 40։

¹⁷ Ingarati 1977: 46։

¹⁸ Yoshida 1996: 27f.։

¹⁹ Yoshida 1996: 29։

²⁰ Yoshida 1996: 29։

Ֆուլյարան հանդիպում էն միևնույն հերթականությամբ (Մուվատալլիս II-ի և Վիլուսոյի արքա Ալաբասկուսի) միևնույն կերպով պայմանագրում: Գրեթե տախտակում՝ Թուլյարայի և GAZ.BA.A.A-ի հերթականությանը փոխված է¹¹⁵:

38: [1st Hur-ma-aš]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի¹¹⁶:

41: Այս տողում առկա է այլ տեքստերում այնու չվկայված երկու սեպանշանից բաղկացած IN.ZI գրությունը (տասնադարձունը ըստ Տ.Բենգարատտի¹¹⁷, վերջինս այն չի բարձրանել): Դասելով Արթուրանից, IN.ZI NUMUN-an-ը (եզ. հայցել) պետք է բնութագրեր արձանագրությանը վնաս հասցնող անձին: Եթե IN.ZI-ն տարանջատելք, ապա կասանակը ZI «ողջ, երթուն» և NUMUN «երունդ» և այդ դեպքում տեքստային կմառ IN կշարն սքո խեթական տեքստերում ինքնուրույն չի օգտագործվում որպես գաղափարապետ¹¹⁸: Չնայած րե է նաև մեկ այլ բացատրություն, այն է՝ պատեղ գործ ունենք տեքուսային գրության հետ (in-zi = in-tara), ինչը դժվար է կիմազորել: Վերահիշյալ եկամտամներից էլեկելով, այս հասկանի համապատասխան մասը թողել ենք ատեղ մեկնարակության:

ԱՌՆՈՒՎԱԿԱՆ Ի-Ի ԿԱՄ ՅՈՒՂԻԱԼՈՍԱՍ ՈՒ-Ի ԱՄՍԿ

ՄԱՍԱՆՅՈՅՈՒՔ 96

Այս տեքստը մեկն է 1970-ականների սկզբին խեթական Տազիզգա քաղաքից (Ներկայումս Մաչաուսիլյուր վարդ, Ձիկն քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք)¹¹⁹ հայտնաբերված արխիվի համակենրից, որոնք ներկայացնում են խեթական արքայի կամավարությունը Տազիզգայում գտնվող տարրեր պաշտոնատոր անձանց հետ: Ստոյն ներկայացնող համակարգ բացակայում էր արխիվի ատաղին հրատարակության Մեջ գրալի վնասվածների, ինչպես նաև կամակարգի և հասցևատվուղ պատանների անդրաշարքան պատճառով: Լամակում, ըստ դրան անդրաշարքած մասնագետների կարծիքի, նկատարվում են Հայաստանի դեմ մոտ ապստղություն Արևարկվիլից Պագմանուս գործողությունները¹²⁰, ինչի մասին վկայում են Ֆարքիի տարրեր Չրաններում գործառվածը անցկացված մեքոմատները¹²¹:

Անդամիչո է, սակայն, եչել, որ տեքստի պահպանված մասում թագմակաև արչակաևնը բնորոշող որեկ ըստ չի կիցատվում¹²²: Թերեև, արչակաևը նկատելյա

¹¹⁵ Oates 1988: 26 (IV պոնակի ատաղին տողը):

¹¹⁶ Yoshida 1996: 29.

¹¹⁷ Imparati 1977: 47 n.96.

¹¹⁸ Wiesner and Neis 1989: Nr.354.

¹¹⁹ Մաչաուսիլյուրի կոմսադունը խեթական աղյուզների Տազիզգա քաղաքի հետ պատկանում է արխիվի հրատարակող Ա.Ալվիլի (Alp 1980: 58f):

¹²⁰ Beal 1992: 88, Hroznák ten Čade 1998: 52; Քադան 2001: 237-239 և այլն:

¹²¹ Չրաու, Alp 1991: 298ff; նաև Քադան 2001:

¹²² Համապատասխան հասկանի, որից կարելի է նկատարչ թագմակուև արչակաևնի սկիզբի կարելի է միևնույն հայտարարությամբ այլ մեկնարակության այս (arkku-padi handanaci simezi):

համար հիմնական փաստարկ է գիտվում տեքստում ստորն ենթադասյալի երկրների և քաղաքների ցանկը (17-21), որտեղից նախատեսվում էր գործաշնչառներ հավաքագրել և որոնց շարքում Հայասան չի հիշատակվում: Երևի, որ այդ տողերի սկզբնական մասում կան կորսված հատվածներ, որտեղ Հայասան կարող էր հիշատակված լինել: Արդյոք Լատակում Հայասան նույնպես հանդես չի գալիս որպես գործահավաքի անցկացման տարածք¹⁰⁹ Ի դեպ, իտերական երկու տեքստեր առդակիորեն հիշատակում են իտերական տերության ազդեցության ծայր արևելյան գոտում, որտեղ ենթադրվում է Հայասան, գործաշնչառների հավաքագրումը¹¹⁰: Փանի դեռ վերածիշյալ խնդիրը պարզ չէ. պատեղ և ստորն կշարունակենք հետևել մասնագիտական գրականության մեջ առաջ քաջված տեսակետին:

Լատակի տեքստը զգալի է մեկ աղյուսակի երկու կողմերի վրա: Դիմալին կողմից շատ եւթյան ոչինչ չի պահպանվել (ընդամենը յոթ տողերի վերջամասը), ինչը թույլ կտար պատկերացում կազմելու Հայաստանի դեմ թագմական պատրաստությունների պատճառները: Ի տարբերություն ԴԿ-ի, ՇԿ-ից պահպանվել է 27 տող (այս կողմի սկիզբը նույնպես կորսված է հրդեհի պատճառով), սակայն թույլ է տալիս թիչ թե շատ կազմակերպած անդեկատություն ստանալ:

¹⁰⁹ Ալլալին Էնթեր Անթարկի մեր նախորդ աշխատություններից մեկում (Քուրան 2001: 237):

¹¹⁰ KUB XXVI 62 (իրատ.՝ Von Scharler 1965: 142ff.; Քուրան 2004g: 472-476) և IBoT I 36 (իրատ.՝ Güterbock and Den Hart 1991, նախադասառախան հատվածը՝ Քուրան 2002g: 229):

QINUYUL, SUDUYUL'QONU

- 24
- 1) [.....-r]a?
  - 2) [.....a]-el-tu
  - 3) [.....a]n
  - 4) [.....]-an-zi
  - 5) [.....]la-ra-a tar-na
  - 6) [.....] x be-er
  - 7) [.....]-te
- 24
- 1) [.....] x x [.....]
  - 2) [.....] x x n[u] ŠI(Go-i)n ŠŠŠ *Ta-pa-li-ya
  - 3) [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-e a-pa-a-af
  - 4) [.....] x la-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
  - 5) [a-pí-i]š-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
  - 6) [.....] x-ni ú-[w]a-li nu-un-ta ku-e ku-e wa-af-tíl x-x [...]
  - 7) [.....] x x KUR-[y]a-[a]e a[n]-da II-ŠU/III-ŠU
  - 8) [.....] p[ʔ]-e? [.....] x ^{QUTUKUL} [K]UR-ya-az
  - 9) [pa-ra-a pí-bu-te-š]
  - 10) [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
  - 11) [.....] x x k[i]-[i]t pa-an-ta-la-za-pát
  - 12) [.....] a-la-a]n-du ú-wa-li I-NA KUR ^{QUT}Ha-a-ya-t[a]
  - 13) [pa-a-i-š]i n[a-a]t-kán pé-e-di hu-an-da-a-an-te-af
  - 14) [a-la-an-da .....a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ^{QUTU}
  - 15) [ti-ya-az-zi] [n]i-[z]a ú-wa-li ÉRIN^{QUT} ni-ni-in-ku-wa-an-zi
  - 16) [pa-a-i-š]
  - 17) [ÉRIN^{QUT} KUR.KUR] ^{QUT} KUR.UGU^{QUT} KUR ^{QUT}š-hu-pí-it-ta
  - 18) [... KUR ^{QUT}Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{QUT}Ša-na-hu-it-t[a]
  - 19) [.....] x KUR [ʔ]^{QUT}Tu-u-pa-az-zi-ya
  - 20) [KUR ^{QUT}La-h]u-u-wa-ra-an-ti-ya KUR ^{QUT}I-lu-wa
  - 21) [.....] x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU^{QUT}
  - 22) [ÉRIN^{QUT} na-af hu-u-ma-an-du-af ni-ni-i[k]
  - 23) [.....] x [KUR.KUR] ^{QUT} wa-a-car-na-ah im-na
  - 24) [.....] x u-wa-mi ^{QUTU} ha-az-ra-a-mi
  - 25) [.....]i?-n[ʔ]-i[kʔ]-zi QA-TAM-MA e-ep-š
  - 26) [.....] x na-[af-t]a an-ta-uh-š-af
  - 27) [.....] p]a-r[a]-a ne-[eb-hi]

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

23

- 1) _____
 2) [_____ն]դիր,
 3) _____
 4) [_____] (թող) երանք [_____]-են,
 5) [_____] թող վեր
 6) [_____] վեր
 7) _____

24

- 1) _____
 2) [_____] Աջ[ժմ] (ամեն ինչ) լս[վ] է Տապալիստի եղբորը ևս
 3) (սխտեղ ուղարկելի: Եվ այդ երկվոր ևս
 4) (զնայո՞ր: _____) 'ուս գնա 'Արփն երկիր.
 5) [այ]դ բանը երանք առն ղիբ:
 6) [_____] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեքք ընդ [_____]
 7) [_____] կ[ր]կրում երկու տեղամ, երկ տեղամ
 8) [_____] երկնից գեկք
 9) [կրերն]ա:
 10) [_____ա]յդ պանից օգնիր:
 11) [_____ա]յդ պանից
 12) դու պնտի լի՛նեն: 'ուս կբաս: Հարս[ա]
 13) [դու կգնաս]: Ե[վ] դ[ու] (այդ) տեղը կարգի
 14) [կրերն: _____ Եվ] դու կբաս (ու) Արփի ևո[նում]
 15) [կկանգնես]: 'ուս կգնաս' գորքեր հավարի[ու]
 16) [կգնաս]:
 17) [Երկրն]երի գորքերը՝ 'Արփն երկրի, Բսխտալիստա երկրի,
 18) Սախադդուևու[ա] (լև)ան, Սանալիստա[ա] երկրի,
 19) [_____երկրի], Տապալիստա երկրի,
 20) [Լուխ]ուվազանսոփյա [երկրի], Բասվա երկրի,
 21) [_____]: Եվ ինչ(պնտիք) որ կան, 'Արփն երկրի
 22) չոկաս ձեղը, չուրը հավարի[ր]:
 23) [_____] հետ հանձնարարիք կ[ր]կր[ն]երփն
 24) [_____] ևս կբաս: Ես՝ Արև, կքնմ:
 25) [_____] ևս [կ]հաճ[անքի]: 'ուս ևս/ևզնս հավարիք(ո):
 26) [_____] Եվ մարդիկ
 27) [_____ ևս] կու[ղարկեմ]:

ՍԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

24

1'-3': Այս երեք տողերի խմատը նույնպիսի է: Մերական արքան Տապալազյում գտնվող իր հասցեատիրոջը (ամենայն հավանականությամբ՝ շրջանի կառավարիչը կամ այսուհի տեղակալված զորամիասնության հրամանատարը) տեղեկացնում է «Տապալազյացի եղբորը» տրված հանձնարարության մասին: Հաջորդ երկու տողերում (4-5) օչ- «դեպ» և տի- «դեկ» բայերի հրամայական կոականի կզակնի II դեմքով կերտությունը կարելի է մեկնաբանել երկակի. ա) արտոնը խերական արքան վերաշարադրում է «Տապալազյացի եղբորը» տրված հանձնարարությունը կամ բ) ուղղակի դիմում է իննց հասցեատիրոջը: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը «Տապալազյացի եղբոր» մասին է:

5': Բառացի՝ «Արանց) տակ այդ բանը դիր» (այսինքն՝ «Արանց հանձնարարիր»):

6': Այսուհի արքան Վերին երկրում անցկացվելիք զորահավաքի հաջող անցկացման պատասխանատվությունը դնում է հասցեատիրոջը (կամ «Տապալազյացի եղբոր») վրա:

24'-25': ունուկ- «չարժնահ մեք դեկ, հախար(ազր)եզ՝ բայի կերտությունը ենթկա ժամանակի կզակնի III դեմքով, որին նկատում է ք- «անեզ» (բառացի՝ «բոնեզ») բայը՝ կզակնի II դեմքով, կաշող է վկայել այն մասին, որ արքայի հանձնարարությունը պիտի իրականացնել ոչ միայն հասցեատերը: Այսուհի կարելի է առաջարկել նույնպիսի մեկնաբանությունը, եթե արքան զրի, ապա ինչպես նա (երբորդ անեք, ում անուհի չի պահպանվել) է անելու, եւայն կերպ պետք է վարվի նաև հասցեատերը: Հնարավոր է, այդ անանուն անեք, ով կատարելու էր արքայի հրամանը, իննց «Տապալազյացի եղբայր» է:

**ՄՈՒՐԱԼՈՍ Ի-Ի ՏԵՔՍՏԵՐԸ ՍՈՒՊՊՈԼՈՒՈՒՄԱՍԻ ՄՂԱԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԼԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Մուսպիլուչիումա I-ի վերած պատերազմների մասին պահպանված ինքական տեքստերի գերակշիռ մասը կազմվել է նրա որդի և հաջորդ Մուրախիս II-ի օրոք, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ ստացել են "Մուսպիլուչիումաի գործունեությունը" անվանումը (ստորև տեքստում՝ "ՄԳ"¹²²): Տեքստերի այս ընդարձակ խումբը, որը պահպանվել է մի քանի խմբագրություններով, հրատարակելի կորսից բաժանվել է առանձին գրվածքների (նա դրանք անվանում էր "Fragment"), որոնցից յուրաքանչյուրում ներկայացված են մեկ կամ միմյանց հետ ժամանակաշրջանի փոխմասպակցված արշավանքներ: Մեկ այլ գրվածքներն անվանում ենք "Դիպլոմներ"¹²³:

Վերոհիշյալ տեքստերում շարադրանքը սկսվում է Մուսպիլուչիումա I-ի հոր՝ Քուլջաուլիաս III-ի կատաղարման տարիներից: Ընդ որում պատեղ չեն հիշատակվում Քուլջաուլիասի կատաղարման սկզբում տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնց մասին պահպանվել են տեղեկություններ ինչպես Մուրախիս II-ի այլ տեքստերից (տես ստորև՝ Գլուխ 3), այնպես էլ դրանցից մի քանի տասնամյակ անց կազմված Նաքրուսիյա III-ի մի տեքստից¹²⁴: "ՄԳ"-ում իրադարձությունները սկսվում են այն պահից, երբ Ինքական տերության տարածքի մի գրայի մասը, մտղաբարձը Նաքրուսաումով հանդերձ, դուրս էր եկել Քուլջաուլիասի վերածնունդությունից և ինքական արքունիքը ժամանակավորապես իր նախնիքը էր դարձրել Սամուխա քաղաքը (նավահարս, Հալիս գետի վերին հոսանքների շրջանում): Արքան ժամանակ առ ժամանակ կրկնվող հիվանդության պատճառով ի վիճակի չէր մասնակցելու ինքական գործի արշավանքներին և այդ պարտականությունները կատարում էր նրա որդին՝ գահակից և թագածառակ Մուսպիլուչիումասը:

Քուլջաուլիասի և թագածառակ Մուսպիլուչիումասի համատեղ ռազմական ձեռնարկումների մասին հիշատակությունները տեքստերում ավարտվում են "ՄԳ"-ի առաջին մի քանի "Դիպլոմներից" հետո, ինչը վկայում է նրա մահվան մասին: Այնուհետև սկսվում են Մուսպիլուչիումասի միանձնյա կատաղարման շրջանի իրադարձությունները: Մուսպիլուչիումասի գործունեությունը, ըստ Մուրախիսի տեքստերի, ավարտվում է նրա սկզբիական պատերազմներով, որոնց արդյունքում ինքնըջ նվաճեցին Հյուսիսային Սիրիան, մինչ այդ պարտության մատնելով պատմական այս փուլում իրենց հիմնական հակառակորդ Միտաննիին: Այս իրադարձություններից քիչ անց Մուսպիլուչիումասը և նրան փոխարինած սակազ որդին՝ Անուվանդաս II-ը, գահ գնացին Փոքր Ասիայում սկսված համաճարակին: Ի դեպ, հենց այդ համաճարակը և Ինքական տերության համար դրա ավերակի եռանդանքներն էին պատճառը, որ ավագ եղբորը գահին հաջորդած Մուրախիս II-ը ձեռնարկեց իր կատարման շրջանի իրադարձությունների ուսումնասիրությունը:

¹²² CTH 40, կրատ.՝ Güterbock 1956.

¹²³ "Դիպլոմներ" տերմինը մեզ է:

¹²⁴ Տես վերջ՝ KBo VI 28 + KUB XXVI 48:

փորձելով սարգել, թե ինչն էր պատճառը, որ աստվածները պատժեցին ծառքի էրկրին:

"ՄԳ"-ի կարծում ներստիած դրվագների միայն մի մասն է բիշ թե շատ հատակ թվագրվում, մյուսների տեղափոխումը գերազանցապես եկելում է դրանցում ներկայացվող իրադարձությունների միջև ներառվող սրամարտական փոխկապակցվածության վրա: Հեղանքապես չթվագրվող "Նիպվածներ" շարքում են նաև ստորն ներկայացվող հ.39 և հ.40 "Նիպվածներ":

ᑲᑦᑲᑦᑲᑦᑲᑦ 10

(BoTU 34 + Bo 6456 + KUB XIX 11 I)

ᑲᑦᑲᑦᑲᑦᑲᑦ ᑲᑦᑲᑦᑲᑦᑲᑦᑲᑦ

- 1) x-x[____
 2) ma-ah-ha-a(n-m)a A-BU-YA i-y/a-____
 3) nu nam-ma ¹⁰KÜR ¹⁰⁰Ha-ya-ša I-N[A KUR _____ Ū-Ū]
 4) u-e-mi-ya-ti nu A-BU-YA A-NA ¹⁰KÜR ¹⁰⁰Ha-ya-ša EGIR-an-da]
 5) i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ū-Ū[L u-e-mi-ya-ti]
 6) nu ¹⁰KÜR ¹⁰⁰Ga-ah-ga-pa-a-an-ku-un ERIN¹⁰⁰ ŠU-TI-NA [ŠA.KUR¹⁰]
 7) IK-ŠU-UD nu-uš-ti DINGIR¹⁰⁰ kat-ta-an ti-i-e-et [U-TU ¹⁰⁰PU-na]
 8) U ¹⁰⁰Ha-at-ti U KARAS 'IŠTAR LİL nu ¹⁰KÜR]
 9) pa-an-ga-ti-it BA.ŪŠ ¹⁰⁰ŠU.DIB-an-na me-(ek-ki-in IS-BAT)
 10) na-an EGIR-pa I-NA ¹⁰⁰Ša-mu-ha u-wa-te-[et]
-
- 11) nam-ma-kán A {BU-YA ¹⁰⁰Ša-mu-ha}-az ar-ha pa-it nu [KUR ?]
 12) ku-it [IŠ-TU ¹⁰KÜR-(Š)U(?) har-ga-an e-eš-ta nu p(a-an-ku-ut(?)]
 13) ŠA ¹⁰KÜR a-pi-ya ar-ta-at [...]x[____]x[____]
 14) ¹⁰⁰SIPA.UDU-ya an-da wa-ar-e[i]-____
 15) še-e-na-ah-ha da-šil nu ¹⁰⁰Ga-a[š]-ga-____
 16) nu NA-RA-A-RU ku-iš u-it [____
 17) [nu] ERIN¹⁰⁰[?] Ga-ah-ga-ah ERIN¹⁰⁰ N[A-RA-RU-ya pa-an-ga-ti-it BA.ŪŠ]
 18) [¹⁰⁰ŠU.DIB-an-na ku-š]n-____
-
- 19) [ŠA(?) KUR] ¹⁰⁰UGU¹⁰⁰-ya [____
 20) ____
 21) ____
 22-36) [unpudub š
 37) x[____
 38) nu[____
 39) ____
 40) ____
 41) nu[____
 42) I-N[A-____
 43) ¹⁰⁰[____
-
- 44) nu m[a-ah-ha-an(?) ____
 45) ____
 46) ____

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) _____
- 2) [Բ]աց եք հայրս զե[աց],
- 3) կրկին Հայաստի թշնամուն [երկր]ում
- 4) եւ յեանդիպեց: Եվ հայրս [Հայաստի] թշնամու [հատկեց]
- 5) զնաց: (Բաց) երան կրկին յ[եանդիպեց]:
- 6) Եվ կասկեկան թշնամուն՝ բոլոր (միացրալ) գործին [երկրում]
- 7) եւ հանդիպեց: Եվ աստվածները երան ընդատաջ երան՝ [Արիննա քաղաքի Արեի աստվածուհին],
- 8) Խաթթիի Անպրոպի աստվածը, Ջորբի Անպրոպի աստվածը, Մադատաշաշտի Բշտարը: Եվ թշնամին]
- 9) բազմաթյամբ սպանեցեց: Կան մե[ծաբանակ] զերինը [եւ վերջեց]
- 10) և երանց եւ՝ Սամուխա քաղաք բերեց:
- 11) Կրկին հ[այրս Սամուխա]ից զնաց: Եվ [երկրում (7)],
- 12) որը [ի]ր(7) թշնամուց ավերված էր, բոլոր]
- 13) թշնամիներն այնտեղ կանգնած էին: [Լուսնիակ _____]
- 14) հովիվներն էին օգնու[թյան կկե]: Եվ հայրս]
- 15) թաւարդ դրեց և կա[սկերին հաղթեց]:
- 17) [Եվ] կասկերի գործը [ու] օ[գնուկան] գործը [բազմաթյամբ սպանեցեց(7)]:
- 18) Իսկ զերվածները, ու[մ եւ վերջեց, աննաշխ] էին(7):
-
- 19) Վերին երկրի [.....]
- 20-46) .....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 3-5: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹⁰⁴
- 11: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹⁰⁵
- 12: ևս՝ IS-TU¹⁰⁶KUR-SU - կեստի ունի այդ երկրի թշնամիներին:
- 13: Վերականգնումը ըստ Արամեյանի, այն հենվում է „հովիվներ“ բառին կցված -
- յա շաղկապի վրա, որը Արամեյում է օգնական գործի եւ մեկ կատեգորիա:
- 14Պ: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹⁰⁶:

¹⁰⁴ Güterbock 1956: 62.

¹⁰⁵ Güterbock 1956: 63.

¹⁰⁶ Güterbock 1956: 63.

ገንጻህ 13

(KUB XIX 11 ገጽ IV + KUB XIX 10 ገጽ I 7-19 + KUB XIX 10 ገጽ I 20-22 +
KUB XIX 11 ገጽ IV 29-44)

ግንጻህ ስጋግጥጥጥ

ገጽ IV

1) e-né-el-ša-an il-d[a-ma-al-ta ...

2) kat-ta-an IŠ-BAT [ ]

3) nu-pa-it A-NA PA-NI x[...]

4) še-e-na-ah-ha da-il nu x[...]

5) a-ar-al-ki-it na-an-kan [...]

6) 9 ÉRIN¹⁰⁰ŠU-IT¹⁰⁰ ta-ru-up-pé[ir ...]

7) pé-e har-ta na-at-ti-kan [...]

8) nu-za ku-il-ša-a-pé-el I-NA [URU-ŠU ar-ha pu-it(7)]

9) ma-ah-ha-an-ma-kán A-BU-YA pa-an-x[...]

10) ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Ga-al-ga-ma-za na-ah-ša-r[ya-at-ta-at]

11) nu-ul-ma-al¹⁰⁰TUKUL¹⁰⁰ nam-ma kat-ta [d]a-a-ir

12) KUR-e-ma hu-u-ma-an ku-it IŠ-TU¹⁰⁰KÜR [dan-n]a-at-ta-ah-ha-an

13) e-el-ta nu-kán am-me-el A-BU-YA ku-[it dan-n]a-at-ti

14) URU-ti EGIR-an AN.ZA.GAR u-e-te-et n[u-kán an]-tu-uh-ša-tar

15) ku-in-na a-pé-el A-NA URU-ŠU/EGIR-pa pé-e-hu-te-et

16) [n]a-za an-tu-uh-ša-an-na-al URU.DIDL¹⁰⁰ EGIR-pa e-ep-pir

KUB XIX 10 ገጽ I 7-19

17) [a]m-me-el-ma A-BI A-BI-YA ha-ad-du-li-il-ta nam-ma

18) na-al IŠ-TU KUR ¹⁰⁰UGU¹⁰⁰ kat-ta u-it nu KUR ¹⁰⁰Ma-a-ša-al

19) ku-it ÉRIN¹⁰⁰ KUR ¹⁰⁰Kam-ma-la-al-ša KUR ¹⁰⁰ŠŠG

20) ¹⁰⁰KÜR ¹⁰⁰Ka-al-ti-ya GUL-an-é-é-ki-it nu A-BI A-BI-Y[A]

21) a-pé-e-da-al wa-al-ah-hu-u-wa-an-ti i-ya-at-ta-at

22) A-BU-YA-ya A-NA A-BI A-BI-YA la-ah-hi GAM-an-pit i-ya-a[t-ta-at]

23) nu A-NA A-BI A-BI-YA DINGIR¹⁰⁰ pé-rn-an hu-u-i-e-er

24) nu-pa-it (A-NA) KUR ¹⁰⁰Ma-a-al-ša ¹⁰⁰Kam-ma-la-ya har-ni-ik[ta]

25) nu ku-it-ma-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ¹⁰⁰Kam-ma-al-la [e-el-ta]

26) A-BU-YA-ya-al-ti kat-ta-an e-el-ta EGIR-ar-ma-za ¹⁰⁰KÜR

27) ¹⁰⁰Ga-al-ga-al ¹⁰⁰TUKUL da-a-an nam-ma la-rn-a da-a-al

28) nu-kán A-BU-YA ku-e-da-al A-NA URU.DIDL¹⁰⁰ dan-na-at-ta-al EGIR-an

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒՔՅՈՒՆ

24 IV

1) ողջ մտափն լսեց -----

2) նա մտախոզվեց [---

3) Նա գնաց [թշնամու] դեմ

4) բազարդ գրեց: Եվ [թշնամին (որ)]

5) կեալ, նա նրան [-----]

6) 9 զեղափն գորք հափարեց ----- որ

7) պահեց, նա նրան[ից] [-----]

8) և ամեն որ իր [բաղաջը գնաց]:

9) Իսկ էր հայրս [կեալ իր] ում[ով],

10) կասկական թշնամին վախեցալ,

11) և նա (նրանք) գնեքերը վայր դրեցին: ?

12) Քանի որ ողջ երկնքը, որ թշնամուց [ամայացած]

13) էր, հայրս [ամայի]

14) բաղաջների հետևում ամբոթյուններ կատուցեց և [շնակչաթանը]

15) ամեն մեկին իր բաղաջը նա [շնեց],

16) և ինակչոթյունը բաղաջներում կրկին բնակեցրեց:

KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19

17) Իսկ պարս կրկին ստողացալ

18) և վերին երկնից ներքև կեալ, Քանի որ Մասայի

19) գորքը և Կամմալայի (գորքը) ծաղսեա գետի երկրի

20) և Կասմբայի վրա էին հարձակվում, պապ[ս]

21) նրանց վրա հարձակվելու գնաց

22) Եվ հայրս պապիս հետ արշավանքի գե[աց]:

23) Եվ աստվածները պապիս բեղառաց կեան:

24) Նա գնաց (և) Մասան ու Կամմալան ոչնչացրեց:

25) Երբ որ պապս Կամմալայում էր,

26) հայրս էլ նրա հետ էր: Իսկ հետնից թշնամին

27) կասկական կրկին գեկը բարձրացրեց

28) և ամալ[ի] բաղաջները, որոնց [հետևում] հայրս

29) [A]N.ZA.GĀR u-e-te-et na-aš¹⁰KUR da-a-an nam-ma har-ni-ik[ta]

KUB XIX 10 ʿ34 I 20-22 + KUB XIX 11 ʿ34 IV 29-44

- 30) ma-ah-ha-an-ma A-BI A-BI-YA IŠ-TU KUR ¹⁰⁰Ma-a-aš-ša EGIR[-pa u-it]
 31) nu ¹⁰¹Kat-ha-ri-ya-aš¹⁰²Ga-az-za-pa-aš-ša ku-i-e-eš [...][...]
 32) har-ni-in-ki-iš-ki-it a-aš-ša-wa-az-ma-at IŠ-TU KUR.BABBAR KÚ[GI]
 33) Ú-NU-UT UD.KA.BAR-ya hu-u-ma-an-da-az-zi-y[a ÉRIN¹⁰³] ¹⁰⁴Ga-aš-g[a-aš(?)]
 34) pí-d-a-a-ir nu A-BI A-BI-YA a-pé-e-da-aš [A-NA UR]U.DIDL¹⁰⁵
 35) wa-aš-hu-wa-an-zi pa-it [nu] A-NA A-BI [A-BI-YA]A DINGIR¹⁰⁶ pí-ra-an
 36) hu-u-i-e-er nu ¹⁰⁷Kat-ha-ri-y[a-an] ¹⁰⁸Ga-a[š-za]-pa-an-ma har-ni-ik[ta]
 37) na-aš ar-ha wa-ar-mu-ut A-NA¹⁰⁹[Kat-ha]-ri-y[a-y]a ku-iš
 38) ÉRIN¹¹⁰ ¹¹¹Ga-aš-ga-aš hu-u-ma-an-za wa-a[r-r]i p[a]-an-za e-eš-ta
 39) nu A-NA A-BI A-BI-YA DINGIR¹¹² pí-ra-an [hu-u-i-e-e]r nu ÉRIN¹¹³ ¹¹⁴Ga-aš-g[a-an]
 40) hu-ul-li-it nu ÉRIN¹¹⁵ ¹¹⁶Ga-aš-ga-as x[...p]a-an-ga-ri-it BA.ÚŠ

-
- 41) ma-ah-ha-an-ma A-BI A-BI-YA a-pé-er EGIR[-pa u]-it
 42) na-aš I-NA KUR ¹¹⁷Ha-ya-ša pa-it A-BU-YA[-ya-aš-š]i ka[š-ta-an-pát e-éš-ta]
 43) nu ma-ah-ha-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ¹¹⁸Ha[-ya-ša x]-ar[-aš(?)]
 44) nu-aš-š[ī] *Kat(?) -an-ni-iš LUGAL KUR ¹¹⁹Ha-ya-ša [...]
 45) [ŠA-PA]L(?) ¹²⁰Kum-ma-ha-za-ah-hi-y[a ...

*Այստեղ տեղադրված է:

29) անբարբառներ էր կատարել, քշեամբն դրանք կրկին ոչնչացրեց):

KUB XIX 10 ԴԿ I 20-22 + KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44

30) Իսկ երբ պապս Մա(տա)ից ետ եկավ,

31) Կատիսարիյա և Գազգապա երկրները, որո(նք թաղարները)?

32) ոչնչացնում էին, դրանց բարիքները՝ արծաթ, ոսկի

33) և քրտեզե անոթները և տանե ինչ կասկ(ակա)ն գործերը|

34) վերջոցին: Եվ պապս այդ (քա)ղաքների վրա

35) հարևանվելու գնաց: [Եվ] աստվածները պապիս ընդատար

36) էկան: Կատիսարիյ(ան) և Գազգա(պ)ան ետ ոչնչացր(եց):

37) և հրդեհեց: Եվ [Կատիս]արի(ա)յին

38) օգնար(բա)ն էին եկել բոլոր կասկական գործերը:

39) Եվ աստվածները պապիս ընդատար (եկա)ն: Կասկա(կան) գործերը

40) ետ ջարդեց և կասկական գործերը [7. բնագմբայամբ սպանվեցին:

---

41) Իսկ երբ պապս ամուսնոյից ե(տ) եկավ,

42) ետ Հարսուս գնաց: Հարս (է) կրա հ(ե)տ է(ր):

43) Եվ երբ պապս Հալասուս հ(յ)աս(ավ),

44) կրա դեմ Կարանիսը՝ Հայաստի արքան, [-----]

45) Կունանիսայի [տա]կ մարտի [-----]

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

"Պիպվածը" կազմված է երեք տեքստերից (տարբերակներից): 1) A - KUB XIX 11 IV (- 1-16, 29-44), 2) KBo XXII 12 (- 17-23), 3) B - KUB XIX 10 I (- 7-19) և IV (- Կոլոֆն 1'-5'), որոնց միջև որոշ գրաֆիկ տարբերություններ կան: Պարզապես թաժանան գծերը՝ ըստ KUB XIX 11-ի, KUB XIX 10-ում թաժանում չկա:

3: Վաստված հաստվածում վերականգնումը մերն է:

4: 2.9.Գյուտերբրոկի մտա առկա է «թակարդ դեմք», որ սխալ է ետև արտահայտությունը «Պիպված» 10, 15-ում ճիշտ է թարգմանված:

4f: Վերականգնումը ըստ 2.9.Գյուտերբրոկի¹⁷:

6f: *pe hara* «ևս պահեց (պահում էր)» արտահայտությունը ենթադրում է նախորդ տողի վաստված մասում հիշատակվող գործողություն, որը շարունակվում է 7-րդ տողի կրթված հաստվածում: 2.9.Գյուտերբրոկի թարգմանությունը պայմանական է՝ «ևս կրանից [վերջրեց]»: Երկու դեպքում էլ պարզ չէ, թե III դեմքով գործող անձն ով է (դրանցից անվագն մեկը Մուպպիլուլիումասն է):

15: KUB XIX 10 I 5-ում URU-SU-ի փոխարեն՝ URU¹⁸-SU:

16: 1) KUB XIX 10 I 6-ում՝ [a]n-tu-uh-še-an-na-an-za և URU¹⁸-SU-NU:

17: KBo XXII 12, 17-ում՝ ha-at-tu-[h-h-tu]:

18f: Բառացի՝ «Մասնա երկրի գործը և Կամմալա երկրի (գործը)»:

20: KBo XXII 12, 17-ում GUL-an-né-é-ki-it-ը գրված է անբողոքությամբ նկրտնադար՝ wa-al-ho-wa-a[n-né-é-ki-it]: Բայի շարունակական ձևը (-h-) վկայում է, որ խոսքը Մասայի և Կամմալայի կողմից իուլանա երկրի և Կամմալայի տարածքի պարզերական սուպատակությունների մասին է:

21: *apadai-ը* *apad* դերանվան եզարականի հոլովանն է, սակայն թարգմանել ենք «երան», բանի որ հիշատակվող թշնամիները երկուսն են:

23: *piran huwa-* «արտը վազել» - սրտախորտալիս արտահայտություն է՝ «օրնել» նշանակությամբ:

24: 1) A-NA գրությունն ավելորդ է այն գրքի սխալն է¹⁹, 2) KUB XIX 11 IV 23-ում գրված է [18]Kam-ma-a-še-ya: Տեքստում առկա է «Մասնա երկիրը և Կամմալան», որ կարող է սկևորակել դրանց՝ մեկ երկիր լինելու մասին, անկախ 8-9-ում և 25-ում Կամմալան անխաղաղ գրված է KUR - դևտերոնիմատիվով:

26: KUB XIX 10 I 16-ում առկա է սխալ գրելան՝ A-BU-YA-ai-ai:

28: KUB XIX 11 IV 27-ում գրված է *ta-an-na-at-ta-ai* և պարզ չէ արդյոք «դասարկված թագաբերն» են ոչնչացվել, թե «ամբողջությունները»:

30: KUB XIX 10 I 16-ում՝ [GI]M-an-ma:

31: 1) KUB XIX 10 I 21-ում՝ KUR ¹⁸Kat-ha-ri-ya-ai, 2) 22-ում՝ ¹⁸Ga-az-pa-ai-še, 3) Տողավերջի բաղնադրում է.Յուրերը, հազիվ տեսանելի և մասնակիորեն պահպանված եջանը ընթերցում էր URU և վերականգնում URU.DIDL¹⁸ (կրտ մտա՝ URU. ha[hia])²⁰:

¹⁷ Güterbock 1956: 65.

¹⁸ Güterbock 1956: 65.

¹⁹ Foster 1926: Nr.35, 63.

44: Կարաննիս ընթերցումը Է.Ֆորդերինն է¹⁰ 2.9.Գրասերբուլը կում էր "La-a-an-ni-
ni ընթերցման հետազոտությունը:

45: Աղյուսակի պատկանված մասի ախտաբանական կերպ տողերից պարզ չէ, արդյոք
Պամմախոս գտնվել է Հայաստանի տարածքում, թե այն վերջինիս ստեմանն էր:

---

¹⁰ Forster 1926: Nr.34, 62.

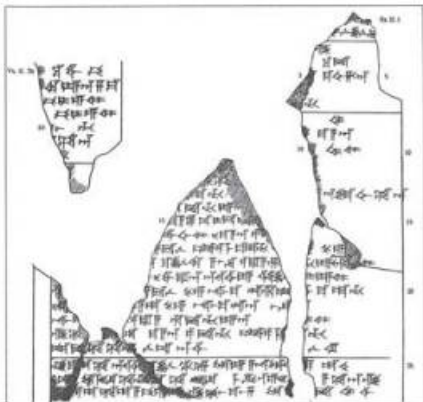

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

14. KBo V 3 74 H 1-21

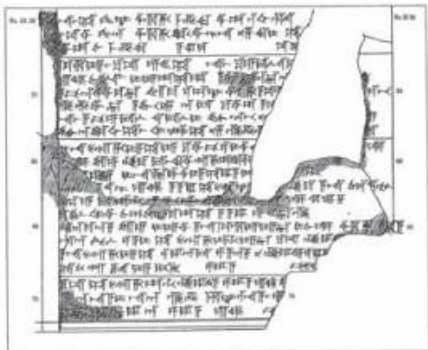

1.7. KBo V 3. 74 II 76-83, C4 III 1-27

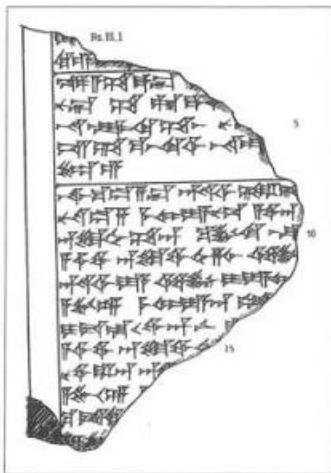
18.8.28	<p>1. ... .. 2. ... .. 3. ... .. 4. ... .. 5. ... .. 6. ... ..</p>	18.8.28
18.8.29	<p>1. ... .. 2. ... .. 3. ... .. 4. ... .. 5. ... .. 6. ... ..</p>	18.8.29
18.8.30	<p>1. ... .. 2. ... .. 3. ... .. 4. ... .. 5. ... .. 6. ... ..</p>	18.8.30

18. KBo V 3 C4 III 28-49

19. KBo V 3 4 III 50-71

1.10. KBo V 12 III 1-19

I. 10. K80 XIX 42

1. II. KBo XIX 43

1. II. KBo XIX 43a

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

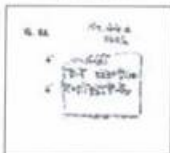
100

100

100

1.13. KBo 44 74

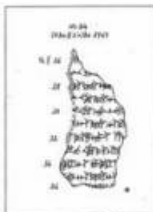
1.13. KBo 44a

1.13. KBo 44b

I.14. KBo XXI 40

I.14. KUB XI 35

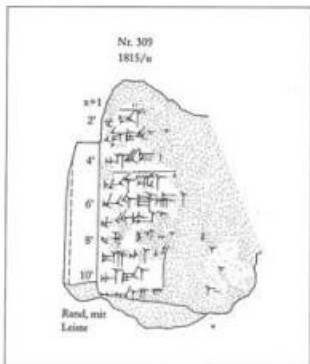

1.15. KUB XIV 6

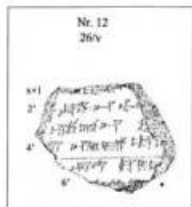

1.16. KUB XIX 24

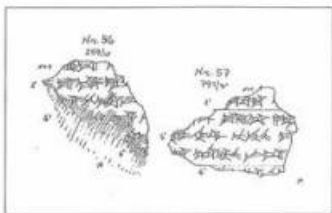

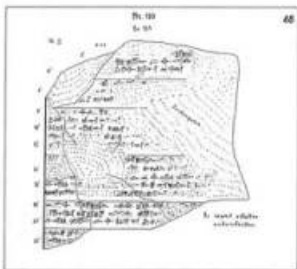

1.17. KBo LH 309

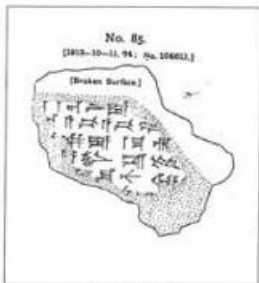
1.17. KBo LIV 12

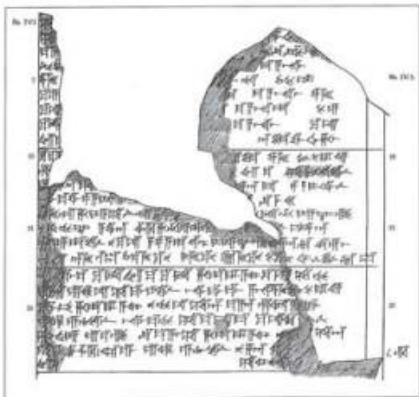

1.21. KUB XL 41

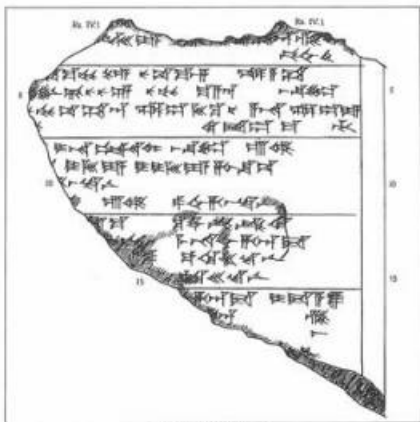

1.21. KUB HT 85

2. Թուրքալիաներիցի սպանակներ

21. KBo V 3 C4 IV 1-24

2.2. KBo V 3 C4 IV 5-12

3.1. K86 VI 28 2. 11-19

3.3. Գիպոլիտ 10 - KUB XIX II 741

3.4. Դիպլոմ 13 - KUB XIX 10 74 i 7-22

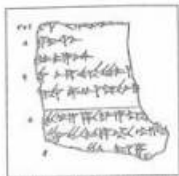
3.5. Գիպված 13 - KUB XIX II ԳԿ IV 1-34

3.6. Դիպլոմ 13 – KUB XIX II ԴԿ IV 29-44

3.7. Դիպլոմ 40 - KBo XIV 13

3.8. Դիպլոմ 40 - KBo XIV 14

3.9. 7-ბუქი 25 - KUB XXXV 23

𒀭𒀭𒀭𒀭 25
(KUB XXXIV 23)

I

- 1) [.....] A-NA ERIN¹⁰¹⁵ ...
 2) [.....] LÚ¹⁰¹⁵ Hu-u-u[k(?) ...
 3) [.....] par-r]a-an-ta pa-a-a[n-te-el ...
 4) [.....] w]a-al-ha-né-ef-kir [...
 5) [.....] ku-e-da-ni-i]k-ki ha-ap-pi-ni UR[U(?) ...
 6) [.....] LÚ¹⁰¹⁵ H]a-at-ti ar-ha da-a-al na-an[?] x x
 7) [.....] A-BI-SU-NU AMA-SU-NU ŠEŠ¹⁰¹⁵ ŠU-NU
 8) [.....] i]š [.....] a-pé-el at-ti an-ni ʔhi-lam-ni-ya
 9) [.....] h]a-lu-ga-ta[?] le-ef [.....] kán ku-i-e-ef pí-r-ra-an-ta
 10) ma-al QA-DU NAM.RA¹⁰¹⁵ GUD UDU ar-nu-ut
 11) [na-al ar-ha] u-wa-te-et nu-za ku-š-ša
 12) a-pé-el A-ŠAR-SU EG[IR-pa e-e]p-ta LÚ¹⁰¹⁵ I-šu-wa-ma(-kán) ku-i-e-ef
 13) an-na-al-li-i]š e-lir nu-ul-ma-al pé-e-da-an-ti
 14) har-kir U-UL ku-in-[ki ar-ha da-a-a]š NAM.RA¹⁰¹⁵ H]a-at-ti ma-al-ma-al
 15) ku-in ú-da-an har-k[ir] nu-ul-ma-lu-an-kán ar-ha da-a-al
 16) nu-an EGIR-pa [A-BI-SU-NU AMA-SU-NU(?)] ŠEŠ¹⁰¹⁵ ŠU-NU tar-na-al
 17) nu NAM.RA¹⁰¹⁵ [H]a-at-tu-ši ar-ha u] wa-te-et
 18) [.....] e-el-ta A-BU-YA ma-za
 19) [.....] me-n]a-ah-ha-an-da kat-ta wa-tar kat-ta
 20) [.....] KUR [Zu-uh-ha-pa pa-it nu-an ar-ha
 21) [.....] e]a a-ra-ah-ta-an-da e-el-ta
 22) [.....] ar-ha wa-ar-nu] ut [Zu-uh-ha-pa-an-ma-kán
 23) [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA¹⁰¹⁵ ma-kán
 24) [.....] I-N]A [H]a-ya-lu i-ya-at-ta-at
 25) [.....]]x-at na-an IŠ-[T]U¹⁰¹⁵ La-ha-a
 26) [.....]]ir
 27) [.....]] ku-it I-NA KUR [I-šu-wa
 28) [.....] Š]A KUR [H]a-at-ti-ya-at
 29) [.....]] ku-e-da-ni-ik-ki ku-it-ki
 30) [.....] g]i-im-ma-an-ti pa-it-pit
 31) [.....]]x-le-ni wa-al-ah-ta nu-za NAM.RA¹⁰¹⁵
 32) [GUD UDU U-NU-UT(?) UD.K]A.BAR-ya ku-it KARAS
 33) [I-NA KUR [.....] (?)]x EGIR-an-pit tar-na-al
 34) [nu a-pé-e U-NU-UT UD.KA.BA]R[?] a-pé-er u-da-al
 35) [.....]] u-it nu I-NA KUR [I-šu-w]a
 36) [.....] KUR [I-šu-wa ku-it [...
 37) [.....]] ANŠU.KUR.RA¹⁰¹⁵ ...
 38) [.....]]x[...

ՅԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) [.....] դիպի ակտաներ[ի]ն .....
- 2) [.....] ծուլ- [.....] քաղաքի (ժողովուրդը .....) 3) [.....] գնացին [.....]
- 4) [.....] կրակը [ն]արվածում էին [.....]
- 5) [.....] մի հարուստ քաղաքի/ում .....
- 6) [....] Խյարքիի (մարդկանց/բնակիչներին) նա տարավ և կրակը [....]
- 7) [.....] իրենց կարերին, մարերին (և) եղբայրներին
- 8) [.....] իր եղբ, մորը և խլիամ/արին
- 9) [.....] ովքեր գնացել էին դիպի [.....]
- 10) [.....] Լա վերցրեց [....] վերաբնակիչներին, կովերը (և) ոչխարները
- 11) [և կրակը] բերեց [.....] և յարաբանյալը
- 12) [վերցրեց (կամ բռնեց) [.....] Բազ Բաուվայի բնակիչները, ովքեր
- 13) արդեն պետեղ էին, կրակը իրենց տեղում
- 14) մնացին, ոչ մեկը չտարվեց: Բայց Խարքիի վերաբնակիչները,
- 15) ովքեր ետ էին բերվել, նա կրակը վերադարձրեց:
- 16) Եվ իբեց [կարերին, մարերին (և)] եղբայրներին նա հանձնեց:
- 17) Եվ վերաբնակիչներին նա [Խարքուստս վե]քաղաքները
- 18) [.....] նա [....]-եց: Բայց հուշս
- 19) [.....]-ի դեմ վրեժ
- 20) [....] նա Օուխիասպա [երկիր] գնաց և ախ
- 21) [կրկնեց]: (Ինչ որ) կար [քաղաքի] շրջակայքում,
- 22) նա [կրկնեց]: Եվ Օուխիասպա քաղաքը
- 23) [ամբողջությամբ] նա կրկնեց: Բայց վերաբնակիչները
- 24) [.....] Հարստս գնաց
- 25) [.....]-ացիին) և կրակը Լախս [եղից/լեռներից]
- 26) [.....]-եցին:
- 27) [....] որ Բաուվայում էր [....]
- 28) [.....] կրակը պատկանում են Խարքիի:
- 29) [.....] ինչ-որ բան ինչ-որ մեկին
- 30) [.....] Լախիակ ձմեռաց ևս գնաց
- 31) [և ...]-տես [քաղաքին] կարվածեց: Եվ վերաբնակիչներին,
- 32) [կովեր, ոչխարներ (և) բրնձիկ (անոթներ?) որ գործը
- 33) [.... X կրկնում] իր ետևում թողել էր,
- 34) [այդ բրեզ]և անոթները պետեղից բերեց
- 35) [.....] նա կլավ և Բ(աուվ)այում
- 36) [.....] որ Բաուվայում [....]
- 37) [.....] մարտավարը[ն]ր ...]
- 38) .....

ՍԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

“Այս զնգվածը բաղկացած է երկու բնկորներից՝ 1) A – KUB XXXIV Z3 I (38 տող) և 2) B – KUB XI 8 (9 տող)։ Վերջինս պատկանում է „ՍԳ“-ի այլ տարբերակի, քանի որ տողացի չի համապատասխանում KUB XXXIV I 23-ին (մասնակիորեն համընկնում են 8-17-րդ տողերը)։ Տարբեր են նաև որոշ բառերի գրվածները։ Միասնական տեքստի վերականգնման համար հիմք ենք ընդունել ազնիք ընդարձակ KUB XXXIV Z3 I-ը¹⁰¹։ Աղյուսակի սկզբում պակասում են անհայտ քանակությամբ տողեր։

2: MEŠ հոգնակիակերտ ցուցիչը առաջ LÚ „մարդ, ժողովուրդ“ նշանակող նշանի վերականգնումը մերն է (տեքստի կրասարակության մեջ վերականգնումը չի կիչատակվում, չնայած քարգնանության մեջ շեղանկովը եղում է համապատասխան քարգնանությունը՝ „ժողովուրդ“), ինչը թույլ է տալիս այս վնասված հատվածում առաջարկելու հետևյալ ընթերցումը՝ „Նուլ[-] քաղաքի մարդիկ/իսնակիչները“։ Մակայե, Թերևս, հնարավոր է նաև [... LÚ.KUR]¹⁰², որի զնայում կատարվի „Նուլ[.....] քաղաքի թշնամիները“։

2'-5': Տեքստի այս հատվածում, չնայած էական վնասվածքների առկայությանը, ակնհայտորեն շարադրված են հսկայանկորի ձևերի մասերը։ Արդյոք կրակը Նուլ[.....] պահպանվող տեքստի պահպանված քաղաքի բնակիչներն են, պարզ չէ թշնամական բառերի գործողությունների շարադրանքը որպես պատասխան քաղերջ պատմաբանի ներկայացում հաստիկ է խեթական տեքստերին։ Տես, օրինակ, KUB XXIII 72-ի մի հատվածը, որտեղ կիչատակվում են անհնազանդ Գախյուսկայի (Թերևս-Բյուրակենի լուսնի շքանուն¹⁰³) բնակիչների ստորաբաժանի հարձակումները Բուսվայի և Տիմմիայի վրա։

ԳԿ I

30) [.....] EGI[B-an ta-ra-a zi-ik-ki-it nu KUR ¹⁰⁴I-ta-wa

31) [.....] an-da ra-a-an[-ra nu-kin ra-a-ir SA KUR ¹⁰⁵Kum-ma-a-ha URU.DIDLJ¹⁰⁶ ku-e-nir

32) [.....]]-ta Ū LÚ¹⁰⁷ Ti-im-mi-ya

6: Առաջին վնասված հատվածում LÚ¹⁰⁸ “մարդիկ/ժողովուրդ” վերականգնումը լիովին հասնանույց է տեքստում կիչատակվող նկատառալից քարաքանդություններին, որտեղ խոսվում է Բուսվայում գտնվող խեթական բնակչությանը վերադարձնելու մասին։

8: “հնաճառ” դարպասով շինություն, պորտիկ¹⁰⁹ բառի առկայությունը այս տեքստերում, “նայր” և “մայր” բառերի նկատմամբ պետք է ընկալել նկատառ կերպարանի Բուսվայում գտնվող խեթական բնակիչներին վերադարձրել էր իրենց մեղներին, այն է՝ իրենց սան դուրը։

8Y: 8 տարբերակի առաջին երկու տողերում պահպանված նշանները չեն համընկնում տարբերակի համապատասխան տողերի բառերին։ Հետևյալ հատվածը

¹⁰¹ Հակասուլը՝ Klengel 1968: 67.

¹⁰² Այս տեղանիան հնարավոր անգլագություն վերաբերյալ կարծիքների տեսքումը տե՛ս Քույան 2004a: 76.

¹⁰³ Pulvel 1991: 308ff.

սյտի մտնի A տարբերակի վնասված հատված.

17) [.....] 18) [.....]

27) [.....] ha-lu-ga a[.....]

Քերես, երկրորդ տողում սյտի լինի (LÜ¹⁰⁰)ha-lu-ga-ta[1-le-eš]?:

10: 1) B տարբերակի տողաձևիցի նշանները նման են na-aš-ju

2) B տարբերակում ռազմավարին (NAM.RA GUD UDU) նախորդում է QA-ŠU «ևս» բառը, որը, գտնելով A տարբերակի վնասվածքից նման պահպանված ուղղահայաց երկար սեպից, գրված է աջից կիրառական՝ QA-DU/նույլ:

3) B տարբերակում GUD-ը և UDU-ն գրված են HLA-ով:

NAM.RA շումերագիր բառը (իթ. arnawala- «վերջում: վերաբնակիչ» arnu- «չարմէ, տեղափոխել, վերաբնակեցնել» բառից) խեղճանում սովորաբար կիրառվում է բռնի կերպով մի վայրից մեկ ուրիշ վայր վերաբնակեցված անձանց նշելու համար¹⁰⁰: Տվյալ դեպքում պարզ չէ թե ինչու Բառվադում գտնվող խեղճահարստակ բնակիչները կարող էին ստղգես կոչվել, եթե կատի առեկը Մուսաբելույումաա I-ի և Միտտանիի արքա Շաստիվադայի միջև կնքված պայմանագրում պահպանված տեղեկությունը այն մասին, որ Խարթիի կազմում գտնվող շրջանների բնակիչները գնացել էին Բառվա, այսինքն, երանք իրենց կամքով էին նկատել (այդ մասին տես ստորև Գրուխ 3): Հատկանշական է, որ սույն տեքստի՝ Բառվաջին վերաբերող հատվածում թերևս նկարագրել է ներառել, որ խեղճական արքայի կողմից ետ վերադարձված NAM.RA-ներին կարելի է որակել որպես «գերեզմաններ», սակայն պետք է նշել, որ Շոյնխուպարում սպաստանած NAM.RA-ներին անդրադառնալիս անբացատրելի է, որ վերջիններս պետք էին Հադասա: Կշանակում է, երանք ցանկություն չեն ունեցել ետ վերադառնալ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև ետևան վնասվածքների պատճառով խուլվածակ արշավանքի պրոպագանդաների մեջ խորամուխ չեն եղել նմանաբով, NAM.RA-ն թարգմանել են որպես «վերաբնակիչ»:

11: «Վնասված հատվածում սյտի վերականգնել (na-aš ar-ha), որը կանարդ նախադասության arnu- բառը կկապի սա-ով կատարվող նախադասությանը: A և B տարբերակների վնասված հատվածները շատ նշանների առկայություն չեն ներառում, չնայած նման ներառներություն սովորաբար տեղա է ¹⁰⁰Hattui կամ ANA ¹⁰⁰Hattii):

12: «Վնասված հատվածը լրանում է B տարբերակում պահպանված *apel A-ŠAR-ŠU EG[IR-pa]-ով*¹⁰⁰: A տարբերակում տողավերջում առկա է ¹⁰⁰I-še-wa-ma, իսկ B-ում՝ ¹⁰⁰I-še-wa-ma-kán: Մեր տեքստում *ku-i-e-eš-ը* վերականգնված է շատ B տարբերակի:

12-15: Այս տողերում պահպանված տեղեկությունները բախտական խճճված է՝ «արելի է միայն ներառել, որ խուլվածքները այնքան էլ գոհ չեն եղել խեղճական

¹⁰⁰ Kienig 1968: 67.

¹⁰⁰ Puhvel 1984: 166f. B տարբերություն միջավայրային մեթոդական տեքստի, որտեղ NAM.RA-ն կիրառվում է ռազմավարի ցանկացած կանաչիցի առկայություն (նորից, անասուններ, սեղանի ստորվածներ), խեղճանում այն բազմապես օգտագործվում է նշելու համար «արգելանք Ող որում ոչ թե մարտադրություն վերջում ռազմավարիների, այլ խոզար, շարաբայիական բնակչության:

¹⁰⁰ «թ-ի վերականգնումը» Güterbock, 1956: 83.

աքայի գործողություններից, թեևս, կազմած գերկարված ինքական բնույթյան հետ միասին բազմազարի ձևորդերում: Հնարավոր է, ինքնընդհատված տարի էին ալելի շատ կուրսական բազմերը, ըստ ունեին գերկարվածները:

13: A տարբերակում առկա է *pe-e-da-an-ti*, իսկ B-ում վերջին՝ տուած նշանը կարող է լինել *pa¹⁶*: ՀՔԼեզվը այս բառածը դիտում է որպես *pedanti* (եզ. սրակ, տեղ-հող) և թարգմանում այսպես. «Դրանք (յուսկացիները - Ա.Բ.) իրենց տեղը բռնեցին (-գնացին)»¹⁶:

14: 1) «Վասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի: A տարբերակի վասված հատվածից հետո թերի պատահական նշանը („U4“-ում՝ *ir*) B տարբերակում անլուրտ կորսված բայի վերջը պետի լինի (*ar-ha-da-*)»¹⁷:

2) B տարբերակում՝ ¹⁸GIDRU-ti (s:7): ՀՔԼեզվը GIDRU զարգամարտիչը ընթերցում է նույնաբար (¹⁹Hat-ti), որն այսօր չի ընդունվում:

15: «Վասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի:

16: «Վասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի: A տարբերակի կորսված մասին հաջորդում է գաղի բերված վասված, որտեղ ուրվագծում են որոշ նշանների վերին մասերը. միայն վերջինն նշանն է հոտակ չա: B տարբերակում առկա է *na-an EGIR-pa[_____] SEŠ-SU-NU tar-na-at* (B-9): Փանի որ կասավաղող բաղը համընկնում է, ապա, թեևս, միջանկյալ մասն էլ պետի համընկնի: ՀՔԼեզվը A տարբերակում հարցականով վերականգնում էր *LI-IM NUMUN*-չա: B տարբերակի ստաշին վասված հատվածի վերականգնումը ըստ ՀՔԼեզվի՝ A տարբերակի 7-րդ տողի նմանությամբ: Իսկ A 16-ի սողակնցում ես, վասվածից հետո առկա *ia* նշանը համարում է ինչ-որ պաշտոն նշանակող բայի ախարտական նշան, որը նախորդող *U* շաղկապով պետի կապի դրանց հետ: Հնարավոր է, A և B տարբերակներում այս հատվածը տարբերվում է:

17: «Վասված մասի վերականգնումը ըստ B 9-ի:

16-18: Այս խիստ վասված տողերը կրկին վերաբերում են աքայի ձևաբանությունների բուսվայում: 18-րդ տողի վերջից սկսվում է ինքական աքայի ձևաբանությունների հաջորդ փուլը, սակայն արդեն այլ հակասակորդի դեմ: «Կրեմ» բառի առկայությունը և հաջորդող տողերում դեպի Հայաստան կազմակերպված արշավանքի վերաբերում է այն մասին, որ իտարբի վասվածը հակասակորդը արձանցում ոչ թե Բասված էր, այլ հենց Հայաստան: Տեքստը ոչինչ չի հաջորդում վրեժխնդրության պատճառի մասին:

23-26: Այս տողերում երկրաչափված է ինքական զորքի նետագա արշավանքի դեպի Մոխիապա բարաքի երկիր, որը, ամենայն հավանականությամբ, Բասվայից արևելք պետք է գտնվեր²⁰: Մոխիապայում ինքսահարատակ բնակչության

¹⁶ Kiang 1968: 67.

¹⁷ Kiang 1968: 69.

¹⁸ Kiang 1968: 67.

²⁰ Առաջարկվել է Մոխիապայի նամակագրությունը տարբերակական ապրուստի Տեհա-ինքական սեպտորի *Zehra* երկրի հետ (Gottes 1940: 47 n.18): Առաջին 1988: 74, հայաստան 1998: 42 (սեպտեմբերից 1971: 516 և Բուրյակ 2004a: 104): «Նույնաբանի կարծիքով Մոխիապայի կարելի է համարել հայկ. ապրուստի Միանիստ (տեղի) նախ (- Բուրյակի)

ներկայությունը և այդ շարժարի ու դրա շրջակայքի նկատմամբ իրականացված գործադրությունը կարող է վնասել այն մասին, որ այս տարածքը ճառքրիի հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ուներ, բացի այդ պատեղ էր հանդրամակ ճառքրիից փախած բնակչությունը: NAMRA բառի կիրառությունը այս ենթատեղատում իրոք թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք ոչ թե գերեմարման մարդիկ էին, այլ իրենց կամքով ինքնական տիրաբերիչից փախած անվիթը, ովքեր ինքնական զբոսի աշխատակների սպասուհիների տակ ենթացել էին զեպի Հայաստան: Վնասված 25'-26'-րդ ստորերը թույլ չեն տալիս հասկանալու, թե ինչպե՞ս ինչ էր տեղի ունեցել այդ բնակչության հետ Օուսիտապայից հեռանալուց նետ: Արդյոք ինքերը կրանց ետ էին վերադարձրել Լադա լեռան շրջանից, թե կրանց հայտնի էր եռանկ Հայաստան: Համեմատելիս, տեղատում Հայաստան աչքն չի հիշատակում, այլ կրկին շարադրված են Բունվալին և մեկ այլ երկրին՝ անդձող իրադարձություններ: Պատճառ, հետաքննար է որ Հայաստան կիրառակիր հայտնող վնասված ստորերում:

30'-31') Չարդ չէ պատեղ հիշատակող երկրի ինդիքը: Որ դա Բունվալն չէ, կամավից վեր է: Երկնական գտարյան վերջին կրկին կշանկերի կմանս վրա ՀԳյուտները ենթադրում էր, որ պատեղ ավարտական i-ն կարող է լինել տեղական տրական հոլովանի վերջավորությունը [.....] 4-ն վերջավորությունը հիշեցնում է Ասորեստանի արքա Փիզաթազալասար i-ի կուսիտային արշավանքների ընթացքում հիշատակվող մի շարք կարգյան երկրների անվանումները: Տուցակի 23 երկրներից 10-ի անվանումներն ավարտվում են -ni-ով (Unzamani, Pilakinni, Aturgini, Kulibazzini, Sinibirni, Abaeni, Adzeni, Kirini, Abamiani, Dairni)¹⁰¹ Սրանցից Adurgini-ն վնասված է ետև Քուկուլայի-Կինուրասա i-ի մոտ որպես Լաիրիի երկրներից մեկը¹⁰²: Ելնքը հան միևնույն տեղանվանաներա վերջածանցի առկայությունը Աշտարեկվալայի տեղատում կիրառակվող Ուրուասորիի մի շարք երկրների անվան մեջ՝ Aparani, [Zi]qani, [.....]-ni¹⁰³: Արածիչայ երկրները մասնագետների մեծ մասի կողմից տեղադրվում են Վանա լճի և Եփրատի վերին հոսանքների միջև ընկած շրջանում¹⁰⁴, ինչը համահունչ է Բունվալին մերձակցությանը ինքնական զբոսի գործադրությունների ենթատեղատին:

32'-34') Այս երեք ստորերի վնասված մասերի վերանայելուց պատկանում է ՀԳյուտներին ինչպես ենթատեղատի, այնպես էլ նմանատիպ ինքնական տեղատերի հետ համադրման հիման վրա:

[Կոնկր' Նույնտեղատի 1998: 58]:

¹⁰¹ Grayson 1991: 21.

¹⁰² Grayson 1987: 292.

¹⁰³ Weidner 1930-1931: 83.

¹⁰⁴ Ուրուասորիի հասակ տեղադրությունը ներկայումս վերանայելուց պարզված չէ: Ամենամեծիմով, առիտ արդյունքները թույլ են տալիս այն մտածելուցին տեղադրելու Վանա լճի և Եփրատի միջև, ենթադրյալ ավելի հարավ ընկած շրջանները (տեղադրված կարծիքների հավաք տես Weidner 1930-31: 83 Anst. 46, Apuyassan 1985: 132a): Այսպիսի տեղադրությունը կարծես անբավարար է մ.թ.ա. XIII դարի ինքնական մի գտնվածքին տեղատի տվյալներով (XUB XLIX 11, մասնակի կիրառակիրությունը տես Kocyan 2010):

ԳԻՐԳՎԱԾ 39
(KBo XIV 13)

*Արդաստիկ սկզբում սրվաառում են սինույն բունակաբարձր ստղեր:

III

1) [.....-x]

2) [.....]

3) [.....] *U-U*

4) [.....-p]a-ku-ul-la

5) [..... DU]MU LUGAL

6) [.....-pa-k]u-ul-la-ar kat-ta

7) [..... K]UR ^{III}Ha-ya-la

8) [.....-nu-ul]i LÚ ^{III}GAL ^{III}

9) [.....] u-wa-te-er

10) [.....] x e-šir

11) [.....] ir

12) [..... LUGAL ^{III}Ha]-at-ti *BE-LI-NI*

13) [.....] nu KUR ^{III}Ha-ya[-la]

14) [.....] ku-i-e-eš

15) [.....] ma-la-aš-kán

16) [.....] x u-wa-te-[er]

17) [..... x *LÍ-IM I ME* 40[+...]

18) [.....-] ^{III}

19) [.....] x ar-ha

20) [.....-n]u-ut

21) [.....] -ta x[...]

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) _____
 2) _____
 3) _____
 4) [_____ - պ]ակուլյա քաղաքը
 5) [_____ աք]քալակը
 6) [_____ - պակ]ուլյա քաղաքից
 7) [_____] Հայասան
 8) [_____ եվ կրան] ,մեծերը"
 9) [_____] ես բերեցին:
 10) [_____ կրանք _____] էին:
 11) [_____ կրանք _____] եցին:
 12) [_____ ,Տեվ, Ցա]թթի) (ալբա], մե[թ] տեր.
 13) [_____] եվ Հալա(սան)
 14) [_____] որոնք
 15) [_____] xxx
 16) [_____] x բերե[ց]ին):
 17) [_____] 140[_____]
 18) _____
 19) _____
 20) [_____] եց
 21) _____

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

"Այս և հաջորդ տեքստը (,Ղիզված 40") նկարագրում են Հայաստանի դեմ տրչախները: Արտակ էլիչատակվում է [...-պակ]ուլյա քաղաքից Հայաստան ինչ-որ մեկի (ար]քալակը? - Ա.Բ.) գնալը: Այնուհետև՝ հայաստացիների կողմից խեթերին տրված ինչ-որ բան. 114[...] թվականի առկարությունը, թերևս, վերաբերում է NAMRA-ներին (վերաբնակիչներ կամ վեկորներ), որ բերել էին ,մեծերը":

3: Տեղանվան պատկանված մասը համառոտ է ի ներական տեղանուններից որևէ մեկի հետ: Թերևս, գտնվել է Հայաստանում:

8-12: ոս-սե-ն վերականգնումը 8-ում մերն է: Նկարագրվում է LU^{տե} GAL^{ու}-ի (նոզնակ]: թվով) գործողությունը, որոնք ի ներական աղբյուրին ինչ-որ բան են բերում, դիմելով կրան ,մեր տեր" ձևով: Թերևս, սրանք Հայաստանի տվագներն են. հմմտ. LU^{տե} SU.GI ,տվագները" KUB XXIII 72+-ում:

16Y: 114[x] թվականով ելվածը, հավանաբար, Խաթթիից փոխած վերաբնակիչների մասին է:

ՆԻՊՎԱՍԾ 40
(KBo XIV 14)

- 1) [.....] x x x x [.....]
 2) [.....] x-da-as
 3) [.....] -mó-e-er
 4) [.....¹⁰KÜR ¹⁰⁰Ha-ya-4]a hu-ul-li-[ya-ut]
 5) [.....¹⁰KÜR ¹⁰⁰Ha-ya]-ša pa-an-ga-e[li-i BA.ÜŠ]

- 6) [.....] KÜR ¹⁰⁰Ha-ya-ša[.....?]
 7) [.....] I-N]A KÜR UGU¹⁰⁰[.....]
 8) [.....] x-in-ma-za

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) ---
 2) ---
 3) [..... երանք .....]-եցին:
 4) [..... Հարս]այի [թշնամոս ես] սզան(եց):
 5) [..... Հայո]սայի [թշնամին] բազմությանը (սզան(եց))
 6) [.....] Հարստ [.....]
 7) [..... Վերին երկրում [.....] բաղաբը
 8) [.....] xxx

ՕՍԼՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

„Նիպված 40“-ը հիշատակում է բուն պատերազմը Հայաստանի դեմ: Լ.Գ.Գյուտերբոխի կարծիքով¹⁰, այն կարող է „Նիպված 13“-ի կորած մասի հատվածը լինել: Կորված հատվածների վերականգնման հնարավորությունները եվագագույն են:

7: Հայաստանի ստեղծությանը Վերին երկրի հիշատակությունը կրկին հավաստում է որ այս երկուսը հարևաններ էին, տես վերը „Նիպված 10“ (Հայաստանի և Վերին երկրի համանաղ հիշատակությունը):

¹⁰ Güterbock 1956: 66, n.38.

Մ.Թ.Ա. XIII ԴԱՐԻ ԳՈՒՇԱԿԱՅԻՆ ՏԵՔՍ

Այս տեքստը պատկանում է մ.թ.ա.XIIIդ. կազմված գրային քանակությանը ևնան տեքստերի թվին (գերագույնագույն Քաղխազկյան IV-ի շրջանը, չնայած նկարավոր է նաև երա նախորդ Ջարթուսեթիա III-ի կատաճաղումը), որոնց նպատակն էր նպաստել արքայական իշխանության անարատությանը և սրբազորմանը¹⁰⁶։ Դրանցում ներկայացված են բացառապես մ.թ.ա.XIV-XIIIդդ. սուրյան հայտնի քաղաքական գործիչները (հիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)¹⁰⁷, որոնք ժամանակին ներդրված են եղել գանազան զավաղություններում (զավաղության մասնակիցներ կամ գոհներ)։ Գուշակային հարցման նպատակը նույնպես էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին գոն գնացածների հոգիներին խաղաղության պարզել և համադիր խմբավորումներին հաշտեցնել։

Այստեղ էնչատակվում է «ազնիք Յուկկանուս»։ Տեքստն իրենից ներկայացնում է գուշակային հարցում երկու խնդիրների վերաբերյալ՝ 1) արդյոք Յուկկանան համատարիմ կմտա արքային, 2) եթե Ազնիք այժմ արքայի գաշտակիցն է, ապա արդյոք ապագայում էլ կգաշտակի արքայի տերուհիների հետ։

Այս ընդարձակ տեքստը պատկանում է արագև կոչված համադրական գուշակային հարցումների շարքին, որոնց ներկայացված են տարբեր բնույթի գուշակային գայնազություններ։ Ստորև, Յուկկանային վերաբերող հարցման մեջ ներկայացված է կենդանիների ներքին օրգանների նկատագրության (KUS «միս կենդանու մալմին») կիսան վրա հարցման եղանակը, որի պրակտիկան իր տեղամասնությանը հանդերձ ֆոնասովել է Միբազետից՝ խորրիների միջնորդավորմամբ¹⁰⁸։

¹⁰⁶ CTH 569 (փոխկարգված տեքստերի այս խմբի կրատագրականությանը և ռատամատկությունը՝ Heist van den 1998).

¹⁰⁷ Դրանք են՝ Մուսազկուլխուանաի վերջին կինը բարեզգեստ արքայազուտազ «ասոխանուս» (Սմմիննաա(7) – Heist van den 1998: 44), Մուսախնա II-ի վերջին կինը՝ Դանուխան, արքա Մարի-Քնչազը, Հազնի արքա Յուսրաբեթին, Մուսազկուլխուանաի եղբոր սրբին՝ Արմա-Քաթխուտազ և այլք։

¹⁰⁸ Ենթական տեքստերում կանոնադրից ստիկա կազմող գուշակային հարցումների և սրանց տեխնոլոգիայի շուրջ տես Heist 2002: 578f. Մեկը սրանով էլ բացատրվում է գուշակային տեքստերների մեծ մասի խաղրիական հագումը։

KUB XVIII 2

- 10) ma-a-an-ma-mu-kán *Hu-uq-qa-na-at LÚ¹⁰⁰Az-zi
 11) A-NA *UTU¹⁰ EGIR-an ar-ha Ú-ÚL ne-ya-ri
 12) nu IGI-zi SU¹⁰⁰ SIG₆-ru EGIR-ma NU SIG₆-da
 13) IGI-zi TE¹⁰⁰ ni-ef-kán ZAG-at! KAsU-i NU SIG₆
 14) EGIR SU¹⁰⁰ ni-ti ki GÚB-za RA¹⁰ zi GAR-ri
 15) 12 ŠĀ DIR SIG₆ EGIR TE¹⁰⁰ *SŪ.A-hi GÚB-an NU SIG₆
 16) ma-a-an KUR¹⁰⁰ Az-zi *UTU¹⁰ e-ep-zi
 17) zi-la-da-wa-at NUMUN *UTU¹⁰ MUNUS.LUGAL e-ep-zi
 18) nu IGI-zi TE¹⁰⁰ SIG₆-ru EGIR-ma NU SI[G₆-d]u
 19) IGI-zi TE¹⁰⁰ ni-ti ki KASKAL GÚB-za RA¹⁰
 20) zi GAR-ri 12 ŠĀ DIR SIG₆
 21) EGIR TE¹⁰⁰ a-ga-ta-hi-iš NU SIG₆

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 10) Դուկ արդյոք իտալական՝ ազգելին,
 11) Անտո Արեխո չի շքվի՞:
 12) Առաջին փորձուիքը թող բարենպաստ լինի, պիտանե՞ս՝ բարենպաստ չլինի:
 13) Առաջին փորձուիքը՝ ուրախու՞նքը ձախ կողմում ե՞ս:
 14) Հաջորդ փորձուիքը՝ ուրախու՞նք (ուրախու՞նք) կ(ե՞մ) և վնասված է, ուրախու՞նք և ընկած է այնտեղ:
 15) 12 օդակներ, բարենպաստ է, հաջորդ փորձուիքը՝ զանչ ձախ կողմում է՝ բարենպաստ չէ:
 16) Արդյոք Ազգի երկիրը Արեխո կզանի (հավատարիմ կլինի - Ա.Ք.)
 17) Ապագայում Արեխո (և) թագուհու սերունդն ևս կզանի՞:
 18) Առաջին փորձուիքը թող բարենպաստ լինի, պիտանե՞ս՝ թող բարենպաստ չլինի:
 19) Առաջին փորձուիքը՝ ուրախու՞նք (ուրախու՞նք) կ(ե՞մ) ճանապարհը ձախ կողմից վնասված է:
 20) ուրախու՞նք ընկած է այնտեղ, 12 օդակներ, բարենպաստ է:
 21) Հաջորդ փորձուիքը՝ պարտու՞նքը բարենպաստ չէ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեքստում առկա են մեծաբանակ գաղափարային ոլորտին պատկանող տերմիններ, որոնց ոչ միայն իմաստը, այլև լեզվական պատկանելությունը ստացված պարզ չէ: Թերևս, դրանք, դասելով որոշ բաների վերլուծությունից, ինչպես նաև արտաքին տեղեկագրող լին խորհրդներն լինել¹⁰⁰: Այդ բաները ենթադրյալան են համառոտագիր եզրակացված, այն է՝ գրված են բաների ստացին վանկերը, օրինակ, ու - ուրախու, ու - ուրախու և այլն:

¹⁰⁰ Գաղափարային տեքստերի մասնագիտական բառագրության մասին տես Leroche 1952: 198:

ԳԼՈՒԽ 3

ԽԵՓԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԿ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Մ.Ք.Ա. XIV ԴԱՐՈՒՄ

Սուպլիլուլիամաս I-ի և Հայաստի արքա Խուկկանայի, ինչպես նաև Քուդիսալիյաս III-ի և Մարիբայի միջև կնքված պայմանագրերի լիարժեք պատմագիտական իմաստավորումը կախված է մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին Առաջավոր Ասիայի մի կարևոր տարածաշրջանում տեղ գտած մի շարք քաղաքական իրադարձությունների պարզաբանումից, այն է՝ մ.թ.ա.XIV-XIII դարերում 1) Խեթական տերությունում առկա քաղաքական գործընթացները, 2) վերջինիս և Հայկական լեռնաշխարհի սրբնության շրջաններում գտնվող քաղաքական միավորների փոխհարաբերությունները: Այս երկրորդ խնդիրը վաղուց ի վեր հայտնա պատմաբանների և բանասերների կողմից ուսումնասիրության առարկա է եղել և մնում է որպես այդպիսին նաև այսօր¹⁰⁰, սակայն նոր կուրսերի, ինչպես նաև Խաթթիի պատմության որոշ առանցքային հարցերի շուրջ նոր մտնեցումների լույսի ներքո, այն համալիր վերանայման կարիք ունի:

ԽԵՓԱՎԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Ք.Ա.XIV ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

Մ.թ.ա.XIVդ. կեսերը կարելի է բնութագրել համարել հին Առաջավոր Ասիայի ուշբրոնզեդարյան պատմության քաղաքական զարգացումներում: Մա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ առաջավորասիական տարածաշրջանը գտնվում էր անկայուն հավասարակշռության պայմաններում: Լաշարբոզ տասնամյակներում առաջին պլան մղված եզրագույն-միտոսմանական հակամարտությունն ավարտվել էր և երկու պետությունների միջև նորմալ հարաբերություններ էին հաստատվել, որոնք պարզաբար ամրապնդված էին դինաստիական ամուսնություններով¹⁰¹:

Քնչ վերաբերում է Խեթական տերությանը, ապա այն Քուդիսալիյաս II-ի արչավանքների արդյունքում մ.թ.ա.XVդ. երկրորդ կեսին տիրացավ ողջ Փոքր Ասիային¹⁰², այդ թվում՝ ռազմավարական և տնտեսական առումներով երկու կարևորագույն շրջաններին՝ Գիլգուգատնային (Գիլիկիա) և Ասուրլայի դաշտության կազմում գտնվող երկրներին (արևմտյան Փոքր Ասիա)¹⁰³, ինչպես նաև Իսուվային

¹⁰⁰ Fourn 1931: 1E; Karaman 1948: 27E; Gantang and Gurney 1959: 32E; Klengel 1965, 1968: 197E; Давыдов 1968: 89-91.; Xaverov 1971: Իզդաստրան 1998: 46-94; Քոսթյան 1997, 1999, 2000: 161-174; 2001, 2002ա, 2002բ, 2004բ և այլն; Կազարյան 2013:

¹⁰¹ Heick 1971: 163E; Bryce 1998: 156E

¹⁰² Քուդիսալիյասի նվաճումներն ամփոփված են կրա "Ճարկերություններում" (CTH 142 - Gurney¹⁰⁴ 1977: 137E), տերությանի կուրսերի մեկնաբանությունը տես Hroznak ten Case 1970: 57E; Bryce¹⁰⁵ 2005: 121E):

¹⁰³ Կարյան Գիլգուգատնայի արքա Ասուրուրայի հետ պայմանագրի կնքող խեթական արքայի՝ Քուդիսալիյաս II-ի հետ նույնացումը (Յալ 1986: 424E), և, համապատասխանաբար՝ Գիլգուգատնայի ներառումը Խեթական տերության գերիշխանության ոլորտը, տե՛ս իրադարձությունը վերացվում էր Սուպլիլուլիամաս I-ին:

(Մովր): Մակայն արդէն Քուդիայի կողմից հաջորդ Անուվանդա I-ի կառավարման ընթացքում սկսվեցին արտաքին և ներքաղաքական բարդություններ, որոնք տառիկապես պիտի հանգեցնէին համընդհանուր ճգնաժամի: Ենթական նորաստեղծ տերութեան (ավելի ճշգրիտ՝ վերականգնված տերութեան) առջև կանգնած էին այն նույն խնդիրները, որոնցով բնորոշվում է կարճ ժամանակամիջոցում ռազմական ճանապարհով ձևավորված և քաղաքական ու տնտեսական ինտելեկտուալ կարող գանկացած պետություն¹⁰⁶։ Փաստորեն, Քուդիայիցա II-ի ստեղծած տերությունը նույնքան արագ ընթացավ ստոմանս ուղիով։

Տերությունում սկսված ներքաղաքական ճգնաժամի վառ վկայություններ կարելի է համարել խեթական երկու հայտնի տեքստեր, որտեղ ներկայացված են Տերութեան երկու համառոտ ծայրամասերում ընթացող քաղաքական գաղափարները: Այսպես, ըստ «Մադդուվատտասի մեղանշաները» պարմանական անվանումը կրող տեքստի¹⁰⁷, խեթական արքայի կողմից արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Տիպպալա-Խարիյասի երկրի կառավարիչ Էշանակված Մադդուվատտաը երբևէ ոչ միայն չէր կառավարում իր վրա գրված պարտականությունները, այլև հարձակումներ էր գործում խեթականության աջ երկրների վրա¹⁰⁸: Միևնույն իրավիճակ է արևմտագրում «Պախիուվացի Միտան» անվանումը կրող տեքստը¹⁰⁹, այս անգամ տերութեան արևելքում գտնվող Բուսվայում և դրա շրջակայքում, այն է՝ Հալկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Այստեղ էլ դրա խեթական արքայի կողմից Պախիուվայում կառավարիչ Էշանակված Միտան անվանաբա անեննազանդաթյուն էր դրսևորում իր պուզերենի հանդեպ¹¹⁰:

Խեթական տերութեան պատմության այս փուլի վերաբերյալ հիմնավոր տեղեկություններ են պահպանել Մուրափիս II-ի և Խաթթուսիյիս III-ի օրոք կազմված մի շարք տեքստեր, որոնք համակողմանիորեն բուսրանում են Քուդիայիցա III-ի կառավարման շրջանում տիրող իրավիճակը և քաղաքական գործընթացները:

Քուդիայիցա III-ի կառավարման փառ փուլում, թերևս, նեկզ գտնահայտման պահին, ըստ Խաթթուսիյիս III-ի տեքստի¹¹¹, պետութեան տարածքի մի զգալի մասը նվաճվել էր կամ պարբերաբար սազատակվում էր բոլոր հարևան երկրների կողմից: Այս նույն իրավիճակը արտացոլված է Մուսպիլուլիումաս I-ի գործունեությանը նվիրված ընդարձակ տեքստում, կազմված որդու Մուրափիս II-ի կողմից¹¹²: Այստեղ իրադարձությունները շարադրվում են այն պահից, երբ խեթական արքան (տեքստում՝

¹⁰⁶ Որպես օրինակ կարելի է նկատ շրջանի համար նկատարվել նեկզ Հին Խեթական տերությունը Խաթթուսիյիս I-ից և Մուրափիս I-ից հետո, Արևմտյան տերությունը, միջնադարի համար՝ Մանդուկան տերությունը Չիկիվիանի արշավանքներից հետո և այլն:

¹⁰⁷ Չրաս.՝ Güter 1928:

¹⁰⁸ Մադդուվատտասի գործունեության մասին տես Bryce 2005: 129ff.

¹⁰⁹ Չրաս.՝ Sayce 1900: 5ff. (բարբ.՝: Gurney 1948: 32ff. (բարբ.՝: Hoffner 1976: 60ff. (տեքստի 1684/4 կարգիչները): Խաթթուսիյիս 1996: 87-93 (նախնական բարբ.՝): Konyan 2006a: 72ff. (գիտական տեսադրվում, բարբ.՝ և պատմագիտական մեկնաբանություններ):

¹¹⁰ Միտանի և ընդհանրապես այս տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի մասին տես Քուդան 2000; Bryce 2005: 143ff.; Konyan 2006a: 87ff.

¹¹¹ KBo VI 28 7/4 9ff. (տեքստի ամբողջական հղում.՝ Գլուխ 2):

¹¹² CTH 40 (ըրաս.՝ Güterbock 1956, Հալասային վերաբերող նախնականները՝ Գլուխ 3):

„արագ“, սեռեր չի պահպանվել¹⁷¹ հակառակորդների դեմ բազմակիս գործողություններն իրականացնում էր երկրի արևելքում գտնվող Սամուխա քաղաքից¹⁷²; Տեքստում ապում է, որ պետության քաղաքացի (Խաթթի երկիր) ավերված և քայքայված էր կասկերի կողմից¹⁷³:

Ախաղարար ներառվում էր, որ Խաթթուսիլիա III-ի տերությունը կհարստացվեր համընդհանուր հարձակումը Խաթթիի վրա (այսպես կոչված „չջրանան ներխուժում“) եղել է միաժամանակյա, եռլիսակ փոխամամուլայնեցիկ գործողություն, որին կարող էին տնտղականորեն մասնակցել Միտտանին և Եգիպտոսը¹⁷⁴: Սամուխ իքսակացիորեն կհասնի է¹⁷⁵, որ այդպիսի հարձակման ղեկավարում Խեթական պետությունը ուղղակի կործանվեր և Քուշիայիցսա III-ը չէր կարող վերականգնել կորցրածը կուրական և մարդկային ռեսուրսների բացակայության պատճառով Այն, ինչ տերությունը ներկայացվում է որպես համաժամանակյա հարձակում, պիտի մեկնաբանել որպես պետության տարբեր շրջանների վրա մի զգալի ժամանակահատվածի բնթացքում տեղի ունեցած պարբերական հարձակումներ, որոնք Խաթթուսիլիա III-ը, և նկնելով ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումները, միավորել է նրա հակառակորդների փոխամամուլայնեցիկ ավերիչ հարձակման մեջ:

Հարկ է նշել, որ ճգնաժամային իրավիճակը Խեթական տերությունում սկսվել էր շատ ավելի վաղ, դեռևս Առուսիսեդուս I-ի կառավարման շրջանում, ում օրոք կազմված մի շարք տեքստեր վկայում են ոչ միայն կախարչ երկրների տնտեսականության, այլև բան խեթական տարածքի վրա կասկերի հարձակումները մասին¹⁷⁶: Մակայն հարևան երկրների հարձակումները և կենտրոնական իշխանության

¹⁷¹ Սուպլիլուլիսումս I-ի նոր ետնացման համար Քուշիայիցսա III-ի նկատմամբ՝ Gurney 1973: 67ff.; 1979: 213ff.: Այս տեսակետը հաստատվում է Մաշտակցարի՝ №76/15 համալի վրա՝ կնիքի արձանագրությամբ: [***KŠIB *Šo-ur-yi-še-š]-u-ma LUGAL[GAL ***]ša-ai-ai DUMU *Do-ur-ša-š-ya LUGAL[GAL URSAG]: [Կնիքը Սուպլիլուլիսումսի, [Խաթթիի մեծ սքրալի-Քուշիայի]յաթի [որդու], մեծ սքրալի, Նկրալի] (ԱՅ 1980: 57 և Abb.3 + Taf.4), որը հենվում է նաև այլ փաստաթղթերի վրա (Dincol et al. 1993: 100f.):

¹⁷² Սամուխայի ավանդական տեղադրումը Վեյնի Եփրատի ավազանում, ոչ սխեման համոզիվ փաստաթղթերի հիման վրա (Garnang and Gurney 1959: 32ff.) վիճարկվում է Մասնագետների մի զգալի խումբ ախ տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքներում (Coenelius 1958: 375; Garnang and Gurney 1959: 36[-Ձաբա (Zara)]; Goetze 1960: 47; Furlanini 1979: 178ff.): Այնպես թաղե (Sivan kade)՝ կամ Հալիսի և Եփրատի վերին հոսանքների միջև (von Schaler 1965: 35 Ann.188; Laroche 1966: 270): Տես, սակայն, Օ.Գրեյնիի նկատմամբ իրողմանում այս առթիվ ստիպ թերանախադասությունը (Gurney 2003: 122ff.):

¹⁷³ “Ինչպիսի 11”, BE (Güterbock 1956: 64): Իսկ KBo VI 28 73v 14f.- ում հիշատակվում է հակառակորդի կողմից Խաթթուսիի երկրների մասին:

¹⁷⁴ Այս տեղանքի համար տես՝ Caruba 1977: 141:

¹⁷⁵ Bryce 2005: 146f.

¹⁷⁶ Մասնագիտացված, նախ և նշել՝ 1) KUB XIV 1 + KBo XIX 38 (= CTH 149, կրատ.՝ Götte 1928)- որպես ներկայումս է իրական սքրալի նվազագույն հեղինակությամբ բնթողչող իրավիճակ արևմտյան Փոքր Ասիայում (Տիպալուսի-Խաթթիյաթի երկրի դրածո կառավարիչ Մաշտակուսումսի գործունեությունը), 2) KUB XXIII 72 (= CTH 146, կրատ.՝ Gurney 1948: 32ff.; Kopyov 2006a), որպես ավերածո է փնտրվում Գլալը Վեյնի Եփրատի ավազանում (իրականաբանական Գալիսիայիցսի արտասովորությունը), 3) KUB XVII 21+, KUB XXXI 124-, KUB XXXII

էնդհանուրացեալ տնկումը չէին միայն ինքական տնկարդան թուլացման և մասնատման պատճառները:

Խաթթիի աստվածներին ուղղված Մուրախիս II-ի մի աղոթքում¹⁷⁷ հիշատակվում է «Ճառքանակ բնակավայրերի ամառացումը» արքայի պապի (Թուղխայիսա III) օրոք երկրում մուկնող համաճարակի և սովի պատճառով: Շուրջ 20 տարի տևած համաճարակի խոշոր վնասների մասին է տեղեկացվում նրա մյուս աղոթքում¹⁷⁸: Մեկ այլ աղոթքում՝ ուղղված Արիենա թագապի Արևի աստվածուհուն¹⁷⁹, որը է.Լարշոյի «Պատարդում» վերագրված է Մուրախիս II-ին (CTH 376C), ասկայի իրականում տիպիկ «միջին խեղճներն» տնկարդի վերջված ներդիր է¹⁸⁰ և պետի բժշագրվի Անուվանդաս I-ի և նրա կատավարմանը անմիջապես հաջորդող շրջանով¹⁸¹, մի հատված ուղղակի հիշեցնում է «շրջանաձև ներխուժումը»:

KUB XXIV 4 + KUB XXIV 3

49) ki-ma-a-ra-ah-re-ra-an-te-el (ad-mi-an-tje-el

50) hu-u-ma-an-te-el KUR¹⁸² KÜ.BABBAR-ti [wa-al-h]i-an-ne-el-ki-u-wa-an da-a-

ir

49) Այնի հարևան [երկր]երը

50) բայր Խաթթի երկրի վրա սկսեցին [խաթթվակալել]:

*wāh- չմիկ, հարձակվել՝ բայր դրված է գործողության շարունակականություն նշող -ե- անանցով, որը վկայում է տեսական հարձակումների մասին: Այստեղի է, որ KUB XXIV 4-ում (+ KUB XXX 12 կցարեկորը) ասկա թշնամիների ցուցակը (տեքստում՝ «տպասամբ երկրներ») գրեթե նույնն է, ինչ KBo VI 28 ԳՎ 9F-ում, իսկ աստվածների տաճարների ավերման մասին հիշատակությունը համահունչ է Անուվանդաս I-ի հարսի տեքստին¹⁸³:

Այսպիսով, վերը նշված տեքստերի հիման վրա պարզվում է, որ արդեն Անուվանդաս I-ի կատավարման վերջին շրջանից երկրում խոր ճգնաժամ էր սկսվել, որը շարունակվեց նրա հաջորդի՝ Թուղխայիսա III-ի օրոք: Այս ընթացքում ինքական տնկարդան շատ տարածքներ սկսեցին հարևան երկրների տիրապետության տակ: Թեթև, եննց Թուղխայիսա III-ի օրոք արշուճիցը և վարչակազմը ստիպված էին լքել

¹⁷⁵ KUB XXIII 17; KUB XXXI 117+ (- CTH 375, կրատ.՝ Schuler von 1965: 152ff.; Lehou 1980: 132ff.), որտեղ հիշատակվում է կասկերի հարձակումների նետանցով կուսիսի մի շարք բարոյաների, այդ թվում՝ պարտատուներին խոչը կնկարծել Արիյի տաճարների ավերումը:

¹⁷⁶ KUB XIV 13 + KUB XXIII 124 (- CTH 378.IV, կրատ.՝ Götz 1930b: 242ff.; Lehou 1980: 220ff.; Singer 2002: 64ff. [N.14]):

¹⁷⁷ Տեքստում բառացիորեն ասվում է հետևյալը. «[Մուրախի մտնուում էին] իմ նոր ժամանակ, մտնուում էին իմ նորը [Անուվանդաս II-ի - Ա.Բ.] ժամանակ, երանք շարունակում են մտնուում [իմ ժամանակ] ... Արդեն 20 տարի Խաթթիում [են թանկությունը] մարդիկ մտնուում են: Խաթթին [չառն է տամիլ] համաճարակից» (Singer 2002: 56 [N.10]): Լույսի կրկնվում է նաև նրա մեկ այլ աղոթքում (Singer 2002: 57 [N.11]):

¹⁷⁸ KUB XXIV 3 + KUB XXX 12 (կրատ.՝ Gurney 1940: 22ff.; Carruba 1969: 239ff., 247f., կրկնորենակը՝ CTH 376A [կրատ. Singer 2002: 53 [N.8]):

¹⁷⁹ Howwink ten Cate 1970: 5. 68ff.

¹⁸⁰ Carruba 1969: 247f., Anm. 40.; Howwink ten Cate 1997: 59f.; Güterbock 1978: 136.

¹⁸¹ CTH 375 (Carruba 1969: 243).

Ծագթուսաց և կիմեափորվել արևելյան շրջաններում՝ Վերին երկրում ժամանակավորապես կենտրոն դարձնելով Մամուխա քաղաքը¹⁰³։

Մուսլիմ այնքան էլ պարզ չեն Ծագթիի թուլացման բոլոր պատճառները, սակայն հնարավոր է ենթադրել, որ դրանում եսական գործոն պետք է համարել նաև տեական երաշտը, ինչի մասին ուղղակի վկայություններ են գտնարանել Մաշաունեյոցը հնաճարից (ինչք. Տապիֆգա քաղաքը՝ ներկայիս Ջիլե քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք) հարուստիբլան մի շարք նամակներ¹⁰⁴։ Դրանք գրված են իեթական արքայի կողմից Տապիֆգաչում տեղակալված վարչակազմի ներկայացուցիչներին կամ հակառակը։ Մաշաունեյոցի նամակներից NN. 14, 24, 29, 53 և 79-ը վկայում են երաշտի մասին¹⁰⁵։ ՀՀՖՖների կարծիքով, պարզ չէ միայն, արդյոք այս բոլոր նամակները գրված են միևնույն տարում, թե խոսքը մի քանի տարվա մասին է։ Լամակներից երկուսն է, որ արքան մեծ կարևորություն էր տալիս հացահատիկի և խաղողի այգիներից ստացվող բերքի խնդրին։

Իեթական բնորոշում էրաշտի մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները, թեևս, հնարավոր չէ չափել Ծագթուսից III-ի արդեն եղված տնքատում և Մուսլիմա II-ի աղոթքներում և „ՍԳ“-ում նկարագրվող իբրավճակին (տես վերը)։ Արտեղ ներկայացված են՝

- ա) Հարևան երկրների հարձակումները Ծագթիի վրա,
- բ) Մաշաբաղաբ Ծագթուստաի նվաճումը և ավերումը կասիերի կողմից,
- գ) Բնակավայրերի ամառացումը,
- դ) Երաշտը, սովը և զանգվածային մահացությունը։
- ե) Բնակչության զանգվածային հեռացումը իրենց բնակավայրերից հարևան երկրներ։

Կարծում ենք, վերոհիշյալ երևույթները չէին կաշող տեղ գտնել մեկ տարում մոլեգնող էրաշտի հետևանքով։ Երաշտի պատճառով բնակչության արտագաղթը հարևան երկրներ, այդ թվում Բաուվա և Հայասա¹⁰⁶, անկասկած, խոշոր չափերի հասնել աղետի հետևանքը պետք է լիներ։ Այս առթիվ կարելի է վկայակոչել Մուսլիմա խոստում I-ի և կախյալ Միտասանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում ներկայացված շրջանների ցուցակը, որոնց բնակչությունը հեռացել էր Բաուվա¹⁰⁷։

Շեյխահրապես, Վեստրոնական Փոքր Ասիան երկրագործական կենցաղավարման առումով ծակասական պատկեր է ներկայացնում։ Չնայած իրապին ռեսուրսները

¹⁰³ Bryce 2005: 147.

¹⁰⁴ Լամակների հրատարակությունը՝ Alp 1991:

¹⁰⁵ Hoffner 2009: 65f. Մրանց պետք է հավելել Ա.Նե Մարտիակի կողմից եղված նամակները՝ NN.24, 50, 65, 80 (De Martino 2005: 314):

¹⁰⁶ Այդ մասին տես Գլուխ 2-ում ներկայացված տեքստերը։

¹⁰⁷ Գաբարադիսա (^{107a}Gabaradisa կամ Kortalisa), Արտիսիես (^{107b}Arwanna), Ջազլիսա (^{107c}Zazila), Կալանու (^{107d}Kalaina), Տիվ(ան)ես (^{107e}Tiv(ana)), Ծաղիվա (^{107f}Haliva), Կարլես (^{107g}Karal), Դարմիտաս (^{107h}Dermitta), Ալիս (¹⁰⁷ⁱAlia), Խարլես (^{107j}Harra), Ծագրան (^{107k}Harana), Թեգարան (^{107l}Tegarna), Թեգարսիյա (^{107m}Tegarsiya), Ծագրա (¹⁰⁷ⁿHarra), Արմատան (^{107o}Armatana)(Weidner 1923: ԴՊ 10ff): Հիշատակվող տեղանունների տեղագրության ընտանքում տես Cornelius 1958: 239ff; Գոքրաք 1961: 174ccx.:

բավարար և՛ և իմաստակամ բերքի, սակայն դրա նա մեկուկ կլինարական պահանաները պարբերաբար արգելակում և՛ քննադատական կենսագործունեության հանար անաշխատեք նշանակություն ունեցող հասցեատեղեկային կազմակերպչական մշակումը: Բնական տերումների պակասը, ժամանակից շտա վրա հասնող ցուրտը և աղ հանգամանքներ համախառնի հանգեցնում և՛ բերքի անկմանը, որի նկատմանը քննադատական խոշոր գանգակների հանար անհնար է դարձնում գոյությունը իր քննարկության վարքերում⁹⁶:

Հարևան երկրների կարճակտամեջը ձեռնարկան տերության բեռքանի վրա, անհնայն համահաստակությունը, հույսալու կրաշտի նկատմանը կարող էին լինել Հատկանշական է, որ Մաշառակույտի մի ամբողջ խումբ կամակերպում էր իշխանակամ և՛ կասկերի հարձակումները Տապիզբաշի մերձակայքի վրա⁹⁷:

Ինքնական տերության ներսում տիրող ծանր իրավիճակի գործում իրենց դերը կարող էին խաղալ նաև ներգլխատակական խնդիրները, կազմած գանձառատակված նաև նենց Թուրքիայից III-ի օտը:

Բանն այն է, որ արդարևերը որպես վերքիծիս կարող էրում և՛ Թուրքիայից առուկով արքայազնի (տահանո), ով դրանցում հարածի է որպես Արստեր Թուրքիայից⁹⁸ (Tudhalya TUR): Սակայն ինչ-որ մի պահ այս Թուրքիայիցան ալլես չի հիշատակվում արդարևերում, զոհարկեց առաջին պահ է մղվում արքայազն Մուսապիլոյությունառը: Մուսապիլոյությունասին կարողեց կազմակերպել պալատական նկղաշրջում, որի ընթացքում Թուրքիայիցարը պակսեց⁹⁹: Արդար նկղաշրջման կազմակերպողը Մուսապիլոյությունասն էր, թե նրա մայրը՝ Տաղոյիկական կամ մեկ աղ ան, պարզ չէ: Հարտի է միայն այն, որ Արստեր՝ Թուրքիայիցանի մայրը՝ գործող Թաղոյիկ Սատանդոյիկական անհետանում է արդարևերից¹⁰⁰ և իր տեղը զիջում է նոր Թաղոյիկան՝ Տաղոյիկականից¹⁰¹:

Գանձառատակվածն համար պաշտարը, քննարկարար, չէր կարող չանդարարանալ Տերության կարտուկության վրա, ինչպես մեկ անգամ չէ, որ վերջինս է Ծարքիի ամկեի վաղ շրջանի և մ.թ.ա. XIII դարի պատմության տարբեր ժամանակամաստվածներում:

⁹⁶ Boyce 2002: 73.

⁹⁷ Դրանց և՛ NK.I, 5, 6, 19, 24, 25, 27, 31, 37, 45 (De Marinis 2005: 313).

⁹⁸ Boyce 2005: 154f.: Առաջադրումը և Թուրքիայիցանի պակսարտուկը Մուսապիլոյությունասի կազմից աղաղակերտն հիշատակվում է Մուրադիս II-ի օտը կազմված մի տեքստում, որն իրենից նկղարարվում է Ծարքիի յուրը անտվածներից ուղղված արքայը՝ կազմված ձեռնարկան անդարտունում 20 տարի մղվելող իտմանարակի նկու (CTH 378.1, հրատ. Göze 1900b: 164f.: անդարտունարար էրատ. Singer 2002: 61ff.): Արտուկը կզվում է, որ անտվածները պատմել և՛ Ծարքիանարար էրատ. Singer 2002: 61ff.): Արտուկը կզվում է, որ անտվածները պատմել և՛ Մուսապիլոյությունասին և յուրը այն տեղանց, ոչներ ժամանակին մասնակեցել էին Թուրքիայիցանի անդարտունարար:

⁹⁹ Սատանդոյիկական նկատարի ինքնական տեքստերում ընդունարարակն չի հիշատակվում: Լրա տեղանքը պակսեղմել է միայն պակսն կազմված խաղան նկղից՝ վրա (պակսն է նկղարարիցային վրայ), որը կազմված է ձեռնարկան տերության անդարտունակ փուլում՝ Մուսապիլոյություն II-ի օտը (նկղից նյատարարարարտուկը և մակնարանարարտունեղը տես Dincel et al. 1993: 99):

¹⁰⁰ Այս մասին տես, մասնակերպարակն, De Marinis 2010: Լրենց նաև, որ «կրտուկը՝ Թուրքիայիցարը կարող էր նույնիսկ որը ժամանակ կատարակել, նախքան Մուսապիլոյությունասի կազմից Գանձակեցելը, էրն իրը նաև անդարտունարար իրավիճակը (Dincel et al. 1993: 99; Miller 2004: 9):

Աղպես էր Յաթթուսիցս I-ի մահից հետո գնդը մեկ դար, Մուսաուսայիս II-ից հետո՝ Ռուխի-Քելչուզի և Յաթթուսիցս III-ի կառավարման սկզբում, ետև ճ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին (Քուշխայիլաս IV-ի և Քարիունուսասայի քույր-քաղաքագործության արքա Կուրանուսի հակամարտությունը)։ Ասվածը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տերուքյան ներքում առկա կերպարական ակադրություն էր թերևս գլխավոր պատճառը, որ այն Քուշխայիլաս III-ի օրոք էպոսեմից ծայրաստիճան հանր իրավիճակում։ Այս համատեքստում իր ակտիվ մասնակցություն ունեին նաև Հայկական (նոնաշխարհի)՝ ոչ հեռավոր անցալում Ենթական տերության գերիշխանության կամ ազդեցության տակ գտնվող երկու պետականությունները՝ Հայասան և Բուսիսև, որոնք, օգտվելով ծայրսար առիթից, սկսեցին սապատակել կամ ասանկին տարածելն էմանել Եփրատի աջաօձակում (այդ մասին տես ստորև)։

Անա պապիսի իրավիճակում իշխանության եկավ Ենթական տերության պատմության ամենահռչանավոր արքան՝ Մուսաղլուլյուցումասս I-ը (մոտ. ճ.թ.ա. 1345-1322թթ.), ում օրոք պետությունը հասավ իր եզրուրության գագաթնակետին։ Մուսաղլուլյուցումասս արտակարգ եռակցուն և եզրասեղանայաց աննապոլություն էր ուղ ղեկնս պատանեկան տարիներին ընդհուպ մինչև մտեղ անցյալընց մշտապես ընթացող պատերազմներում։ Երա գործունեությունը, ինչպես Տերուքյան ներքին կյանքի ամենուսարբեր պրոստներում, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության մեջ բնորոշ էր թաղիկուս, ուղղափն վարվելակերպը։ Լա կանց չէր առնի ոչ մի բանի արդև իր եզրասեղներին հասնելու համար¹⁶⁶։

Ի տարբերություն իր նախորդների, երա արտաքին քաղաքականությանը բնորոշ էր երթանվան երկրների ինտեգրանց Ենթական տերության քաղաքական համակարգում։ Հենց երա օրոք սկսեց կիրառվել այսպես կոչված «քույր-քաղաքագործություններ»՝ անեղծման պրոստիկան Ալլաղիսի եզրասուս էր հետապնդում երթանվան երկրներում կամ նախնիկնում ինքերի վերանսկողության տակ գտնվող շրջաններում ծայրքինն կախյալ քաղաքագործությունների կազմավորանք։ Մուսաղլուլյուցումասս իր որդիներին երկուսին նշանակեց Տերուքյան հարավային սահմաններին մոտ գտնվող շրջաններն ժառանգական արքաներ։ Տելեպիսուսին հանձնվեց Կիցցուվասուս (Կիլիկիա), իսկ Պրասուիլիին՝ Կարգամիսը (Հյուսիսային Միդիայում Միտոսակից նվանված շրջանները)։ Այս նախախորքի վրա կարող է որոշակիանուս նաև Հայաստի հանդեպ տարվող քաղաքականությունը։ Ծուկկանային իր քույրերին մեկին կուրյան տալլ-ամենայն հավանականությամբ, եզրասուս ուներ ինքնական արքայատոնն իշխանությունը տարածել նաև այս ավանդաբար ղեկար կատարելի երկրամասում։ Ի ղևս, ամենի ուշ, արդևն ճ.թ.ա. XIII դարի կեսերին այդ քաղաքականությունը հաղորդությամբ կիրառեց Յաթթուսիցս III-ը Հայաստի հարևան Բուսիսայում (նուսապաղի հաղ. Օսիթ)¹⁶⁷։

«Կրոսեթ» Քուշխայիլասի մահից հետո Մուսաղլուլյուցումասը ձեռնարկեց Տերուքյան տարածքային ամբողջականության վերականգնման գործը, որը սկսել էր ղեկնս Քուշխայիլաս III-ը։ Մուսաղլուլյուցումասը ակտիվորեն մասնակցում էր նոր

¹⁶⁶ Մուսաղլուլյուցումասի աննի լեռնաանցող լավագույնս մանկեղանց է Ջ.Միլլերը որպես «կրակն-անապատաբան և տեղիում սխրակուս» (Miller 2007: 261)։

¹⁶⁷ Տես Քուլան 1997 (համապատասխան նդրամներով)։

արշավանքներին դեռևս արքայազնի կարգավճռով, սակայն թուղխալիցայի՝ պարբերաբար կոմիտոլ ճիվանդության պատճառով վերջինս հաճախ ի վիճակի չէր անկամբ գլխավորելու գործը: Երեքի վերամիավորումը¹⁰⁰ սկսվեց Մամուխա քաղաքից, ուր, մայրաքաղաք Զաքարուստի անկումից ետոտ, ժամանակավորապես տեղափոխվել էր արքայական նստավայրը, և հիմնականում ավարտվեց արդեն Սուպախլուխում: Ի կառավարման օրոք: «Երևանվանելով կորցրած տարածքները, Սուպախլուխումնան տեղավ կոր եվանձանների ի հաշիվ ավանդական հակառակորդ Միստանիի, այս անգամ արդեն Տախտսից հարավ Միրխայում, որոնք նախնինում գտնվում էին Զաքարիի տիրապետությունից դուրս:

Սուպախլուխումնա Ի-ի կառավարման շրջանի ժամանակաշրջանն ինդիկոլ առաջիվ բնակարկման առարկա է Ջերախիսական ուսումնասիրություններում ներկայումս գոյություն չունի ինչպես մ.թ.ա. XIV դարի, այնպես էլ այլ ժամանակահատվածների քաղաքական իրադարձությունների մասնական ժամանակագրություն¹⁰¹: Ջերական պատմության ժամանակագրումը գերազանցապես, եթե ոչ ամբողջությամբ, հենվում է Եղիզատուի, Ասորեստանի և Բարդուխիայի՝ գրավոր աղբյուրներով արձանագրված համաժամանակա պատմության հետ ունեցած գուգանտների վրա: Այլ է պատճառը, որ նման գուգանտների քաղաքական դեպքում մասնագետները առիթն են քաղաքային ինքական տեքստերում արձանագրված իրադարձությունների փոխկապակցման հնարավորություններով: Սառնի և ընդհանրապես ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործվում է այսպես կոչված «միջին ժամանակագրությունը»¹⁰²:

Այսպիսով, մ.թ.ա.1340թ. մոտերում, եվանելով Իսուվան և Աչինի¹⁰³, Սուպախլուխումնաը մտավ Միստանի (արդեն կոչված «սիրիական առաջին

¹⁰⁰ Սուպախլուխումնայի գործունեությունը կարևորագույն տեքստերը չեն նկատահարում ինչպես այդ Գրեյնիցայի ավարտը, այնպես էլ արքանիի՝ Զաքարուստա վերադարձալու: Գահը Զաքարուստա III-ի մի տեքստում (KUB XIX 9,9 (- CTH 83, հրատ., Օմալ 1974:2: 66.) ասվում է, որ Սուպախլուխումնան սփ իրականացել էր 20 տարում, սակայն նկատվել է որ այս ժամկետը պետի ներստեր նաև թուղխալիցա III-ի արշավանքները, բայց այդ, այն ուղղակի կարգախոս է (Bryce 1989: 20). նման. Kezvezian 1992: 85ff. (գտնում է, որ 20 տարին իրական ժամկետն է) Սուպախլուխումնայի կողմից Ջերական տեքստային վերականգնման վրա նախնական ժամանակի ինդիկոլ ներկայումս վիճաբարդ է: Չնարավոր է, որ Զաքարուստայի առաջին կարգախոս նախ ներկայացվել իր պատի արժույթության այս հատվածը, ինչպես նա խոսքերն գուգնելով է ներկայացվում՝ շրջանակ ներխուժումը:

¹⁰¹ Ջերական պատմության պատմության ժամանակագրության վերաբերյալ առիթ հիմնական մտահոսանքն ամբողջովն են նկատել աշխատություններում՝ Otten 1968; Wilhelm-Böse 1989: 74ff.; Assur 1989; Bryce 1989: 19ff.: «Արքայի այս շարքում Ջ.Միլլերի փարսանի է (Miller 2007: 282ff.), բայց որի Սուպախլուխումնա Ի-ի կառավարման շրջանը պետք է մի քանի տարով ստանկ վերն (1256-1300 C.), այս տեսակետը հենվում է KUB XIX 15 + KBo I, 24 տեքստի ընկնում նկատարությունների վրա:

¹⁰² Ջերական տեքստային պատմության ժամանակագրության ինդիկոլի, այդ թվում՝ Միլլերի ժամանակագրության՝ համար տես Bryce 2005: 375ff.:

¹⁰³ Իսուվայի և Աչինի եվանելով նկատահարում է Միստանիի արքա Ետտախիզալի հետ կոչված Գրեյնիցայում (- CTH 51, հրատ., Weidner 1923: 2ff.; Beckman 1996: 43):

պատերազմը»⁹⁸։ Իսկ կյանքի վերջին շրջանում (մոտ. 1227-1228թթ.) եւ վերջնականապէս եկամեց Միտոսանին եւ Հրուսիային Միջին, այսօրէ իմենելով երկու յուր-պետութիւններ՝ Կարգամիշը եւ Հալպը, որոնց արքաներ կշտանովեջին կրա երկու որդիները՝ Գիասսիեին (նույնն է ինչ Շարրի-Կուշուիշը) եւ Տեկալիմուսը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱՋՁԻՆ ԹՈՒՂՈՒՄԱՆՈՒՄԱՍ III-Ի ԵՎ ՍՈՒՊՐՈՒՆՈՒՆՈՒՄԱՍ I-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստանի եւ Ազգիի տեղադրության եւ հարաբերակցության խնդիրը

Հայտնի լինելով ինքնուրույն ինքնակա տերութեւր որդակի պատկերացում եւ տարիս մ.թ.ա. XIV դարում Հայաստանի եւ Ազգիի ու Ինքնական տերութեան փոխհարաբերակցութեաններին մասին⁹⁹։

Մական հայերան այդ հարցին անցեցեց անհրաժեշտ է պարզել մի կարեւոր խնդիր-այն է՝ ինքնական ազգութիւններում Հայաստան եւ Ազգի տերութիւններով ընդունվող թաղաքական միավորների հարաբերակցութեան հարցը։

Մասնագետների մաս առաջմ յկա միասնական կարծիք այս խնդրի վերաբերյալ։ Առաջին ռատմաափրոզներինց է.Ճատերը գտնում էր, որ հայաստան արանք ստանանք թաղաքական կազմավորումներ էին, որոնք հետագայում միավորվել են. իսկ Սուպրիւնիւնիւնիւնս I-ի եւ Խուկկանայի միջին կերպում պայմանագրում Հայաստան եւ Ազգիին կիրառվել են որպէս իրանանիչներ¹⁰⁰։ Մի շարք վաղ հետազոտողներ այս երկուսը դիտում էին որպէս միասնական պետականութեան, ընդ որում կրանց կարծիքով Ազգիին պէտք է հանդիսանար Հայաստանի արեւմտեան մասը¹⁰¹։ Այլ ճանապարհով էր գնում Գր.Նախանջեանը, ում կարծիքով երկու տերութիւնները միմեույն կերպի տարբեր անվանումներն են, ընդ որում Ազգիին տարածքային իսկ Հայաստան էրնիկ բովանդակութեան ունէր¹⁰²։ Մեծ թվով այլ հետազոտողներ առաջարկել են տարբեր տեղադրութեաններ Գալլ գետի եզրինց եւ հարավարեւմտեան շրջանինց մինչև Կուսա լիճ եւ Ազգիին¹⁰³։

Եկանի անեկով Հայաստան եւ Ազգիին հիշատակող ինքնական ազգութիւնների տեղեկութեանները, մենք, հետեկով փառաց ի վեր մի շարք մասնագետների կողմից առաջ թաղված տեսակետին¹⁰⁴, վերջերս փորձեցինք կրկին իմենավորել այն ետք

⁹⁸ Սուպրիւնիւնիւնիւնի միջինական պատկերացմանց հանդիսանալուն հետազոտված են (Kluge¹ 1965: 318f.; 1970: 218ff.; 1999: 155ff.; Beyce 1989: 19ff.; 2008: 155ff. [աղբրութեան եւ պատկերացման եղանակով]; Frey 1992: 39ff.):

⁹⁹ Տեղադրելի գիտման տեսողարեւմ, տերութեանական մեկնութեանցութեանները եւ թարգմանութեանց տես վերը՝ Գրախ 2:

¹⁰⁰ Foster 1931: 4f.

¹⁰¹ Götz 1930: 25; Friedrich 1930: 103f.; Garstang and Garney 1959: 29ff.; Adontz 1946: 28, 40; Մարտիկոսյան 1957: 118; Foellmer 1979: map եւ այլն:

¹⁰² Katusyan 1948: 37.

¹⁰³ Կարծիքների տեսողարեւմ տես BGTC VI 1: 59f., 63f.; VI 2: 19, 22; Գրախ 2004a: 44-45.

¹⁰⁴ Mankayan 1956: 106, 126cx.; Hase 1985: 23; Մասնագետական, Հ.Մանուկեանի կարծիքով

փաստարկներով, աստղարկելով այս երկուսի տեղադրությունը Վանա լճին հյուսիսից և արևմուտքից հարող շրջաններում²⁹⁶։ Արդյունքի տեղադրության համար մենք ենթադրենք ունենել յեթնական տեքստերի ընկերած հնարավորությունները։ Մեր փաստարկների շարքում առանձնացնենք հետևյալները։

ա. Հայասան և Բուսիան պետք է լինենի հարևաններ կամ գրեթե հարևաններ։ Սուպադիլուսիումս I-ի գործունեությունը նկարագրող տեքստերից մեկում²⁹⁷ խոսվում է *Թարթիլից Հայասա* փառած ջնակչության մասին։ Թեթական գորջը Բուսիայից մտնում է Հայասա, անցնելով Օսիխուպա երկիր, ինչպես՝ *Լախս լեռ(ներ)* և մտնում է Հայասա։ Զուրած Օսիխուպան այնու չի հիշատակվում, սակայն համադրությունը յեթ. Օսիխուս և ասորեստանյան աղբյուրների Օսիխուսի հետ²⁹⁸ կարող է եմանալորել վերջինիս տեղադրությունը Եփրատի և Արածանիի միջև։ Այս առումով բաճական գրավիչ է նկատվում Վ.Պալատյանի համադրությունը Օսիխուպայի և իսր. աղբյուրների Օխանիստ լեռանական հետ (վերջինս հանդիսանում Բյուրանիի լեռների արձնչյան հատվածը)²⁹⁹։

բ. Հարթը փաստարկը՝ *Վանա լճի* քաղաքի հանդուցանի դիրքն է յեթերի և Հայասայի շփման գոտում։ Այդ մասին ակնարկում են Քադիսալիսա III-ի և Սուպադիլուսիումսի արշավանքը Հայասայի դեմ և Վանա լճի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը (տես ստորև), ինչպես նաև ավելի փոքր արարածը՝ Պախիտուվայի դեմ Աստուխակա I-ի մղած ճակատամարտը, որին մասնակցում էր նաև Արիստա քաղաքի զորքը։ Արարող կարևորն այն է, որ այս քաղաքի աստվածը հիշատակվում է որպես *„Խալասական/ազիական աստված“*՝ Աննիայի հետ Սուրսիլիս II-ի կերած պայմանագրում (KUB XXVI 39)³⁰⁰։ Վերջին փաստը կարող է վկայել, որ Վանա լճի ճակատամարտը մղվում էր խալասական տարածքի հարևանությամբ։

գ. Միևնույն Աստուխակա I-ի տեքստում որպես Պախիտուվայի ասպատակության երաշխավորներ հանդես են գալիս երկու քաղաքներ (ավելի աստիճան երկր,

Հայասան գրադեմում էր Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան առափնյա շրջանները մինչև Կարասա-Եփրատ ընկած հատվածը, ընդ որում զրա համանուն մայրաքաղաքը նույն է ինչ Սուրսիս II-ի մ.թ.ա. 714թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակվող ³⁰¹Սայս քաղաքը։ Այս առումով շատ ավելի ուղղապես դիտարկում ունի Ա.Սևադյանը, ով Հայասայի նույն տեղադրությունը համարում է *„Խալասական“* (Սեբոստ 1987: 79)։ Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրությունը հնարանոր էր համարում նաև Է.Յարդը, ում կարծիքով Հայասայի՝ *„Գրգու փոս գտնվող“* Արիստա քաղաքը կարող է տեղադրվել Վանա լճի արևելյան ընկած որևէ թերակղզում (Forrer 1931: 16E), չնայած նա ընդհանուր առմամբ հակված էր Հայասան որտեղ ինչ-որ տեղ Բարթ Հարթու՝ Երզնկայի գաշտից հյուսիս (վերջինս նա համարում էր Հայասայի և Թեթական տեղադրության շփման գոտին)։

²⁹⁶ Մեա Քուրան 2012ա: 53-63; Konyan 2015: Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրության կաճանակախությունը մասին փոքրածն արտը քաղցից համեմատության (կարգնա տեղանախը ինքապես Օ. Գրդնիի հոդվածում (Gurney 2003: 120E)։

²⁹⁷ Güterbock 1956: 83f., Fragn.25; նաև նույն տեքստի գրամուկը՝ KUB XI.8 (Klengel 1968: 66E)։

²⁹⁸ Աստղարկել է դեմոս Ա.Գրդնի (Goetze 1940: 47 n.181)։

²⁹⁹ Konyan 1971: 114, որում 206: Խալասայի 1998: 58.

³⁰⁰ Այս տեքստի հրատարակությունը տես Forrer 1931: 6E; Hans 1985: 24 (հատվածակալ)։ Քուրան 2005 (Ճակատար)։

որոնցից մեկի անվանումը կրում էլ՝ Պիտոկյարիզան և Ղուզքաման Մասնագիտական հրատարակչություններում Պիտոկյարիզան, սկսած Գարսասանից և Գրքնից, տեղադրվում է Հալխի մերձակայքում¹⁹¹։ Մականի Ղուզքամայի պատկանելությանը հայաստան տարածքին տրվում է վերանայել այդ տեսակետը՝ Ղեկար է պատկերացնել Հայաստան/Ազգիում ընկած քաղաքի և հալխյան տարածաշրջանում գտնվող քաղաքի համասեղ մասնակցությունը խեթերին հակամարտ Պարսիականի միջադեպը հարթելու ուղղված երաշխավորության գործին։ Հնարավոր ենք համարում ենք քաղաքի խեթական քաղաքի անվանը համահունչ կամ շատ նման հեջող մեկ այլ, ավելի արևելյան քաղաքի տեղադրություն ենթադրանք գտնում։ Իսկ այդպիսի բախական շատ են և դրանց մի մասի անունները այսօր էլ շարունակում են գոյատևել աղավաղված կնով (Peceric - հայկ. Բագարյարիճ, Pegerig՝ Կունմահայից կրտսիս-արևմուտք, Persek՝ Կերանահանի մաս, հայկ. աղբյուրների Բյուսիճ, Երզնկայի դաշտում, ժաման. Ձիմին գյուղից 4 կմ հարավ-արևելք)¹⁹²։

Գ. Արքայազն, կարևոր փաստարկ պետք է համարել Հայաստանի և Ազգիի տեղադրության համար առայժմ չօգտագործված խեթական մի գուշակային տեքստում¹⁹³ հիշատակվող տեղանունները։ Տերտը ներկայացնում է գուշակային հարցում դեպի Ազգի խեթական զորավար Տաստամարտի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքի կազակցությամբ։ Արշավանքի ընթացքում հիշատակվում են խեթական տեքստերից արդեն հայտնի Ուրա, Բուսիսինա և Քանուվա, ինչպես նաև այլ տեքստերում այլևս չվկայված Ուսուկոսիսա և Տավառնեա քաղաքները։ Զիտրանալով վերոհիշյալ քաղաքների տեղադրության տեղությունները՝ առաջարկված տեսակետների մեջ, նշենք սրանցից կրկնա՝ Ուսուկոսիսայի և Քանուվայի հիշատակության ընկճած հնարավորությունները։ Այդ առաջարկը հետևյալն է, սույն Ուսուկոսիսան հնարավոր է համարել միջին սառնաշուկային արբ. Մավանասար I-ի դեպի Ուրուատրի երկիր կազմակերպված արշավանքի ընթացքում Ի թիվս 8 երկրների հանդես կողմ ¹⁹⁴Սուզտ, Աշուրբեկլայայի ¹⁹⁵Ետես և Աշուրանաճիթարալ II-ի ¹⁹⁶Աես-ի նկատմամբ։ Ինչ վերաբերում է Քանուվային, ապա վարդը ի վեր առաջարկվել է դրա համադրությունը Մավանասար I-ի միևնույն տեքստում հիշատակվող ¹⁹⁷Himite-ի նկատմամբ։

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստարկները կարծես իբր կրում են, որ Հայաստան (ուսի Ազգին) կարող էին գտնվել մերձեֆրատյան գոտում, ավելի ստույգ՝ Եփրատից մինչև Վանա լիճ ընկած շրջանում և դրանք մասնակցորեն պետք է համընկնեն միջին սառնաշուկային տեքստերի Ուրուատրիի նկատմամբ։

¹⁹¹ BGTC VI/L: 319C.

¹⁹² Հակոբյան և մյուսներ 1986: 482-483. Միջնադարյան հայկական աղբյուրներից վերջինը քննակալային համադրության համար տես Քոչյան 2004a: 81-82.

¹⁹³ KUB XLIX 11, հատիճական կրտսիս. Koryan 2011 (այնուպե էլ այդ տեղանունների հնարավոր տեղադրման մասին):

¹⁹⁴ Koryan 2011: 91; Քոչյան 2013a: 58. Ուսուկոսիսայի և դրա՝ սառնաշուկային տեքստում վկայված հնարավոր հնարավորության մասին առաջինը կարծիք է հայտնել Է.Գրեյսնեթ (Գրեյսնեթ 2005: 272):

¹⁹⁵ Sommer 1947: 5ff.; Dawson 1951: N.10.39.

Ոչ վերաբերում է Հայաստի և Ազգիի նույնությանը, այս պատեղ իբր ինչի կա և առաջին հերթին դա վերաբերում է ղեպի արևելք ուղղված Մուրախյա II-ի արշավանքները նկարագրող տեքստերին: Ինչպես վաղուց ի վեր նկատվել է Զ.Գաբրիելի և Օ.Գրյունի կողմից²², ոմբեր այս երկու տեքստերի ստեղծությանը կապ է, որ դրանք «աներևակայելիորեն խառնված են» ազդեցություն, ծառայող Մուրախյաի տարեգրություններում: Իրոք, պատեղ իրական խառնաշփոթ է տիրում, երբ թե Հայասան, թե Ազգիի մեկընդմեջ հիշատակվում են որպես ինքնակա արքայի հակառակորդներ, այնպիսի տարաբնույթի ստեղծելով, որ դրանք նույնական են: Քաղաքացիական այս խեղճը հետագա ուսումնասիրությունների համար, չնայած բազմակի տարօրինակ է նկարագրող երկու տեղանուններով միևնույն երկիրը կոչելու փաստը, արժանազանք միայն, որ այս առեւտրային տեղանունը է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Դա այն է, որ Հայաստի վերջին հիշատակությունը ինքնակա տեքստերում թվագրվում է հենց Մուրախյաի արշավանքների շրջանով, որից հետո բացասապես առկա է Ազգիև Լույնիակ KUB XVIII 2-ում, որը թվագրվում է 4-րդ դարից հետո: Իսկ հարթույթի III - Քաղաքացիական IV (մ.թ.ա. 1270-1220-ական թվականներ) շրջանով, Հայաստի կառավարիչ Ծուկկանան հիշատակվում է որպես «ազգից» (տես ստորև): Եվ այն, որ Քաղաքացիական III-ի հայտնի տեքստում «շրջանան հերթանում», տես վերը, Գույն 2) խոսվում է Ազգիի կողմից «Արին երկրի գրավման մասին ընդունալ միջև Ստոնիա, չի կարելի ընդունել որպես հիմք դրանք նույնականության համար:

Այս խեղճի պարզաբանման համար առաջին գլխավոր կտրվածքից մեկը «Արին երկրի տեղագրությունն է, որը Զ.Գաբրիելի և Օ.Գրյունի աշխատության հրատարակությունից հետո ամփոփար տեղադրում են Եփրատի մեծ կնճռանից մինչև Հայասի վերին հոսանքների շրջանում²³: Սակայն պարզ չեն այդ տարածքի իրական չափերը: Այն կարող էր տարածվել նաև շատ ավելի արևելք: Այս առումով արժանի է հիշատակելու վաղ միջնադարյան Հայաստանի սահմաններից մեկի անվանումը՝ Քարթր Հայք, որն ընդգրկում էր մի նշանակալից տարածք: Ըստ պահպանված տեղեկությունների, նրա սահմաններն էին՝ հյուսիսում Առաքելոսական լեռները, արևելքում՝ Կարապապարի, Դեկրդի և Կարապրդի լեռները, հարավում՝ Բյուրակի լեռնաշղթայի հարավային տարածքները, իսկ արևմուտքում՝ Գալ և Արևմտյան Եփրատ գետերի շրջանակ Քարթրությունները²⁴: Այնպես, այն համապատասխանում է ներկայիս Երզրումի վիլայեթին: Ք.Հակոբյանը կապ է, որ Առաքելոս Եփրատից Քարթր Հայքը համարում էր հենց Կարթրի երկիրը, մի տեքստ, որն ավելի գործածական էր միջնադարյան Հայաստանում, քան Քարթր Հայքը:

Ինչպես, սակայն չի կարելի հիմք ընդունել համադրելու «Արին երկիրը Քարթր Հայքի հետ, սակայն թույլ կառ ձևակերպելու աշխատանքային վարկած՝ ճշգրտելու համար ինքնակա ազդեցությունը «Արին երկրի տեղագրությունը: Ամեն դեպքում «Արին երկրի տարածումը ներկայումս ընդունված տեղագրությունից շատ ավելի արևելք կարող է լավ նկատվարներ բացել ընդարձակ ժամանակաշրջանի պատմական

²² Garstang and Gurney 1959: 36.

²³ BGTC VI/1: 293f.

²⁴ Հակոբյան 1968: 219.

աշխարհագրության ուսումնասիրության համար:

Կարծում եմ, որ Հարսա և Ազգի տերմինների հաճախակի փոխելիքով կերտությանը կարելի է հեշտությամբ բացատրել հետևյալ կերպ, եթե դրանք դիտարկենք որպես միմյանց հետ որոշակի դաշնակցային կապերով կապված երկու ցեղային կառույցներ: Հայաստի և Ազգիի հարաբերակցության ընդլայն ժամանակին լավ էր ձևակերպել իդրանդացի ինքնագետ Յ.Հոսովիցը տևել Կասեև, այն որակելով որպես «խառնուկ համապարտություն»: Իրոք, հնարավոր չէ այլ կերպ ընկալել միևնույն տարածքի նկատմամբ երկու տարբեր տերմինների կիրառությունը: Արտաի ուսեևալով այս հանգամանքը, մենք հակված ենք դրանք առանձնացնելու, տեղադրելով միմյանց հարեանություն: Ընդ որում հնարավոր է եույնիակ ենթադրել, որ այս երկմիասնական բաղաբանական միավորը կարող էր իրենից ենթակալացնել երկու տոմսերից ծագող և միմյանց հետ սերտորեն, խնամքական կապերով կապված ցեղերի դաշինքի հիման վրա առեղծված միավորում: Այսպիսի ենթադրության համար կարելի է վկաբակել Մարիյա անվան հիշատակությունը մի տեքտսում որպես Հայաստի կառավարիչ (Մարիյաի պարմանագիրը), իսկ ավելի ուշ տեքտսում (պարմանագիր Մուրախչխ II-ի և Ազգիի արքա Անեիյայի պարմանագիրը) որպես Անեիյայի նախորդ (պատկ կամ նադր-տեա ստորե):

Հայաստի և Ազգիի մերձգնալայնական տեղադրության մասին վարկանքը մեծ հնարավորություններ կարող է ընձեռել նաև հնագրոյի Հայաստանի պատմության առավել միանաբույց ինդիքներից մեկի պարզաբանական ուղղությանը: Խոսքը Ուրարտու-Հայաստան հարաբերակցության խնդիրն է, որը տարեցտարի ահագնացող հետաքրքրություն է առայ բերում գիտական և մերձգիտական շրջանակներում, իր նշանակությունը գրեթե համաաարվելով «հակական հարցին»:

Ուրարտական պետության կազմավորման կոնկրետ արեալը այսօր պարզ չէ Մասնագետները գրեթե համաաարծիք են այն հարցում, որ Տուշաթա մայրաքաղաքը (ներկաձիա Կան քաղաքը) վերածվում է պետության կենտրոնի միայն դրա զբոսության ինչ-որ փուլում¹⁷⁵: Ընդ որում որպես ապագա պետության կազմավորման նախնական կենտրոններ են ենթադրվում երկու տարածքներ՝ ա) Կանա լճի հյուսիսային և արևմտյան մերձափնյա շրջանը և բ) Կանից շատ հարավ ընկած Մանսիկը: Ուրարտական քաղաքակրթության բերաշ առանձնահատկությունների մի մասի (միջազեղայան սեպագրի փոխառումը, բարեկարգիտակը, որմանակարը) աղբյուր է համարվում հենց այս երկրորդի մասնակցությունը¹⁷⁶:

Ինչ վերաբերում է առաջին կենտրոնին, ապա դրա վկաբայություններից մեկն է աաբեևտական արքա Մարմանասար III-ի մ.թ.ա. 856թ. աշխալանքի ընթացքում Արմաշտու քաղաքի միջառակությունը որպես Ուրարտուի արքա Արամուի քաղաք: Այս քաղաքի անունը վաղուց ի վեր համաաարվել է Կանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող

¹⁷⁵ Տեա, մասնագրություն, Արչուստե 1970: 119ս:

¹⁷⁶ Akurgal 1968: 63; Van Loon 1966: 173; Kessler 1986: 66 և այլն: Կարծիք կա այն մասին, որ աաբեևտական ազդեցություն պետք է համարել Կանի քաղաքակրթության փարզաբաղաբանական կառուցվածքը, ուրարտական արքաների պիտրոսալարը (Khal 1994: 18): Ուրարտական պետության վրա նարալային՝ միջազեղայան զգալի ազդեցության մասին տես նաև Քարսե 2013դ:

Արծիէ (ժաման. Աղիլցեալ) կամ Արծնշ (ժաման. էրքիշ) թաղաքների անվան ենա²⁰։ Լշէնք կան այս եռյակ շրջանում ուրարտական սարքա Մենուայի՝ Մուշից հայտնաբերված արձանագրության մեջ հիշատակվող Արիի երկրանունը²¹ Arhi²²։ Վերջինս Պ.Ճանուկեանը համազդել էր ինքնական աղբյուրների Արիխուայի, իսկ Պ.Սարգսյանը՝ այս եռյակ տարածաշրջանում վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Հարք գավառի (Պլիմիտս Ավազի հիշատակած Archene-ն Արածանիի ավերին) անվան ենա²³։ Այս երկուսը (հայկական և ուրարտական տեղանունները) արտաբուստ շատ լուսն են ինքնական KUB XXIII 72+ տեքստում որպես ազատամբ Պախիտուվայի դաշնակից հիշատակվող²⁴ Arhita տեղանվանը (տես վերը)։ Վերջինիս աստուծ հիշատակությունը ինքա-հարստական դաշնագրում (Մուրախիս II - Հայաստի սարքա Աննիյա) որպես իսրայտական աստված կարող է օգտակար լինել ինչպես Հայաստի տեղադրության, այնպես էլ Հայաստի և հետագայում հանդես եկող Ուրարտուի միջև աստվածական տարածքային ընդհանրության մասին տեսակետի հիմնավորման հարցում։

Իսկ այժմ ներկայացնենք հայտնի գլխում անդ գտած ինքնական տեքստերի համառոտ լուսնագրությունը և դրանց մեկնաբանությունը²⁵։

ԽԵՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅ՝ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ

Սույն աշխատության շրջանակներում բնագրվող ինքնական տեքստեր և Հայաստի ֆոնիտարբերությունները, որոնք կազմում են «Քուդխալիսա III - Մարիլաս» և «Սուսաղիլուխուսա I - Խուկկանա» պայմանագրերի պատճենական ետնադրոշքը, բնագրվում են բազմական տեսակի ժամանակահատված, մոտավորապես Վ.թ.ա. XV դարի վերջերից մինչև XIV դարի 30-ական թվականները։ Հնե այս շրջանի ինքնական տեքստերում են անվանապես հիշատակվում Հայաստի՝ աղբյուրներում վկայված չորս արքաները՝ Կարանին, Մարիլոս, Խուկկանան և Աննիյան։

«Պայմանագիր Աստուվանդաս I-ի և Վրիենփրատյան երկրների միջև» (KUB XXIII 72+)

Այս պայմանագրում, որի ետնադրոշում ընկած էր Պախիտուվայի սպառամությունը և Աստուվանդաս I-ի շարունակական բռնությունը՝ վերահաստատելու իր աստուվանդ ազդեցությունը արևելքում, Հայաստ կամ Ազդի տերմինները վկայված չեն։ Սակայն Պախիտուվայի միջոցովի անդուրյանի հիշատակվում են երեք թագավորներ, որոնցից երկուսը արդեն Քուդխալիսա III-ի օրոք, կերպագրաբար, պիտի գտնվեին Հայաստի կազմում։ Դրանք են՝ Խուկկանան (որի կատավարիչ Արտին սպազգայում Պախիտուվայի լրացություն կրաշխաղորներինց էր) և Արիխուան՝

²⁰ Արքունտ 1985: 34c. (նախորդ ուսումնասիրությունների եզրամեկու)։

²¹ Արքունտ 1985: 43.

²² Խանյան 1961: 359; Սարգսյան 1988: 93.

²³ Աղբյուրից տեղանվանը համ.2-7-ր տես Պրոխ.2.

Պախխուվայի գաշնակիցը)²⁰⁶:

Պախխուվայի և վերիննեֆրաայան երկրների հետ Ասեուվանդա I-ի կնքած պարտաճանաչում Դուկկամայի կառավարչի վրա դրված պարտավորությունը կարող է վկայել այն մասին, որ Հարասայի տարածքը կամ առնվազն որոշ մասը նախորդող շրջանում արդեն պիտի կազմում լիներ Պարթիի հետ, թեև, Քուրդիստանի II-ի արևելյան արշավանքների արդյունքում: Քուրդիստանի արևելյան արշավանքները նկարագրող տեքստում²⁰⁷, որի ընթացքում եղանակեց Բուսվան, թեև Հայասան անվանապես չի հիշատակվում (թեև, պատճառը նրա «Տարեկարգությունների» պակասավոր բնույթն է, սակայն դա ենթադրելի է: Բանն այն է, որ նրա կառավարման շրջանով թվագրվող երկու տեքստերում կան հստակ ակնարկներ այն մասին, որ Հայասանի առնվազն որոշ շրջաններ պետք է գտնվին Էբրաական տեքստի սահմանափակումների:

Դրանցից առաջինը իրենից ներկայացնում է Էբրաական տեքստի քաղաքական ազդեցության հրաժար-արևելյան գոտում գտնվող շրջանների բնակավայրերի հետ զինծառայության մասին կազմված մի փաստաթուղթ-ցուցակ (ավելի ճշգրիտ՝ բնակավայրերի ցուցակ)²⁰⁸: Արտոնը ժառանգության վերջված զինվորները թվարկված են անվանապես և ըստ համապատասխան բնակավայրերի: Վերջիններիս շարքում առնվազն մեկը՝ Էրիխտան (²⁰⁹Eritta) կոչված է KUB XXIII 72+-ում որպես արևելյան Պարթիի հանդեպ թշնամական դիֆֆերանսում ունեցող և Պախխուվայի գաշնակից Արիխտային (շատասկեցի է-ն կարող է զրչի կողմից օտար անվան թյուրիկազման արդյունքը լինել)²¹⁰: Հայտնիք Տեմիան է (²¹¹Temiya), որը կոչված է միևնույն KUB XXIII 72+-ում որպես պախխուվայիների կողմից սասպանակվող Տիմիյա քաղաքին: Վերջինս իրավապետներն համառոտվել է Երզնկայի գաշտում գտնվող Ձիմին բնակավայրի հետ (չյուզանդական ազգայինների Տիմնուս)²¹²: Տիմիյա/Տեմիյան պետք է գտնվեր եթե ոչ Հայասանի կազմում, ապա առնվազն կրա հետ սամանանդրոտ գոտում:

Այս կոչն տեքստում հիշատակվող մեկ այլ բնակավայր կոչված է կարող է վկայել զորանավայրի ընդգրկված տարածքի ձգվածության մասին դեպի արևելք, այն է՝ Եփրատի և Կոնա լճի միջև ընկած շրջանը: Խոսքը Մալա (²¹³Sala) անվանումը կրող տեղանվան մասին է, որը ինքնական տեքստերում վկայված է, բացի այս տեքստից: Ընդամենը մեկ անգամ՝ ինքնական օրկերների հ.54 հոդվածում ի թիվս մի շարք նանանայիպ հետախնդր շրջանների, որոնց բնակչությունը ազատված էր հարկերից և

²⁰⁶ Պախխուվայի ապաստանությանն անվանող իրադարձությունների և դրա հետ կապված վերանիշյալ քաղաքների մասին տես Քուրդիստան 2000: 165-174, Koyun 2006a: 87ff., Քուրդիստան 2013a: 55-56:

²⁰⁷ Carnab 1977: 137ff.

²⁰⁸ Տեքստի վնասվածքը նրան, տես Schuler von 1965: 140ff.: նաև Քուրդիստան 2004a: 472-484 (մի ինքնակն վնասվածքը հաստատի զետեմիան տասադարձումը և մակնարանությունները):

²⁰⁹ Արիխտա/Էրիխտայի նպատակն զտակակներությունը կապված չի նախադրում, բայց որ այժմ քաղաքի Անդրոպի առավանջը հիշատակվում է ինքն-նպատակն մի պարմանապետ՝ նպատակն կողմի առավանջների գտնվում (KUB XXVI 39 24 IV 32, նրան, Քուրդիստան 2005):

²¹⁰ Xantopoulos 1971: 86ca.; Իսլամադարան 1998: 54, Forlani, Marazzi 1986: Tav.XVI, Քուրդիստան 2004a: 97:

հարկադիր աշխատանքներից²⁰⁶։ Ժամանակին Գր.Նսփանցանը Սալան համարել էր հարկական Սվեոսի եպիսկոպոսական տոհմանման հետ և, էլեկել զբանից, առաջարկել այն տեղադրել Արանանիի ավերին՝ Մամիկոնյանների Ողական ամրոցի շրջանում²⁰⁷։ Որ վերոնիշյալ Սալան խնայապես կաշռոլ էր գտնվել հետագայի հարկական Տուրուբերան տոհմագում կամ դրա անմիջական մեթնավորությամբ, կարելի է վերաբերել մ.թ.ա. XIII դարի ասորեստանյան արքա Սալմանասոր I-ի՝ ղեկի «Նըտասորի երկրներ» կազմակերպած արշավանքը, որի ընթացքում վերջինիս անվանապես հիշատակվող երկրների շարքում հանդես է գալիս ²⁰⁸Salua-ն (KUR sa-lo-a)²⁰⁹։

KUB XXIII 72+-ի ներառվածում վերոնիշյալ քաղաքների դերը՝ Հայաստան կամ Ազգի տերմինների բացակայության պարմաներում, լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս ժամանակաշրջանում առյժ շաղաքական միավորը ղեկու ճնաժողոված չէր որպես արդյախի (դրս, անմվան, ղեկու այդ անունով չէր ղնկալվում խնթերի կողմից)։ Մրանից կարելի է ենթադրել, որ KUB XXIII 72+-ը հնարավոր է համարել terminus ante quem Հայաստանի կազմավորման համար²¹⁰։ Այս ենթադրությունը, սակայն, առայժմ այլ փաստարկներով հնարավոր չէ հիմնավորել²¹¹։

Ցալիզգա քաղաք առարված՝ խնթական արքայի նամակը (Մաշտոկյուր 96)

Այս նամակն առարված է Տուրուբերան քաղաքում²¹² գտնվող ինչ-որ բարձրատիճան

²⁰⁶ Սալայի հիշատակությունների և ժամանակնական զբանագրության մեջ անկա տեսակետների մասին տես RGTC VI/1: 331 և Քոստան 2004a: 84: Այս քաղաքների հնարավոր տեղադրության և կարգադրման մասին տես Collins 1987: 136ff: Դասելով այս երկրորդ հիշատակությունից Սալան կաշռոլ էր լինել ոչ թե մի կանկնու բնակավայր, այլ ուղղակի մի որոշակի ցեղ, քանի որ զբան է արտախ «ERIN» ձև «Մալայի ցեղ/մարդկությունը»:

²⁰⁷ Kawanaka 1940: 378ca; 1948: 135ca.

²⁰⁸ Կ.Հարությունյանը առընտեսական տեղանի այս տեղանուց համարում էր ժամանակակից Սուլի բնակավայրի հետ և առաջարկում տեղադրել Տիգրիսի վերին սվալանում (Արքունու 1985: 164ca): Հնարավոր է, որ տեղանուն/ցեղանունը պահպանված լինի նաև միջնադարյան հայկ. աղբյուրների Սաղանոթ տեղանվան (Մեղնիքում), ինչպես նաև Մալան լեռինը (Ենտանման մեջ) (վերջինից է սկիզբ անում Քարման գետը): Հայկական աղբյուրների այս կրկն տեղանունների (կզմական բնույթուց տես Martirosyan 2010: 682:

²⁰⁹ Դամիտավայի և Արիֆուսի ապստամբությունը, կրակը կողմից ղեկի Գունմախա և Բուսուխ ուղղված ապստամկի արշավանքները, միանանունով Դուկկանայի յուզադարյանը, իարքիի հանդակ կարող են վերախ, որ՝ 1) Հայաստանի ապստամբում անկա վին մի քանի մանր քաղաքական միավորներ, 2) կրակը միջև տվնադարյան կայնի հակամարտության զրնարումներ, 3) Անտաժմանդան I-ի շրջանում սպանող բնույթուց գրոնջերացիներ ի վերջո պրսի հանգեցնին Հայաստան և Ազգի քաղաքական միավորների կազմավորմանը (Քոստան 2001: 240-242):

²¹⁰ Դրա ղեմ, թերևս, կաշռոլ է վերախ առարմ հետադրելն ջրվարված և անկարող բոժանդակության մի տեղանի բնուր (KBo XVI 45), որանը անմանապես հիշատակվում է Հայաստան Չուս հնագրական տեսանկյունից այն մտտախոյապակս բնուրվում է Քուլիտայիտու II-ի կառավարանից անկնի զող շրջանից (CTH 832 - Kottak 2005.ii: 166): այն որանված է որպես «ին ինթական», տեղ է՝ Հին քաղաքությունների շրջակի տեղան և համարվում (մ.թ.ա. XVI-XV դդ.):

²¹¹ Տես վերը՝ Գրան 2:

պաշտեցայի, որտեղ ինքսական արքան հանձնարարում է վերջինիս գործարկաները հավաքագրել «Արին երկրում (թերևս, նաև այլ շրջաններում)»²⁶, որից հետո նա պիտի գնար Հայաստան: Տերտի շարադրանկից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը Հայաստանի դեմ կազմակերպվելիք արշավանքի մասին է²⁷:

Արտատվող լայն է գործածվարի աշխարհագրությունը: Այն ընդգրկում է արևելյան Փոքր Ասիայի ընդարձակ շրջաններ.

ա. Բաժուպիստա. «Վազված է բազմաթիվ անգամներ զբախն քաղաք, որտեղից ինթըջ մշտապես զինվորներ էին հավաքագրում»²⁸. Տեղադրվում է մոտավորապես Խաթրուստայից հյուսիս-արևելք՝ ժամանակակից Ամասիայի և Թուրքիայի շրջանում: Տալիզգայից ոչ հեռու (զեպի հյուսիս)»²⁹:

բ. Բուսվա

գ. Լա(խա)վացսուտիյա. Առնային Կիլիկիայի կարծր պաշտամունքային և տևական կենտրոններից մեկը դեռ Ալշուրի անտառական գաղութների շրջակից Առաջարկվել են տարբեր, իրարամերձ տեղադրություններ»³⁰:

դ. Սակադդուսուվա լիտ. Սակավաթիվ վկայությունները ասշում են, որ պետի գանվեր Տալիզգայից ոչ շատ հեռու, նամանայնդեպ, կասկածանք գոտում»³¹:

ե. Սանախուխտա. ընկած էր Ամասիայի և Սեբաստիայի միջև, ամֆի ճշգրիտ տեղադրությունը հնարավոր չէ³²:

զ. Տուպացիյա. Բացի Մաշաոտիլոյոյի նամակից, վկայված է երեք անգամ, որտեղից մեկում ինչպեսակիցում է Տուվանուվա քաղաքի և Ամանուս լեռան մերձակայքում»³³. Ուղամին, տեղադրությունը Հալիսից հարավ՝ ժաման. Բոք քաղաքի շրջանում, արժանաբանական է:

է. «Արին երկիր, Խաթրիին հյուսիս-արևելքում: Սահանակից էր Հայաստանը: Ենթադրաբար, ընդգրկում էր Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև «Արին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած շրջանը, իսկ հյուսիսում հասնում էր Գալլ գետի (Լյուկոս) սվալան»³⁴:

Լամակի մոտավոր թվագրումը Թուրքիայիցսա III-ի կատավարման անդրևական շրջանով, մինչև «շրջանումն ներխուժում»-ում ինչպեսակիցով՝ Բուսվայի կողմից Եփրատի արտիկյակի նվաճումը, կարելի է էմանավորել: Լամակում Բուսվան ետևապես ինչպեսակիցում է որպես կրկից, որտեղից նախատեսվում էր գոթ հավաքել: Բուսվայի նարմակումից հետո աշխարհի հանձնարարությունը անխնայ կլինի: Հարկ

²⁶ Տեքստում, որոշ վառվածքների հետևանքով, զգիս է ճշգրտել գրականագրի ճշգրիտ աշխարհագրությունը, այլ ժամին սեռ թույլան 2001: 236-239:

²⁷ Արյակն են ենթադրում որոշ մասնագետներ՝ որինտե, *Heurwink ten Cate* 1998: 52:

²⁸ Արյակն է մեկնաբանվել նամակի համադաստոսիան իստվանց (*Beal* 1992: 88; *Heurwink ten Cate* 1998: 52):

²⁹ Այս նաքի շուրջ գրանդ վկայությունների նամար սեռ *Beal* 1992: 80ff, բայ նախ աշխարհների, Բախուխտայի գլխավորների մի խումբ մշտապես տեղակայված էր Տալիզգայում

³⁰ RGTC VI/1: 146f.

³¹ Օրինակ, Մալաթիայից արևմուտք՝ ժաման. Էլբիստան քաղաքի մոտ (*Lewy* 1962: 52; *Gardl* 1963: 106, 111f), Մաշաոտիլոյոյ-Գալսերի ճանապարհի վրա (*Goetze* 1960: 51f.) և այլն:

³² «Վազված է նաև *Sakduta* և *Sakaduta* մեկում» (*KUB II 2 III 1; KUB XXXVIII 12 I 24*):

³³ RGTC VI/1: 342.

³⁴ *KUB XIX 18 I 11', 14'*, սեռ *Cornelius* 1973: 142; *Alp* 1991: 45.

է եշկ, որ Բաւական կրկին անցնում է խեթերի տիրապետության տակ միայն Սուպպիլիուլիումաս I-ի կառավարման կեսերին՝ սիքիական առաջին պատերազմի նախօրեին¹⁶:

Նամակում Հայաստացի իրշատակությունը, վերջ ընդամ փաստաբանների ճշգրտակամ անվ, վկայում է հոգուտ դրա թվագրման KUB XXIII 72+-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Այն կարող էր կազմվել Առեուսիանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանում կամ Թուդխալիաս III-ի օրոք: Եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ KBo VI 28-KUB XXVI 48-ի, Թուդխալիաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում Բաւական ակնհայտորեն Ցարքիի հակառակորդներից էր (Բաւականի կողմից Եփրատից արևմուտք Թեգարանացի մի մասի նվաճումը), ապա նամակի առարման ժամանակը կարող է ավելի սեղմվել:

Եթե նամակի հանդիպող իսկապես Հարասայի դեմ կազմակերպվելիք պրշավանքն է, ապա, հաշիմ անկելով գորտակարին մասնակցող երկրների և թաղաքների լայն աշխարհագրությունը, կարելի է ենթադրել, որ այն արդեն դրա նախօրեին ձևավորված և զգալի ուժ ներկայացնող թաղաքական միավոր էր, որի դեմ արշավանքը եղանակալից զինում էր ակնկալում:

«Շրջանակն ներխուժում» (KUB VI 28 + KUB XXVI 48)

Այս հանրահայտ տեքստը, ըստ համընդհանուր տեսակետի, վերաբերում է Թուդխալիաս III-ի կառավարման սկզբնական շրջանին¹⁷: Ըստ դրա, Ցարքիի վրա հարձակվողների թվում էր նաև Ազգին, որը նվաճել էր Վերին Երվիրը և սահման դարձրել Սամոխա թաղաքը: Անկասկած, այս տեքստի և Մաշատիլույուշի նամակի իրադարձությունները կարող են տեղավորվել միևնույն ռազմաքաղաքական գործընթացում, այն է՝ Թեքսական տերության գերիշխանության անկումը Փոքր Ասիայի արևելքում և հարակազմ Հարասայի (- Ազգի, տես ստորև տեքստում) ռազմական նվաճությունը ապրամաշրջանում:

Հարասայի հարձակումը և Սամոխա թաղաքը սահման դարձնելը, թեևս, դժվար է մեկնաբանել թառացիորեն: Սուրբիլիս II-ի՝ Սուպպիլիուլիումաս I-ի գործունեության մասին պատմող տեքստում արևա է մի մանրամասն, որ կարող է որոշակիորեն պարզել Հարասայի հարձակման ղեղապատմանները (տես հարերդ տեքստը):

«Դիպված 10»

Այստեղ նկարագրվում է խեթական զորքի արշավանքը հարասայիների դեմ, որ զենափորում էր արքայազն Սուպպիլիուլիումասը՝ հիմակը հար փոխարեն: Խեթերը արշավանքի ընթացքում երկու անգամ փորձել են հանդիպել իրադարձություններին, սակայն ապարդյուն, փոխարենը նրանք բաժնվել են կառկական ջնդերի միացյալ զորքին:

Տեքստում կրտսված է այն երկրի անվանումը, որտեղ ընթանում էին ռազմական

¹⁶ Տես ստորև՝ «Դիպված 25»:

¹⁷ Այդ տեսակետն առաջարկել է Ա.Գյոթցեն (Goetze 1940: 24), որի ընդունվում է բոլոր մասնագետների կողմից:

գործողությունները: Մակայն մինևայն տարածքում կասկերի ինչոր գրամիավորման առկայությունը ստիպում է ենթադրել, որ դա չէր կարող Հարասան լինել, այլ հենց Վերին Էրվիրը, որը ենթադրվել էր հայաստացիների և կասկերի ապագատեղաբնակ Հայասայի (հաս երանց հարևան կասկերի) համար Վերին Էրվիրը կարող էր ծառայել որպես աղաքատուական արշավանքների օրինակ, այլ ոչ տարածքային գաղթման ատարկա:

Այս տեսանյակը նախորդ էրկուտի հետ կուխուկես պիտի կցվի մինևայն իրարարձությունների շղթային, սակայն ժամանակագրորեն ավելի մոտ Մուսալիբուլիումայի կողմից ինթական տարածքների վերանվանման ժամանակներին:

“Պիպված 13”

Այստեղ նկարագրվում է Քուդիսայիաս III-ի և Մուսալիբուլիումայի համատեղ արշավանքը դեպի Հարասան, որը տեղի էր ունեցել Կառնոսիքիս և Գազզասար բաղարների կասկական բնակչության նկատմամբ տարած հարցանակից հետո: Դժբախտաբար, արշավանքի նկարագրությունն ընդհատվում է այն պահին, երբ Հարասայի արքա Կարաննին¹⁰⁰ (LUGAL, KUR ¹⁰⁰Hayāša) դուրս է գալիս ճանապարհորդի Կուսմայիսա բաղարի մոտ:

Սա Քուդիսայիասի կատավարման շրջանում Հարասայի դեմ մղված պատերազմների ընթացքում միակ դեպքն է, երբ ինթերը ռազմական գործողությունները վարում էին հակառակորդի տարածքում: Հավանաբար, հենց այս արշավանքի արդյունքում Հարասան պետք է ընկնեի ինթերի գերիշխանության տակ¹⁰¹:

Այս արշավանքը պիտի է թվագրվի Քուդիսայիասի վերջին տարիներով, քանի որ վերոնիշյալ տեքստից հետո նա ինչպեսարվում է միայն KBo XIV 3-ում¹⁰², և ենթադրվում է, որ շուտով մահացած պիտի լինեի¹⁰³:

Այս “Պիպվածի” թվագրումը Քուդիսայիաս III-ի կատավարման վերջին շրջանով որոշակի բարդություններ է առաջ բերում Հարասայի կատավարիչների ժամանակագրության ճշգրտման հարցում: Ռեդիրի այն է, որ Ռուկնանայի պարանառջում ինչպեսարվող Հարասայի կատավարիչ Մարիյան տպանվել էր ինթերուսատում Քուդիսայիասի հրամանով (տես Գլուխ 1 և ստորև այս գլխում): Երև այս Մարիյան և “Քուդիսայիաս III – Մարիյաս- Հարասայի ժողովուրդ” պարանառի

¹⁰⁰ Դեռևս հասակ չէ Հարասայի արքայի տեղան ընթերցման հարցը (“Kar-an-ni-ni-ni” “La-a-an-ni-ni”): Այս տեղան գրության առաջին նշանի միայն զմայղզիբունեկի ներքին ևն տակ: Անվան սկզբում ետ տպանվածի առակադրություն ենթադրում էր է.Յոնից: Դրա փոխարեն և+ նշանախորի ընթերցման նկարագրությունը սպանադրում էր Լ.Գ.Գրանտերբոկ (Güterbock 1956: 66 n.37): Հարակատության մեջ Կարաննին ընթերցումը ընդունվություն է գտել չնորիով այլ տեղան ստուգարանական նիմանություն (Dawson 1964: 41ca.; 1987: 325-326):

¹⁰¹ Bryce 2005: 149f.

¹⁰² “Պիպված 14” (= Güterbock 1956: 67f.):

¹⁰³ Հարասայի արշավանքից հետո Քուդիսայիասը կրկին նվաճության էր (“Պիպված 14”, 87): սակայն շուտով՝ սպարիներով (Նոտ, 27):

Մարիյան եպիսկոպոսն էն, ապա սա կարող է նշանակել, որ հենց Կոստանյայի ճակատամարտից մինչև Քրիստոսի ժամը ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում պետք է տեղի ունենան մի շարք իրադարձություններ, այն է՝ ա) Մարիյայի գանակալույցը Կարսի երկրից հեռու, բ) Մարիյայի հետ պայմանագրի կնքումը, գ) Մարիյայի կողմից պայմանագրով իր վրա դրված պարտավորությունների խախտումը կամ պաշտական արարողակարգի խախտումը Խարթուստում (քան Յուզկանայի պայմանագրի՝ կրա մանապատժի պատճառով), զ) Յուզկանայի գանակալույցը և կրա հետ պայմանագրի կնքումը (այս վերջին իրադարձությունը, սակայն, կարող էր տեղ գտնել նաև Քրիստոսի ժամանակից հետո):

Վերոնիջյայի լույսի տակ Մարիյայի կառավարումը Հայաստանում, ամենայն հավանականությամբ, չէր կարող տևական լինել:

Չիպված 40՝

Այս խիստ վնասված բնկարը, քան Հ.Գ.Գյուսերյունի, կարող է անդրվել երկու իրադարձությանը, ինչը հիշատակվում է նախորդ տեքստում («Չիպված 13»²⁰¹: Շրթնեղի հասկանները («Հայաստանի թշնամուն» կա հարթեց», «ես (թշնամին - Ա.Բ.) բազմությամբ [մանապով]», «Հայաստան երկիրը», «Երկրի (Արին երկիր») վկայում են, թերևս, մինչև Կոստանյայի ճակատամարտի ընկած շրջանի մասին:

Չիպված 25՝

Արարարվում է Բուսիս փայտած խնթական բնակչության վերադարձները իրենց բնակավայրերը: Արտոնեան հիշատակվում է Օռնիթասյա քաղաքի դեմ առջավանդը, որի ընթացքում վերջինս ավերվում և երդնվում է: Արտոնը հիշատակվում է փախուսականների գնալը Հայաստան և առջավանդը գնալի աղ կրկին, ելվում է, որ այն տեղի է տևեցել ճամուտը: Առջավանդը ավերվում է փախուսականների և երանց գույքի վերադարձնելով:

Այս իրադարձությունը, հաշվի առնելով բնկարի դիրքը «ՄԳ»-ում, տեղի է տևեցել Սուպլիկոսյանների սիրիական պատերազմից քիչ առաջ²⁰²: Տեսաձեռքը ղեկավար է միանշանակ որոշել իրզակե Օռնիթասյայի տեղադրությունը (Բուսիսյան թե Հարթաստան)²⁰³, այնպես էլ Հարթաստան փախուսականների և Բուսիսյան հաստատված խնթական բնակչության ապստամբությունը: Արտոնը կարևորն այն է, որ ավելի պոստին Հարթաստան մե կրկին էր, որտեղ կարող էր ապաստանել Խարթոսի բնակչությունը:

Այս իրադարձությունը, թերևս, կարող է գտնվել Յուզկանայի պայմանագրի

²⁰¹ Güterbock 1956: 49.

²⁰² Güterbock, 1956: 46. Կրա կարծիքով, այս տեքստն անդրվում է այն երկու իրադարձությանը, որ հիշատակվում է Սուպլիկոսյաններու 1-ի՝ Միտաննիի առջև Օռնիթասյայի հետ կնքված պայմանագրում (այն է՝ աղբյուրի երկ օրոք Բուսիս փայտած խնթական բնակչության վերադարձը, տես Գյուսի 2 և 3):

²⁰³ Այս տեքստը ²⁰³Zehnste և ²⁰³Lahn տեքստակները միակ վկայությունն է խնթական տեքստերում (մերջինս, թերևս, պետք է գտնվի Հարթաստան կամ դրա սահմանները գտնում):

վերջին տողերին (III 81-86) և պարմանականը դրվել կրա կառավարման ավարտական փուլում: Ամենայն հավանականությամբ, Թուկկանայի կառավարումը Հայաստանում գնալը է ավարտվելը հենց „Պիպված 25“-ում նկարագրվող իրադարձությունների շրջանում (այդ մասին տես ստորև „Մարմանագրերի բնույթը և պատմական ետևախորհրդը“ բաժնում):

8. „Պիպված 39“

Այս տեքստի տեղը Սուպվիլյուլիումում I-ի գրքերեկուրյան ընթացքում, ետևաբար, նաև ժամանակագրություցը, դեռևս հաստի չէ: 2.9.9-րդ տերթոնն առաջադրում էր այն թվագրել արքայի կառավարման ուշ շրջանով: Տեքստի նախորդ՝ երկրորդ սյունակում նկարագրվում է Սուպվիլյուլիումայի արչավանքը Մյուսասեի դեմ²⁸, իսկ երրորդում՝ Հայաստայի դեմ պատերազմը: Քննական է նկատել, որ վերջինս պետի բնակի միևնույն ժամանակահատվածի մեջ (սիրիական առաջին պատերազմի կամ ետևինակ երկրորդ շրջանը)²⁹:

Այստեղ, վնասված նկատվողառում, հիշատակվում են „...ըլսուլյա թաղարը“, „արքայի որդին“, „Հայասա երկիրը“ և, բայտ երևույթին, Հայաստայից բերված ռազմավարը:

Տեքստի թվագրման, ետև Հայաստայի և ենթական տերության փոխադարձությունների մեկնաբանման առումով կարևոր տեղեկություն է պահպանել Սուպվիլյուլիումայի ետևալը եղիպտական փարավոն էլեի (Քուբաբեխամենիև հաջորդած փարավոնը)³⁰, որը թվագրվում է արքայի կառավարման վերջին տարիներով՝ մ.թ.ա. 1324թ.³¹: Այն արքայի պատասխան է էլեի նամակին, որտեղ վերջինս փորձում է Սուպվիլյուլիումային համոզել դեպի եղիպտոս ուղևորվող ինթական արքայած Յանեսեայի սպանությանը իր անմասնակից լինելու մեջ: Այստեղ Սուպվիլյուլիումայը թվարկում է իր նվաճումները Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Ալգիում և Միրիայում (Մյուսասեի, Գարգամիս):

Հայաստայի հիշատակումը արքայի մտեվանից մեկ-երկու տարի առաջ լրացուցիչ հիմք է տալիս նկատելու, որ կրա արչագրանքը Հայաստ (տես վերը՝ „Պիպված 25“) պետի հաջորդությամբ ավարտվել:

Ներկայացություններ

Ստորև ներկայացվող եզրակացությունները հենվում են վերոնիշյալ յոթ տեքստերի վրա և, եկնատի ունենալով դրանց պոտեպոնած ազդյունների անվանադրությունը, ետ

²⁸ Հայաստանում Թուկկանայի կառավարման հանգանակներին մասին տես Koryan 2013-2014:

²⁹ „Պիպված 38“ (- Güterbock 1956: 112):

³⁰ Հրատարակվող „Պիպված 39“-ը և „Պիպված 38“-ը նախնեցում է „Պիպված 41“-ին (Güterbock 1956: 49), առաջին երկուսը գրված են միևնույն բնակի վրա:

³¹ KUB XIX 20 (կրաա., Forrer 1926: 28ff.; Hagerbuchner 1989: Nr.208, 304ff.; անգրայի վերջին կրատարակությունը կարելիքը KBo XII 23-ի կա միայն տես՝ Van den Hout 1994: 60E.

³² Van den Hout 1994: 85E.

կարթիքի ի հայտ գալու դեպքում, կարող են որոշակիորեն ճշգրտվել:

1) Արևելահայաստանի I-ի օրոք Հայաստանի տարածքում չստացված միավորման գործընթացը կնշմանակա՞նում անարտօժիվ էր. այն արդևն ասկա է Քուրդիստանի III-ի շրջանում:

Այս կրթականությունը թեմակառուցման որոշակի սուլու է պարտանկում՝ կազմված Հայաստան և Ազգի անբնիկների հարաբերակցության խնդրի հետ: Եթե ավելի ուշ՝ Սուրբաբի II-ի օրոք հրահանք կիրառվում էն միևնույն չստացված միավորը ելելու համար²⁹⁶, ապա դիվար է կույրը պեղել Սուրբաբիցվումնա I-ի շրջանի համար²⁹⁷:

2) Քուրդիստանի III-ի օրոք Խաթրիի և Հայաստանի փոփոխարկերությունները կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա) Հանրապետությունը հարձակումների, համաճարակի և սուլի հետևանքով համաճարար փոքր տարածքում պարզանկված Խաթրիի կուսիս-արևելյան շրջանները (Վերին երկիր) պարբերաբար ենթարկվում էին հայաստացիների և կասիների սուպատակություններին: Ժամանակ առ ժամանակ խեղդող պատմիչ արշավանքներ էին կազմակերպում:

բ) Փոքր Ասիայում կարգում տարածքների վերանվանումից հետո կամ այդ ընթացքում Խաթրիի անկում է ավելի հիմնավոր գործողությունների, մուսր գործելով Հայաստանի տարածք: Սա կարող է համարվել Հայաստանի՝ Խաթրիի գերիշխանության սակ ընկնելու ժամանակաշրջանը:

3) Սուրբաբիցվումնա I-ի օրոք Հայաստանի միաժամանակ պիսի գուրվը Խաթրիի գերիշխանության սակ, բացառությամբ արքայի կառավարման վերջին տարիներին դեպի Հայաստան ուղղված արշավանքին նախորդող մի ինչ-որ ժամանակահատվածի: Այս վիճակը պիսի շարունակվող ընդհուպ միևնույն Սուրբաբիցվումնա մասը, երբ Հայաստան Անկիստի օրոք կրկին դուրս է գալիս Խեթական տերության սպիցություն սակից և, ինչպես «շրջանակն ենթո՞ւման» փուլում, սկսում է սուպատակել խեթական սակ շրջանները²⁹⁸:

ԽԵԹԱ-ՀԱՍՏԱՍԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՏԱՆՈՒՄԸ

²⁹⁶ Այդ մասին տես՝ Gutschang and Gurney 1959: 36f.

²⁹⁷ Այնուամենայնիվ, որոշ հիմքեր կան Արաբիայում, որ արդևն Քուրդիստանի III-ի շրջանում «Հայաստան» և «Ազգի» նույնացվում էին Արաբիա, ինչու-հայաստական փոփոխարկերությունների արտադրող անբանքը (տես փոքր՝ Գուլի 2) կիրառվում էն միայն «Հայաստան», իսկ «շրջանակն ենթո՞ւման» մասին անբանքը՝ «Ազգի»: Սակայն հրահանք նույնպես մասին Արաբացարարներ, թերևս, փող է, բանի որ վերջին անբանքը գալիս է շատ ուշ շրջանից՝ Խաթրուսի III ից, երբ «Հայաստան» տերմինը արդև չէր կիրառվում Խաթրուսի III-ի և Քուրդիստանի IV-ի անբանքը կիրառվում էն միայն «Ազգի» (ՌոՒ I 32, KUB XXXVIII 6, KUB XXVI 12, KUB XLII 69 [Siegelova 1966: 455ff.]; Kuyukh, No. 14 [Wilhelm 1995: 258f.] և արդև):

²⁹⁸ Այս ժամանակահատվածում Հայաստանի անկախ կարգավիճակի մասին հետևաբանք կարելի է հանգել Մուրդիսի II-ի «Տարեկանությունների» յոթերորդ տարվա իրադարձությունների միջև (Göze 1933: 95ff.)

Ինքնակա տերության և Հայաստի միջև կնքված էրևա պայմանագրերն էլ պատկանում են դիվանագիտական դաշտում՝ պետությունների ֆոնիտարաբերությունները կարգավորող պայմանագրերի ոչ-պարիստեռային տիպին²⁰²։ Այդպես պայմանագրերը կոչվում են ինք. միակ (Լայպնանգի) կամ Լեոնգա (Լեյպոս), տեքստում զրգան է գաղափարը կանանգով՝ N-Տ DINGIR²⁰³ «աստվածաբն երզում» (սրանց սրբադերեն համարժեքն է ռիկես/րիկես/րիկես և բանու)։

Միայն մեկ բացառություն²⁰⁴, ներկայումս պահպանված պայմանագրերի տեքստերն իրենցն են ընդհանրում են բեռնակների «չխառանքային օրինակները», զրգան կա՛մ ապիկների վրա, բեռնակները զրգան էին մետաղյա տախտակների վրա (արծաթ կամ բրնձ)։ Դրանք կազմում էին ինքնակա արքունիքում և ստաբլում կախյալ երկիր ի գիտության վերջինիս կառավարչի կամ սրբայի։ Պայմանագրի կետերից որևէ մեկի խախտումը դիտվում էր որպես թշնամական գրեծարարան ինքնակա արքայի հանդեպ։

Պայմանագրերի կառուցվածքն այսպիսին է.

ա) Լեռնական/առաջաբան (պնակնույա), որտեղ նշվում է ինքնակա արքայի անունը և նրա տնտեսները։ Սովորաբար կախյալ արքան/կառավարիչը անվանապես չի ինքնասակվում։ Հայաստկան էրևա պայմանագրերը այս առումով տարբերվում են մյուս նմանօրինակ պայմանագրերից։

բ) Պատմական ներածական, որտեղ ներկայացվում է ետիկինում Խարթիի հետ սվյալ երկրի ունեցած ֆոնիտարաբերությունների պատմությունը, վերջինիս կառավարչի նախնիների և իննց իր նկատմամբ ինքնակա արքայի կամ նրա նախնիների հարաբերությունները։ Հասուկ ընդգծվում է կախյալ կառավարչի կամ նրա նախնիների նկատմամբ ինքնակա արքայի բարի վերաբերմունքը և կախյալ կարգավիճակից անկնկալով օգուտները։

գ) Կախյալ կարգավիճակից բխող պարտավորությունների թվարկումը։

դ) Պայմանագրի տերտի պոնպանման և օգտագործման կարգը։ Պայմանագրերում բարձրցա նշվում է, որ այն պետք է պահպանության համեմնի կախյալ երկրի գլխավոր աստեռ տամարում և պարբերաբար ընթերցվի նրա կառավարչի համար, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները²⁰⁵։

ե) Պայմանագրի կերտանը վրա աստվածների զանկը, որտեղ ներկայացված են երկու կողմերի աստվածները։

զ) Անենքի բանանկը, որտեղ կոզմերը (բնականաբար, առաջին ինքրին կախյալ

²⁰² Հայաստանի և Կարթագենի հարաբերություններում այս փաստն արձանագրված է Օր. Կախանգրանի մաս (Kassianer 1948: 113ca.)։ Ինքնակա տերության և կախյալ երկրների միջև կնքված ոչ-պարիստեռային պայմանագրերի մասին տես, մանուսկրիպտ, Korosec 1931: 65ff., Beckman 2006: 282ff.։

²⁰³ Պոնպանգն է բնագրի տեղում միայն մեկ պայմանագիր՝ կնքված մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին ինքնակա արքա Քարիտալյան IV-ի և Քարիտուստաստի քաղ-քաղաքագրության պրոֆ. Կարտուստայի միջև (նրան,՝ Otlet 1988)։

²⁰⁴ Օրինակ, Վիլյուսի արքա Ալարանդուսի համար ստեղծված պայմանագրում նշվում է, որ սարկան երկ անգամ նրա աջի պետք է այն ընթերցին, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները (Beckman 1996: § 13)։

կատարելիք) կրելու և հավատարիմ մնալ վերջած պարտավորություններին:

Պայմանագրերում շարտան հանդես է գալիս որպես ոչ իրավահավասար կողմ: Այս հանգամանքը հասակ արտաջրված է երկու պայմանագրերի գրեթե բոլոր հասկաններում, որտեղ ակնառու է հայտնական կողմի վերջում (ավելի ճշգրիտ՝ պարտաջրված) պարտականությունների բացահայտ գերակշռությունը խեղական հանդեպ: Ըստ էության, խեղական արքայի պարտավորությունները հանգում են միայն խուլիանայի անձի և ընտանիքի անդամների պաշտպանությանը (§§ 5-6): Բացի այս հասկանից, տեքստերում ուղղակի բացակայում է փոխադարձության մեղրուկը:

Խեղական կողմի պայմանները, որոնք առկա են երկու պայմանագրերում, լավ գուշակեցվում են իարթի և կախալ պետությունների միջև կնքված մյուս պայմանագրերին (տես վերը)²⁶⁵: Դրանք էմանական հանգում են նույնպես կետերին, որոնք ամենուրեք կրկնվում են՝

1) հավատարմություն արքայի անձի, արքայական ընտանիքի անդամների, կրա սերնդի և իարթի հանդեպ²⁶⁶:

2) պատերազմի դեպքում ռազմական սջակություն, գործ սթամայրկուց բացի, իտակնանակ պարտավոր էր հան պատերազմի ժամանակ հանդես գալ որպես ստաշապակ ուժ (§ 12):

3) կրորդ կողմի հետ ինքնուրույն հարաբերություններ չունենալ: Այս կետը հասուն է շեշտվում է բոլոր ոչ-պայմանադրական պայմանագրերում²⁶⁷:

Քննարկվող պայմանագրերն ունեն մեկ տարրերից ստանձնահատկություն: Խուլիանայի պայմանագրերը կնքված է իր պետությունը լիարժեք երկկայանող իրախական անձի (խուլիանու), կրկնորը՝ հախարական կողմի (Մարիյա և «Շարտայի ժողովուրդ») հետ: Վերջինս իր բնույթով ստորադասվում է Խուլիանայի պայմանագրի և գուշակեմ է այս ստարածաշրջանի երկրների հետ կնքված պայմանագրերին՝ KUB XXIII 72+, KUB XXVI 29-KUB XXXI 55²⁶⁸, Անուովանդաս 1-ի կասկական պայմանագրերը²⁶⁹: Այստեղ խեղական արքայի հետ պայմանագիր կնքողները ստեղծային սվապակու երկկայանուցիչներն են (LU²⁶⁸ «մարդիկ/ժողովուրդ», LU²⁶⁹ SUGI «սվազներ»)՝²⁷⁰:

²⁶⁵ Պայմանագրերի կատարման պայմանները տես՝ Weidner 1923; Friedrich 1926-1930; Beckman 1996; Wilkelt 2005; Klinger 2005a:

²⁶⁶ Այդտեղ այս կետը, ուղղակի ձևակերպումից բացի, լրացվում է արքայի անձի մասին գանազան քննարկան խոսքեր շնչելու, այդ մասին հրան տեղեկացնելու պահանջով (տես §§ 15,18):

²⁶⁷ Այս կետը հասկանալի շեշտվում է բոլոր պայմանագրերում:

²⁶⁸ CTH 144 (Իրատարակվել է հատվածաթար՝ Klinger 1965: 226ff. [հատված.]: Otten 1967; De Martino 1996: 73ff.): Ելևեր, սակազե, որ այս պայմանագրի սեղախանցման հարցում իրա մյանական կարծիք: Բանն այն է, որ պայմանագրերը կնքված է Դուրս բաղադի հետ, սակազի ինքնական տեքստերը այս սեղանուում կելու տարրեր բաղադրեր և տարրերակում: Առայցիք հարասական Ուրան է մյուսը գտնելում էր Դաշտային Կիլիկիայում (տեքստային վկայությունների և պայմանագրի սեղախանցման համար տես RGTC VI/1: 45ff.; RGTC VI/2: 178; Քույակ 2004a: 100-101, 116-117):

²⁶⁹ KBo VIII 35 (- CTH 139 [իրատ.՝ Schuler von 1965: 109ff.]); KUB XXVI 19, KUB XXVI 20 + KBo XXII 132 (- CTH 140 [իրատ.՝ idem: 130ff.]) և այլն:

²⁷⁰ Խեղական տեքստային հետ կնքված երկրների փոխհարաբերություններում ստեղծային

Խուկիանայի պայմանագիրը, սակայն, մի շարք կետերով նախատրեքն տարբերվում է հետագայի և հատկապես մ.թ.ա. XIII դարում խեթական արքաների կրթած կախյալ պայմանագրերից: Այդ է պատճառը, որ, մասնագետների կարծիքով, Խուկիանայի պայմանագիրը խեթական տեղաբնակից զինվածազորական պրակտիկայում սեզոնային գույլ է ներկայացնում. միայն քիչ ավելի ուշ: Մուսպիլուլիումասի սիրիական արշավներից հետո է ձևավորվում պարսեանագրերի դասական տիպը²⁷¹:

Տարբերությունները մյուս պայմանագրերից հանգում են հետևյալին.

ա) Պարսեանագրի ներածականում ուղղակի եզրվում է խեթական արքայի կողմից Խուկիանային Հարասարում կատարվել էրանակնու մասին:

բ) Բացակայում է նաև այսպես կոչված «Պատմական ներածականը»:

գ) Պարսեանագրին վկա աստվածների ցուցակը դրված է մի շարք պարտավորություններից հետո, ինչը հասուկ չէ մյուս պայմանագրերին:

դ) Բացի այդ, աստվածների թվարկումից հետո կրկին շարադրված են այլ պարտավորություններ, իսկ այնպես էրանակվում է Խուկիանայի նախորդ՝ Մարիյայի միջոցով, որն ըստ էության պատմական ներածականի դեր է կատարում²⁷²: Փաստացի, պայմանագրի տեքստում խեթական տեղաբնակից և Հարասարի միջև նախկինում գոյություն ունեցած փոխադարձերությունների վերաբերյալ որևէ այլ տեղեկություն չկա:

է) Իսկ ինչ վերաբերում է արքայատոմի իգական սեռի ներկայացուցիչների հետ սեռական փոխադարձությունների խնդրին, ապա այս պատճառով խեթական որևէ պայմանագրում չի հանդիպում:

զ) Էլ ավելի տարօրինակ է Խուկիանայի պայմանագրի ավարտական հոտովածը. որտեղ Մուսպիլուլիումասը պահանջում է Խուկիանայից վերադարձնել խեթական երկրի բնակիչներին, ովքեր այդ պահին գտնվում էին Հարասարում:

ը) Պարսեանագրում բացակայում է դրա տեքստի պահպանության մասին հոտովածը. իսկ անեծքի բանակը դրված է աստվածների ցանկից անմիջապես հետո, ընդ որում աստվածների գաղտնիք և պատիժը հիշատակվում է մի քանի անգամ՝ Խուկիանայի առջև դրված տարբեր պարտավորություններից հետո: Գրեթե կասկած չկա, որ դրանցից առաջինը տեքստում չի էլ եղել, քանի որ պայմանագրի վերջին մասը, որտեղ այն անհնչվում է, լուրջ վնասվածքների լույսի:

Վերածննդյալ ատանակնուտեղությունները թույլ են տալիս եկազարկել, որ, բացի կախյալ պարսեանագրերի պրակտիկայում նախատեսված քաղաքացիական (տարբեր

ավարտում դերի մասին տե՛ս՝ Klengel 1965:

²⁷¹ «Նե և Նուրնի էր նկատել, որ, ի տարբերություն մյուս շրջոր պայմանագրերի, այստեղ վկա աստվածների ցուցակը ոչ թե կարգավորում է պայմանագիրը, այլ գրված է առաջին մասում (Foster 1931: 9): «Իս վերաբերում է առաջին հերթին Մուսպիլուլիումասի՝ ավելի ուշ շրջանի (սիրիական պատերազմներից հետո) կրթած պարսեանագրերին (CTH 51 – «Միտտակի պարսեանագր», CTH 53 – «Լուխուշի պարսեանագր», CTH 49 – «Մանդրուի պարսեանագր»)»:

²⁷² Մարիյայի մահապատժի պատճառով կազանցությունը մասնազորական նրատարավորություններում շրջանակվում է «պարսեանական անկողնո» տեղանիք, քանի որ Հարասարի արքայի սպանության նման կիննազորում լուրջ չի ընդունվում (Dardano 2007: 86. [տե՛ս նեղիանակներին նրանակողմ]):

հման պարխուսագրերի ստեղծման հաստատված եղանակով (սակցական սկզբունքների մասին է), մեր պարսապուս կարող էին սակ գտնել ինչ-ինչ սուրբկալով գործունեք, ինչի մասին տես ստեղծ:

Ավարակով „Սուրբկալուխումս - իտիկանս“ պարխուսագրի բնույթի խնդիրը, ելնը կայացնուսթյան մեջ վարուց ի վեր տեղ գտած մի տեսակետ²⁵, որը ոչ-պարխուսալիս պարխուսագրերի վերաբերյալ վերոնկարգի լուսի կնքոս որևէ կերպ կնարավոր չէ հիմնավորել: Շուս Լ.Արտնեց, սոս պարխուսալի է դաշնակցի, ալ ոչ տխարատի կնս²⁶: Այս տեսակետը կնուսգարուս կնսկանի սակ սակնեց²⁷:

Այս կարակնցուսթյամբ անհրամկուս է կել, որ պետք է տարբերակել կոնկրետ քարաքանակն իրամիմակը պարխուսագրի բնույթից: Երև Զարստակ ժամանակ սոս ժամանակ կարող էր դուրս գալ ինքնակն տնուսթյան վերանկարգուսթյան սակնց և գործել ինքնուսթյան, սոս սոս մտղուսթյանն սխոս է սղ քնուսթյան կնկնով վնարկել Պարխուսագրի պարխուսալին բնույթը, ինչը անկնսոս է:

ՀԱՍՏԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԵՆԸ

Քնարկվող պարխուսագրնուս և ինքնակն սղ տնքուսթյան Զարստալի և Ազգիի կնուսվարիչների վնխարարերակնցուսթյան խնդիրը կնրկարուս, կնուսվան սղցուսթյանն բնույթի և Զարստալի ու Ազգիի կարակերակնցուսթյան կարքուս սոկոս տարամնոս մոտեցումների կնոս, բավարար չսխով ոսուսնսնսլիվան չէ: Զարգիև սոնկվող կնուսգոտուսթյուններուս սոսարակնեց ևն երկոս մոտեցումներ, որոնք կնմնակնուս կնկուս ևն սոս կանխարկանի վրոս, որ Զարստակ և Ազգիև քոս Լուսթյան միևնուսթյան քարաքանակն միսլորի տարբեր անվանումներ ևն եղել²⁸: Այսուկնց բնուս է, որ սոս քոտր անկանց, ովքեր ինքնակն սղցուսթյանն կնքուսակվուս ևն ոչպետ սղ երկրների կնուսվարիչներ, անհրամկուս է տնքուսթյան մեկ ուղղանսոսաց տնքուսթյանի մեջ: Իրակնուս, չկոս որևէ կնմնակն կոկան, որը քոսը կոս վնուսնարար կնքուսթյան սոս կնս ևն կնուսվարիչի կոնկրետ պոսկաննեցուսթյանը Զարստալի կնս Ազգիի:

Որ սոս երկոս անվանումները չէին կարող կնսնակն միևնուսթյան տարանքը և, կնուսպոստոսխուսնարար, միևնուսթյան քարաքանակն միսլորը, անկնսոս է Ազգիից

²⁵ Ազգեց 1972: 36

²⁶ “Զարստակ Սուրբկալուխումս վրամբար սոնկն և մի ընչ պարսուսակն ըկոսիև իրակնուս ևն Զակննուսթի կնոս վարուս է ինչպետ կոսխուսթը կոսխուսթի կնոս: Պարխուսագրուս չկոս ոչկն, որ իտեղ ինքնակն քարաքանակն վերաքոսուսթյան ոչպետ: Ոչ մի կնոս կոսն չի վերաքոսուս որևէ կոսխուսթուսթյան կնս սոսակնցուսթյան, սակն ինչ վնխարար է՝ Բարկնուսթյան, տարնակն սղակնցուսթյան, քոսնակնեցը կոսնսոս, կրոսն կոսխուսթուսթյան, պարխուսագրիև կոսխուսթուսթյան” Ազգեց 1972: 36):

²⁷ Սակնև կոսն կնկնուսթի իր տկնի վող աշխուսթյան մեջ իրակնցուսթյան կոսն էք, որ “... կոսնուսթից կոսն է միսլորակնի բնույթ: Փոստորևն սոս կարքանակն և պարսուսակն կնուսթյունների միջև կնքուս մի քնուսթյանը է՝ յոս վնկերակնը և Զարստակ կոսխուսթի վնուսիև մոսն” (Պարսուսթյան 1976: 68):

²⁸ Զարստակ և Ազգիի կարակերակնցուսթյան մասին տես վերը՝ “Զարստակ և Ազգիև Քոսխուսթյան III-ի և Սուրբկալուխումս I-ի ոտք” բաժնուս:

պետք է ներառել, որ աղբյուրներից անվանապես մեզ հայտնի Հարասայի և Ազգիի կառավարիչները կարող էին ներկայացնել ոչ միևնույն միավորը (կամ Հարասան կամ Ազգին): Բանն այն է, որ ընդհուպ մինչև Մուսլավիլուլումասս I-ի ժամանակները խեղճական տեքստերին հայտնի չէր Ազգի աշխարհագրական անվանումը, կիրառվում էր միայն Հարասան: Մկասմ Մուրսիխս II-ից հայտնվում է Ազգին, սակայն Հարասան դեռևս շարունակում է կիրառվել Ազգիի հետ զուգահեռ, իսկ հետագայում սրանցից առաջինը ընդհանրապես դուրս է մղվում, այսուհետև կիրառվում է միայն Ազգին:

Հարասայի և Ազգիի կառավարիչների անունները պահպանվել են հետևյալ խեղճական տեքստերում.

Մուսլավիլուլումասի գործունեությունը – „Դիպված 13“ (D IV 43)

„Քուշխալիյաս III – Մարիյաս + Հարասայի ժողովուրդ“ պայմանագիրը

„Մուսլավիլուլումասս – Ջուկկանաս“ պայմանագիրը

Մուրսիխս II-ի սարնգրությունները

HT 85

KBs I. 49

KUB XVIII 2

Այս ոչ մեծ խմբում ներկայացված են ընդամենը չորս անուններ՝ Կարաննի (կամ Լաննի), Մարիյաս, Ջուկկանաս և Աննիլյա:

Սրանցից միայն Կարաննիի կառավարման ժամանակն է հստակ, այն է՝ Քուշխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանը, երբ արքան գահակից Մուսլավիլուլումասի հետ միասին ճակատամարտ է տալիս Կուսմախայի մոտ (տե՛ս ստորև): Ինչ վերաբերում է Մարիլյային, ապա նա հանդես է գալիս որպես խեղճական անանուն արքայի հետ կերված պարմանագրի մի կողմը, և ում անձը, իսկալի անունով Մուսլավիլուլումասի և Ջուկկանայի պարմանագրում ճիշտասկզբով և Մուսլավիլուլումասի հոր (այն է Քուշխալիյաս III-ը) կողմից Քարթուսասում մահապատժի ենթարկված Մարիյաս անունը կրող անձի հետ համադրումը, պետք է նույնական լինեին: Մյուսից կարծես ընտու է, որ Մարիյան Քուշխալիյասի ժամանակակիցն է եղել, ում կյանքն ավարտվել է դեռևս նրա կենդանության օրոք՝ պահերի Կուսմախայի ճակատամարտից քիչ առաջ կամ հետո:

Սակայն այնուհետև ծագում են բարձր խնդիրներ կազմած արևելյան Մուսլավիլուլումասի ռազմաքաղաքական ձեռնարկումների ժամանակագրության հետ որոնք պահպանվել են „ՍԳ“-ի մասը կազմող տեքստերում: Բացառությամբ առաջին երկու աղբյուրներից, մյուսների տեղը Մուսլավիլուլումասի կառավարման ժամանակագրության մեջ շատ դեպքերում պայմանական է և հստակ չէ:

Առաջին հերթին դա վերաբերում է „Դիպված 13“-ից հետո մինչև „Դիպված 25“-ի ընկած ժամանակահատվածին, այն է Կուսմախայի ճակատամարտից մինչև Մուսլավիլուլումասի կողմից դեպի Բուսիս և Կոնտեղեյ կլ Հարասսս արշավանքը, որի նպատակը պատեղ ֆախիս Քարթիի բնակչության վերադարձնելն էր: Հենց այժմ ժամանակահատվածում, ըստ զաղափարի, պետք է տեղադրել 1. Մարիյայի կառավարումը, 2. նրա մահապատժից Քարթուսասում և, ամենայն հավանականությամբ, 3. Ջուկկանայի պայմանագիրը: Ստորև կոտակներ են, որ հավանաբար, վերանիշյալ իրադարձություններին կարելի է հավելել նաև Ջուկկանայի

կատարման ավարտը:

Առաջին ժամանակահատվածի սկզբը, անկասկած, պետք է թվադրվի Քաղկեդոնյան Ս-ի կատարման վերջին տարիներով, այն է 1350-1345թթ. միջև: Ինչ վերաբերում է դրա ավարտին, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, պետք է տևի ունենար ինչ-որ մի պահ դեպի Բուսիա Մուսլիմյությունների կազմակերպած արշավանքից առաջ կամ ընթացքում, ետխորհելով Մուսլիմյությունների սիրիական առաջին արշավանքին⁷⁷: Այսպեսով, Խուկկանայի կատարմանը կարող էր համեմատապես կարճատև լինել, սակայն Քաղկեդոնյան Ս-ի վերջին շրջանում և ավարտվելով սիրիական արշավանքի ետխորհին, այն է Մուսլիմյությունների գրեթե անապահ այն ժամանակահատվածով, որն ընկնում է „Դիպված 25“-ի շրջանում: Այսպեսից առաջարկը թեև առաջնի ամոք իմերը լուրի, սակայն այդ մասին կարելի է վկայակոչել Խուկկանայի պարսկալարի վերջում արված խեղճական արքայի պահանջը Խաթրիի փառաստաններին վերադարձնելու մասին⁷⁸:

«Արևիկյալ „Դիպված 25“-ում իրադասվում է դեպի Բուսիա կազմակերպված արշավանքը, որի նպատակն էր դեպի պատեղ փախած Խաթրիի բնակչության վերադարձը⁷⁹: Հատկանշական է, որ տեքստում կշխում է Բուսիայից Հայաստան ուղղված համակցով արշավանքը և ավտոտեղի խեղճական փառաստան բնակչության վերադարձնելը: Ամենայն հավանականությամբ, Խուկկանան կամ չէր կատարվի խեղճական արքայի պահանջը կամ այդ պահին նա արդեն զբղվել էր իր իշխանությունից:

Հաջորդ խեղճերը առաջին չրվազմված „Դիպված 39“-ը և „Դիպված 40“-ն են, որոնց խիստ վառված ստղերում շարադրվում են Հայաստանի դեմ իրականացված արշավանքի որոշ մանրամասներ: Է.Գրոտերթոլը „Դիպված 39“-ը պայմանականորեն տեղադրում էր Մուսլիմյությունների սիրիական երկրորդ պատերազմի շրջանով, ինչ վերաբերում է „40“-ին, ապա նա առաջարկում էր այն կցնել կամ „Դիպված 39“-ին կամ „Դիպված 13“-ին⁸⁰:

Առաջնի այս հարցում որևէ երբ առաջարկ կատարելը ենթադրելի չէ էրկու բեկերների վառ պահպանվածության պատճառով, թեև խիստ հավանական ենթադրություն կարելի է կատարել, դրանք տեղադրելով միևնույն „Դիպված 25“-ի շրջանով: Ամենայն պայման պետք է ձեռնպահ մնալ նաև Մուսլիմյությունների հազառական արշավանքների համատեքստում „Մուսլիմյություն 96“- համակցի ժամանակագրման հարցում: Դատելով այս համակցում իրադասված իրադարձությունների պարամետրությունից (Խաթրիի հյուսիսային, արևելյան և կարավ-արևելյան շրջաններից, այդ թվում նաև Բուսիայում օգնական զորքերի համադրման ջոճարությունները, դեպի Հայաստան կազմակերպվելիք արշավանքը, թերև, այդ զորքերի օգնությամբ), նամանը կարող է թվադրվել Առեմիանյան 1-ի

⁷⁷ Դեպի Բուսիա արշավանքի նաման տես, օրինակ, Bryer 2005: 156, նաև Գրոտ 2:

⁷⁸ ԸՊ II 847 [k]c-ii SA KUR 1007H2-ai-ii NAMRA¹⁰³ po-zi-a U-UL po-[a-i] na-at A-NA ZAG¹⁰⁴), 85) [E]r-aa-na-a-i na-aa-zi-ii "He-oo-ge-na-a-at-e-[ep] nam-ma(?) bal-lu-u-wa-ii) (նույնը B տարբերակում):

⁷⁹ Է.Գրոտերթոլի կողմից հյուսիսարևելյան համադրման մասին տեքստը KUB XI 8 կլմվածքի նաման և կազմակերպությունները տես Klengel 1968: 66ff.

⁸⁰ Götterbeck 1956: 49.

կատախարանս վերջին շրջանի⁹⁰ մինչև Քուզալիյաս III-ի կատախարանս ազարտական շրջանը⁹¹։ Այս ընդարձակ ժամանակահատվածում մեզ հնուստեղծող իրադարձության թվաքանակն հարցում թերևս մի փոքր կտվան կարելի է առանձնացնել։ Իսուփանի նախնավեր գործածվածի աշխարհագրության մեջ կարող է վկայել վերջինիս նկատմամբ այդ պահին թևկող Խնթանիս տերության սահմանափակ ազդեցության առկայության օգտին, ինչը, թվում է հնարավոր չէր մինչև „Դիպված 25“-ի ժամանակահատվածը։ Այսպիսով, կամ իրոք Մաշտակցույցի կամակը կարելի է տանել դեպի Արևուսանդայի ժամանակները կամ „Դիպված 25“-ի շրջանը։

Կարանի

Հայաստի արքա Կարանիին (հնարավոր է նաև՝ Լաննի ընթերցումը) նշանակվում է միայն մեկ անգամ՝ Մարտիլիս II-ի կողմից կազմված Մուպաղելույժումաս I-ի գործունեությունը ներկայացնող տեքստերում⁹²։ Այսուհի նշանակվում է Քուզալիյաս III-ի և թագածառանց Մուպաղելույժումասի գլխավորած արշավանքի դեպի Հայաստ և Կումմախայի (Յալի, Կամախյա-Անի քաղաքը) մտն անելի ունեցած ճակատամարտը, դիմախոսարար, անջտան արտակ ընդհատվում է։ Կարանիի մասին այլևս որևէ այլ աղբյուրում անդիկություն չի պահպանվել։ Կարելի է միայն վստահարար ասել, որ Կումմախայի ճակատամարտից ոչ շատ ժամանակ անց Քուզալիյաս III-ը մահացել էր և իշխանության էր եկել Մուպաղելույժումասը։ Մասնագետների միասնաբար կարծիքով, Կումմախայում ինքնուրույն կայրել էին և իրենց գերիշխանությունը հաստատել Հայաստի նկատմամբ⁹³։

Այդ կախող ուսումնասիրություններից մեկում ստացարկել էինք յերահայասական փոխնարարությունների, Կարանիի և Մարտիլիս կատախարանի նկատմամբ մի վարկած⁹⁴, որը ներկայումս հակված ենք վերանայելու։ Ըստ դրա, Մարտիլիսի ազանությունը ճարքուսատում կախողել էր Կարանիի կատախարանը։ Իրենց արքայի ազանությունն ընդլվում էր ստաց ընթել Հայաստում։ Վերջինիս ընդունությունը ռազմական գործողություններ էր սկսել ճարքի դեմ, որդեղով Քուզալիյասին արշավելու Հայաստ։ Ենթադրում էինք նաև, որ ինչպե՛ս այդ պատճառով Կարանիի կատախարանը Հայաստում պետք է կարճատև լիներ։

Խակվանա

Խուվրանայի տեղան գրեյտները սրազխի պատկեր են ներկայացնում։

*Hu-ug-qa-na-a-a-ai (տղղ, հոլ.) - I 8, 10, 31, II 10, III 85; KUB XVIII 2 III 10.

⁹⁰ Մաշտակցույցի կամակների այս փոքր թվաքանակը ստացարկել է Տ.Քլինգերը (Klinger 1999: 748)։

⁹¹ Alp 1980: 58; Houtwilk ten Cate 1998: 52.

⁹² Güterbock 1956: "Դիպված 13" (A IV 42-45)։ Այստեղ ասելով այս անվան ընթերցման նախնի անվան կապակները, մենք մեծագույն կամայք ոչ ուսումնասիրություն ընթարկվույց։

⁹³ Ska. օրինակ, Bryce 2002: 149f.

⁹⁴ Բուսան 2008: 275-276.

*Hu-ւզ-ռա-ս-մ (ուզդ)	-	I 17.
[*Hu]-ւզ-գե-ռա-ս (ուզ.7)	-	II 20.
*Hu-ւզ-գե-ռա-ս-տո (ուզդ.)	-	I 2.
*Hu-ւզ-գե-[ռա-ս]-տո (ուզդ.)	-	I 16.

Նեմար է սակ, թե ինչով է պայմանավորված միևնույն տեքստում հայաստանական ածական զրուսթյան մեջ առկա եսկան տարբերությունը (Huagana և Huqna): Հնարավոր է, որ գրի վիճակում է, ով պայմանագրի տեքստն արտագրելիս բաց է թողել գա տեղանշանը: Այս առնչությամբ կշեռ, որ մեր տեքստում Ազգի երկրանձան միակ զրուսթյանը նույնպես տարբերվում է դրա մյուս բոլոր վիզուսթյուններից (զրգան է ⁶⁰⁹Az - 24 III 77)⁶⁰⁸:

Պարմանագրից սուղ տեղեկություններ է պահպանել Թուկկանայի անձի, մինչև Հայաստանի արքա կշանկվեցը կրա ունեցած կարգավիճակի մասին: Վաղ շրջանի ուսումնասիրողների կարծիքով, որը եկեղծում էր տեքստի կշանկանում Թուկկանայի կշանկանը կիրառված սթրուկտուրա UR.GE- արտահայտության մեկնարկության վրա (այն, սկսած է Թուկկեց, ընթերցում էին սթրուկտուրա UR.SAG „շարքային/երկրորդական ներքա“), ես կղե է ոչ շատ բարձր ծագման մարդ⁶⁰⁹, որին Մուսավիդությունում շարժապետ էր դարձնելով Հայաստանի կատախարիչ: Թերևս, այս կշանկանությունը անհիմն է, քանի որ, առաջին կերպին, վերակշիչ տեղանիսն այնու շրջանառությունից զուրա է կկե, բացի այդ, ինչպես ցույց կարվի ստորև, Թուկկանայի կշանկանը կիրառվող այս արժանաբանական դիմեղանը շարժապետական կշանկանություն ունի և որևէ կերպ չի կարող կշեկ կրա կարգավիճակը կախարան Հայաստանի կատախարիչ գառնայի: Ի վերջո, գուտ արժանաբանորեն նման ցածր կարգավիճակ ունեցող անձը ինքնական արքայից այդպիսի ընթրի չէր արժանանա:

Հայաստանում Թուկկանայի իշխանության գաղտ մասին պարմունագրում ուղղակի ապում է նեմարը:

ԳԿ I

§ 1 1) Արապես (առում է) Արևս՝ Մուսավիդությունում, Խարթի արքան:

2) „Տես, թե՞ Թուկկանայիդ, ետին շանը

3) ես շարժապետից և թե՞ լավ վերաբերվեցի:

4) Խարթուստում թե՞ հայաստանցիների շարքում բարի կամրով

5) ընթերցի և բոլորս թե՞ կամեղին կտալան ազգից՝:

Եթե իրոք պայմանագրի կշանկանում ինքնական արքան այդպիսի մակդիր է կիրառել Հայաստանի կատախարիչ ներստանը, ում հենց ինքն էր կշանկել և ով առմանագրած էր իր իսկ շրջը հետ, ապա ծագում է դրանից անանցված մի կարևոր ինձիթ՝ ինչով էր պարմունագրված նման դիմեղանը: Ազգոք այս արտահայտությունը պարմանագրի A տարբերակում, որը կերպարայնում է ավելի ուշ շրջանի պատճեն (թերևս, հենց Մուսավիդությունումի ցուր կարմված), նեմարայի իմբացում չէ, որը կշանկեր է ինչ-ինչ շարժապետական կշանկանների (առնել, Թուկկանայի լուսություն ազգոք): Այլ բացատրություն կարծես հնարավոր չէ առաջարկել⁶¹⁰, կթե ընդունել, որ

⁶⁰⁸ Երկրանձան զրուսթյունները տես RGTC VI/1: 59f, RGTC VI/2: 19, Քոլայն 2006ա: 43:

⁶⁰⁹ Այս կարծիքը ընթերցումը տես Գրոյն I:

⁶¹⁰ Քիչ ավելի նույնական է UR.GE- ի մեկ ազ մեկնարկություն, այն է դրա կապը ինքնական

տեքստում իրար առկա է GE- գաղափարադիրը, ինչում մասնագետները կասկած չունեն: Մուսաղիզույիումնաթի գործունեությունը եկարագրող „Դիպված 25“-ում հիշատակված արշավանքը դեպի Հայաստան, հուսարանը է. ինչ-որ կերպ կարող էր կապված լինել քենարյան աստված ինչորի հետ:

Այն որ Խուկկանայի փոխաբերությունները ինքնակամ արքայի հետ կարող կնն է բացատրական ընթացք ունենալ, կարծես կարելի է ենթադրել հետևյալի հիման վրա: Վարդայ հրուսարանված մի գուշակային տեքստում (KUB XVIII 2 - CTH 569), որ կազմված է մ.թ.ա.XIIIդ. կեսերին⁹⁰, հիշատակվում է „ազգեցի Խուկկանան: Այստեղ ներկայացված է գուշակային հարցում երկու խոնդրների վերաբերյալ՝ 1) արդոք Խուկկանան հավատարիմ կնա արքային, 2) եթե Ազդին արժև արքայի դաշնակցին է, ապա արդոք ազագայում էլ կգաշնակցի արքայի սերունդիկնի հետ:

Վերոհիշյալ տեքստը իր տեսակի մեջ եզակի չէ: Այն պատկանում է մ.թ.ա.XIIIդ. կազմված զգալի քանակությամբ կնան տեքստերի թվին (զերազանցապես Քուդիտալիաս IV-ի շրջանը), որոնց նպատակն էր նպատակն արքայական իշխանության անաբաստությանը և սրբազորմանը⁹¹: Դրանցում ներկայացված են բացատրական մ.թ.ա.XIV-XIIIդդ. անցած հարյուրի բազմաթիվ գործիկները (ձիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)⁹², որոնք ժամանակին ներգրավված են եղել զանազան դավադրություններում: Գուշակային հարցման նպատակը հետևյալն էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին գնի վառանդների հուզմաներին խաղաղության պարզեցնել և հակադիր խմբավորումներին հաշտեցնել:

KUB XVIII 2-ում „ազգեցի Խուկկանայի“ հիշատակվելը որպես գուշակային ծարձանն օղևկա ինքնին արդեն կարող է կասկածի տեղիք տալ՝ կասկած կրա քաղաքական կարգերայի հետ: Ինդիյն այն է, որ CTH 569-ում հիշատակվող բոլոր անձինք կամ գնի են վառելի դավադրության կամ դրա մասնակիցներն են եղել: Բանի որ այս մասին որևէ տեղեկություն չունենք, ապա բավարարվենք միայն Խուկկանայի՝ Ազդիից ծագելու փաստով⁹³, չնայած արտեղ կա մի խնդիր: Բանն այն է, որ վերահիշյալ գուշակային տեքստը կազմված է Խուկկանայից առնվազն հարյուր տարի հետո, այն ժամանակ, երբ Հայաստան տեքստի վարդայ արդեն դուրս էր եկել շրջանառությունից: Վերջին անգամ Հայաստան ինքնակամ տեքստերում հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի „Տարեկանություններում“, որից հետո այս տարածաշրջանում բացատրական առկա է

տեքստերում հիշատակվող մի բանի հետ, որը գրվում է „URGE“ և կրտակում է „չնայածի որտեղ“ (արանցից աստվան խնայող վերաբերում է Թիսական արարություններին - *Stamer-Neu* 1989: 114):

⁹⁰ Տես Գլուխ 2 տեքստի համար և տարի՝ մեկնաբանությունը:

⁹¹ Klinger 1998: 107, Anm. 10 (արքային բնթագման համար նեղեցակը եղում է *Schad* 1994: 100): Տեքստի՝ Խուկկանային վերաբերող մասը տես Գլուխ 2:

⁹² CTH 569 (նրաուսարանությունը և ուսումնասիրությունը՝ *Van den Hout* 1998):

⁹³ Դրանք են՝ Մուսաղիզույիումնաթի վերջին կնից՝ բարեկեյան արքայադատար „ասվանունան“ (Ամիննայա(?) - *den Hout* 1998: 44), Մուրսիլիս II-ի վերջին կնից՝ Դանեխանան, արքա Ուրիտի-Քեչուրի, Հազնայի արքա Խալապաշիյին, Մուսաղիզույիումնաթի կեցող որդին՝ Արուսիլիսուսալ և այլք:

⁹⁴ Այս տեքստում „Ազգի“ տեքստին մասին տես տեյն Գլխի վերջը: Խուկկանայի ազգեցի լինելու մասին՝ *Caruba* 1988: 69; *Klergol* 1999: 154f.

միայն Ազգին:

Թուկկանայի պարմանազքի և ինքս-հարասական հարաբերությունների առաջին ուսումնասիրող է Ջոնեդը հետևյալ կերպ էր ներկայացնում Թուկկանայի ինտելլեկտը²⁶:

1) Եղիտասազը տարիքում Թուկկանան եղել է Միտոսանիից կախյալ կատավարիչ, պետիկան փայտի և ապաստան է գտել Թաթթիում՝ Մուսպիլուխումանի կատավարման սկզբում կամ ափսի փող:

2) «Կրտսեղ» Մարիլայի դիպվածը (Թուկկանայի փետան) վկայում է այն մասին, որ պարմանազքի կերման պահին Թուկկանան արդեն հասուն դուստր ուներ Մուսպիլուխումանի բլուզից, այսինքն Թաթթիի գնալուց մինչև պարմանազքի կերումը պետի անեվազն 20 տարի անցներ:

Այս մեկնաբանությունը չնայած կարող է որոշակիորեն պրօբու ընդունվել, սակայն դրա համար պարմանազքի որևէ հիմք չի տալիս: Միտոսանիից կախյալ Թուկկանայի փախուստը Թաթթիի բացառապես կենտրոն է սթրօնալ UR.SAG տեքստի յուրովի մեկնաբանության վրա²⁷ և չի կենտրոնանում այլ ազդրներով: Թուկկանայի որոշ ինքս-հարասական փոխհարաբերությունների մասին տես ստորև:

Քնն վերաբերում է Թուկկանայի անվան մեկնաբանությանը, ապա առաջին առաջարկվել են երկու նկարագիր տարբերակներ:

Պետև ժամանակին Գր.Նափանցանը առաջարկում էր այն մասնատել նաջ/ն-հինցի և -ան (վերջածանցի և գտնում էր, որ այս անվանումն ունի անասունակախորհրդական ծագում (տեքստից Նափանցանին է) «նապել» իմաստով: Այդպիսով, Թուկկանայի անունը կարող էր նշանակել «նապել»²⁸:

Թուկկանայի անվան երկրորդ մեկնաբանությունը պատկանում է Գ.Ջահուկյանին, ով կենտրոնը նպտնի ֆրանսիացի ինքսագետ Է.Լարոշի կարծիքի (յուս անվան հիմքը - ինք. նախ/ն- «պապ»)՝, նախնած էր այդ անվան հիմքը թիեցեկու նեցեկը. «(H)ա/(H)ա- պապ» (նայ, հա) բառակիրից²⁹:

²⁶ Foster 1931: 3ff.

²⁷ Օտ Է.Ջոնեդի, եթե այս տեքստը նշանակում է կախյալ անձ, ապա Թուկկանան պետի կախյած լինելու մեկ այլ պատկերակց, քանի որ փախել էր Թաթթի: Մանկան տեքստին մեկնաբանությունը որևէ հիմք չի տալիս կրան փախուստական համարելու: «Նա ժամանակին Գր.Նափանցանը իրազմացորեն սթրօնալ UR.SAG-ը մեկնաբանում էր որպես «երկրորդ, նազորդ» և գտնում, որ այս տեքստից եղել է Թուկկանայի առաջադաս կարգավիճակը ինքսական պրօբուի հանդեպ (Kassabaum, 1948: 19): Լուսից ինքնի մաս Թուկկանայի առջիկու ժամկետի մասին, որը է Ջոնեդը ընկնում էր կրա դոսեր՝ անունազան լինելու փաստից: Այս փաստաթղթը կտանալի չէ, քանի որ Թուկկանայի հասուն դուստրը, թեև, պետի նեված լինելու կրա առաջին կողմից, որը կիրառակիրում է պարմանազքում (24 III 80-81) և որին Մուսպիլուխումանը պատկերում է հարձ գործակցի 7՝ վերջ, ինքնի և մյուս յուրը ժողովորդների մաս կրանայ անունաբանության տարիքը 12-15-ն էր (Howeink ten Case 1996: 55), որը դիպվածում՝ 10-ը (Haggenbachner 1992: 116 Anm.24 [վերջինս ըստ միջին առաջնաստիկան օրենքների՝ § 43 II 25,29,31]):

²⁸ Kassabaum 1948: 69ca.: Կրա կարծիքով, այս անունը նկարագրել է կտանանայ նայ, ինչ-սով իտունով եմ, կարգում եմ՝ բայի նայ:

²⁹ Laroche 1952: 111f.

³⁰ Ջահուկյան 1987: 325: Անցնուցը գտնում էր, որ հարաբերակն անվանական զարբան մեր ինքս-յաֆական լեզուների շարքում անկի մաս է լինելուն մեկին՝ առաջ Ափսի փող կա որպես

Մարիյա

Գալմանազներում Մարիյա անունը հիշատակվում է երեք նկարահանումներում:

Անվան գրեթեները.

*Մա-ռի-յա-սի (աղյ.)	-	III 66', IV 51'.
*Մա-ռի-յա (աղ./ձայն?)	-	III 80', IV 58'; HT 85 3'.
*Մա-ռի-յա-տ (ձայն.)	-	IV 42'; KBo L 49 4.

Լճառի անկեղծ համապատասխան անձանց նույնանուն հարցում սակայ որոշ բարդությունները, մասնագիտական հրատարակություններում սովորաբար տարբերակվում են „ափազ“ և „կրտսեր“ Մարիյաներ: Այսպես.

1) Որպես անցյալում ինքնական արքունիքում սեռական հարաբերությունների հողի վրա պայտասական արարողակարգը խախտելու պատճառով Քուդիազիյաս III-ի կողմից մահվան դատապարտված անձ (ՀՄ III 68-73) – „ափազ“ Մարիյա:

2) Ոմն անձ, որը իտականայի պայմանագրի կերպան գրեթե Հայաստանի արքայի փնտան էր (դասեր անուսիներ/ՀՄ III 80) – „կրտսեր“ Մարիյա:

3) Հայաստանի կատակարիչ (ՀՄ IV 42, 58), հավանաբար, նույնը, ինչ „ափազ Մարիյան:

Գալմանազների՝ գիտական հանրությանը հարևան դասնայա շրջանից ի վեր մասնագետների գերակշիռ մտադ գտնում էր, որ այս անունը կրել են հայաստանական երկու տարբեր կատակարիչներ (պայմանականորեն կրտսեր տարբերակվում էին որպես „ափազ“ և „կրտսեր“ Մարիյաներ)¹⁹⁹, ներկայումս էլ այս տեսակետը դեռևս շարունակվում է գրչական, չնայած դրա համար որևէ նիսի չկա: Այս առթիվ համարուսակի իր կարծիքն էր արտահայտել նաև Յ.Յրիզըրիչը, ով գտնում էր, որ երկու պայմանազներում հիշատակվող Մարիյա անունը կրող անձնավորությունը իտականայի ժամանակակիցն էր և կրա նույն միայն Հայաստանում մեծ հեղինակություն ունեցող ազնվական²⁰⁰: Երա կարծիքով նեկ այլ էր պատճառը, որ Մարիյան կրկնապատ էլ հիշատակվում է²⁰¹:

Է.Յուրեի կարծիքով, „ափազ“ Մարիյան Հայաստանի արքա Գարսանիսի հաջորդն էր, ով սպանվել էր Քուդիազիյաս III-ի օրոք, իսկ „կրտսեր“ „ափազ“ ազգականն էր (հավանաբար, թոռը)²⁰²:

Յուրեանայի անվան լիցիանական համարիչը էր գտնում, նաևնեղծ գերմանացի ծագանի ինքնազտ Ա.Հայերի (Heubeck 1939: 62), Ազրայի արքա Գրգանի անունը, (Lewysova 1964: 44ա.; Տախտիյան 1970: 43, 73-81):

¹⁹⁹ Հայագիտության մեջ այս տեսակետը արտադին տեղում սկսել է շրջանառվել Կ.Մարտիրոսյանի կողմից (Մարտիրոսյան 1957: 148-149):

²⁰⁰ Friedrich 1930: 160f.

²⁰¹ Յ.Յրիզըրիչը վեր աստիճանորդական ասարկա պայմանազները որոշակիորեն համարում էր մեկ պայմանազի երկու մասերը, գտնելով, որ ինքնական արքան միևեուս պայմանազի շրջանակներում հարաբերվում էր ոչ միայն Յուրեանայի, այլև Մարիյայի և "Հայաստանի ժողովրդի" նույն: Այս սփառ մտածեղանք ներկայումս շրջանառվում է նաև այլ մասնագետների կողմից: Մասնավորապես, նկարագրվում է, որ Մարիյան Յուրեանայի սխաղան էր (Տախտիյան 1968: 47-48):

²⁰² Foerster 1931: 3: Ի.Մ.Դյակոնովի կարծիքով (Lewysova 1968: 91ա.), այս կերպով Մարիյան կարող

Ի տարբերություն է.Տոերի, է.Կավենակի կարծիքով²⁰¹, „սվազ“ Մարիյան Քուզնեցիյան III-ի կողմից Կուսմանայի ճակատամարտից հետո կշահակվել էր Հայաստանի կառավարիչ Պապենուսի անօրինակ կերպարացման է կրա հետ կերպով պայմանավորված:

է.Տոերի տեսակետն ընդունվում է մասնագետների կողմից²⁰²։ Այդ դրամ կերպարվում է որ երկու Մարիյաները չլին պատկանել երկու հայտնաբերված սերունդների (որ. հայր-որդի, հորեղբայր/քեռի-կեղքորդի/քրոջ որդի և այլն), բանի որ, ըստ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գործող պատգամների օրենքի, անունը փոխանցվում էր թոռանը, այլ ոչ որդուն²⁰³։

Արտոնիչյալ, մեր կարծիքով թույլ կիմաստավորված տեսակետը կերպարում է պապենուսագրերում որպես Հայաստանի կառավարիչ/արքա իշխասակվող անունից հետևյալ հայտնաբերվածությունները.

Քուզնեցիյան III	-	Կարանի
	-	„սվազ“ Մարիյան
Մուսաբյուրյան I	-	„կրտսեր“ Մարիյան - Յուկկանա

Յուկկանայի պապենուսացում որպես կրա փեսա իշխասակվող Մարիյանի և մյուս պապենուսագրում որպես իսկապետ արքայի հետ պայմանագիր կերպով Մարիյանի նախնականությունը միանշանակ միակ կարգ է համարվում այն մասնակցությունը, որ սրանցից առաջինը դիտվում է որպես կենդանի անձ, ի տարբերություն այն Մարիյանի, ով սպանվել էր Յաթրասաաում։ Սակայն Յուկկանայի պայմանագրում ոչինչ չի ասվում այն մասին, որ դրա կերպան պահին կրա փեսան կենդանի էր։ Յուսից պատեղ Մարիյանի օտանից դուստրը կա վերադարձնելու մասին է։

Եզրափակվելով Մարիյանի մասին իտալուտեղ, կշեկը այդ անվան մեկնաբանությունները, որոնք առաջարկվել են մասնագետների կողմից:

Հայ անվանավոր լեզվաբան Գ.Տանուկյանը իր վաղ ուսումնասիրություններից մեկում կերպարում էր, որ Մարիյանի անունը կարող էր ծագել հնդկաիրանական մի արմատից, որը լատիններենում վկայվում է ռառ „լինկավար, առաջնորդ“ մեով²⁰⁴։ Հետագայում կա քննադատներն առաջարկում էր հունարա բացատրությունը²⁰⁵։ Այս կրա,

էր Յուկկանայի գանակից ցնել, մի բան, որն իրոք կրան կարող էր Յուկկանայի ժառանգորդը դարձնել՝ որպես բացառաբացյալ գեղարված:

²⁰¹ Cevizoglu 1931: 16f. ըստ կրա, „կրտսեր“ Մարիյանի պարագրում (III 80) խառը սպանված „սվազ“ Մարիյանի հարմարից դուստրը կա վերադարձնելու մասին է, սակայն կրկնադր Մարիյան չի կշել։ Այս կարծիքին էր, սակայն է.Կավենակից, հան Գր.Նախանջյանը (Kamalian 1948: 19xx):

²⁰² Carruba 1988: 67f.; Beckman 1996: 27.

²⁰³ Günterbock 1940: 35f.; Carruba 1988: 68. Մարիյան անունը կրող երկու կերպարները անունից ինքնից մի մեկնաբանություն էլ կշեկը (Յուսապուրյան 1998: 47-49), ըստ որի Քուզնեցիյան III-ի որդի ապրան Մարիյանի անունը հետագայում վերածվել է կարտուկան (նեղիտեանի մաս՝ “Նազի”) սրբանկրի սխեմայի:

²⁰⁴ Լապպան 1964: 37.

²⁰⁵ Տանուկյան 1967: 326-327.

այս անձանիան հիմքում կարող էր ընկած լինել ինքս-լուսվածական *mer-*, *meri-* արմատը (սահայտ իմաստով), որը վկայված է մի շարք անձանանուններում (ինք. *Marakkai-*, *Marallani-*, *Marallaiya-*, լիդ. *Marinda* (վերջինս դիցանուն է): Սակայն բնշ ազնի ուշ կառվածի տակ արավ իր տեսակետը, գտնելով, որ սույն բաղադրիչ իմաստը ինքս-լուսվածական լեզուներում բացառաբար չէ և չի կարելի նման համեմատություն ստաբարելի³⁰⁶:

Երկրորդ հնարագիտ մեկնաբանության համաձայն, այն համեմատելի է խորթ-*mariyanna* (մերթազանցյալ, ուրախական և ինքնական տեքստերում՝ *mariyanna*, ուրարտ. *mar-*³⁰⁷ բառերի հետ, որոնք ստաբարելիվել է բնույթից հին հնդկ. *mārya-*, «էրիտասարդ, պատանի» բառից³⁰⁸: Այս տեքստից հին ստաբարեթրակական տարածաշրջանում հիշատակվում է սոցիալական տասնհանաղաբարում բարձր դիրք զբաղող ռազմական ազնվականության արիությունը (արքայական ծառայության մեջ գտնվող կառավար մարտիկներ)³⁰⁹: Երևի նաև, որ ի տարբերություն հայաստական մյուս անձանանունների, Մարիյա անունը ասիմանափակված չէ միայն Հայաստան և Ազնի անվանաբանությանը: Այն վկայված է հյուսիսային Փոքր Ասիայի ինքնական հնավայրերից մեկից (Մաչուսիցուր - ինք. Տապիզուս քաղաքը) հայտնաբերված և մտավորապես Քուռյայիցյա III-ի (Սուրբգիլուցիտախ I-ի եղբ) ժամանակներով թվագրվող մի նամակում (**Ma-ri-i-ya*)³¹⁰:

Եվ, վերջապես, կա Մարիյա անվան նա երկու ստուգաբանություն: Լ.Գինդիի կարծիքով, այս անունը համադրելի է ինքնական աղբյուրներում վկայված **mar-*, «ինչպե՛ս» բառի հետ³¹¹: Իսկ Վ.Ճաչուրզյանը փորձում է այն համադրել հայերենում առկա հնդկեր. **mar-*, «տեղ» արմատի հետ (Հայ-և հայերենի վերջածանց է)³¹²:

Անարտևակ Մարիյա անվան ստուգաբանության մասին կարծիքները, կշնք Գ.Ճահուկյանի ևս մեկ մտայնում ինքնին³¹³: Շատ կրա, Մարիյայի անունը կազմված է ընդհանուր հնդկաեզական մի հիմքից, որից ծագում ևն ինչպես սեպագրական *mariyanna*, ուրարտ. *mar-* բառերը, այնպես էլ հայերենում պատկանված *mar* բառը

³⁰⁶ Ճաչուս 1988: 65: Այստեղ նա հավելած էր ընդունելու այդ մասնագետների կողմից ստաբարելից համադրությունը սեպագրական աղբյուրներում հանդիպող *mariyanna*, ուրարտ. *mar-* բառի հետ (տես ստորև տեքստում), ինչի մասին նա գրել էր զեմա 1984թ. (Ճաչուս 1984: 37):

³⁰⁷ Այս բառը պարունակող ուրարտական տեքստում գրված է **ma-re-GI*, որը հրատարակելի ընթերցում է *ma-re-ji* և մեկնաբանում որպես «ազնվական» և համեմատում խաչքրիթեն *marionne-* ի հետ (Ճաչուս 1985: 39):

³⁰⁸ Վ.Բովսեռն ստաբարելիում է այս ուրարտերեն բառը մեկնաբանել որպես «ազնվածի» կրիտասարդ (Ճաչուս 1979: 102) և համեմատել Հայաստանի արքայի անվան հետ:

³⁰⁹ Այդ մասին տես, մասնագիտացված, Altheide 1930-1931: 217; Karassonhuber 1961: 16; Haimon 1979: 107ss.:

³¹⁰ Ար 1991: N.48, 73 2. համաձայն, գրված է այդ Մարիյայի և մեկ այլ անվան կողմից, որոնք հանդիսանում էին ինքնական արքայի հարստակները (ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էին արքայական ծառայության մեջ):

³¹¹ Դալման 1967: 116:

³¹² Ճաչուսյան 1998: 45, 49:

³¹³ Ճաչուս 1988: 65ss.:

(վերջինս նշանակում է «եզ թշուհ»), եղելով, որ հայաստան փուլում այն կարող էր տրվել տրամաբան, եթե ընդունենք, որ Հայաստամ պետք է ունեղ լինեն մայրիշխանական ավանդույթները⁵⁴:

Անեխա

Անեխան Հայաստայի՝ անխնայազն ճիշտակերտ վերջին կառավարիչն էր: Երանից հետո ինքնական տերստերը Հայաստայի (տերստերում աչտահեան միայն Ազգի) հետ փոխհարաբերություններում ուղղակի եղում են «ազգի»:

Անխան գրությունը

*An-ni-ya-ad (ուղղ.)	-	KUB XXVI 79 I 8; KBo I 49 2'
[*An]-ni-ya-ad	-	KBo I 49 2', 6'
*An-ni-ya	-	KBo III 4 III 93
*An-ni-ya]	-	KUB XIV 29 15
*An-ni-ya(-)[...]	-	HT 85, 1'
*An-ni-ya[...]	-	KBo I 49, 8'

Հայաստայի արքա Անեխան⁵⁵ ճիշտակերտ է Մուսղիզուլիտանա I-ի որդի և հաջորդ Մուրադիս II-ի տարեգրություններում («Մանուսյա» և «Մարսան»), վերջինիս կառավարման 7-11-րդ տարիների ընթացքում Հայաստայի դեմ մղված պատերազմների համատեքստում: Պարզ չեն ինչպես Անեխայի՝ Հայաստայում իշխանության գալու հանգամանքները և ժամանակը, պետիս էլ երա հետագա ճանապարհորդ: Տարեգրություններում վերջին՝ 10-րդ տարվա ճալասական իրադարձությունների կապակցությամբ Անեխան անխնայազն չի ճիշտակերտ: Արտող ուղղակի եղում է այն մասին, որ Յալիմանա քաղաքից ուն Մուստաիս ներկայանում է Մուրադիսին և հարանում իրենց նկատազուրկան մասին⁵⁶: Համեմատելիպ, եթե Անեխան նախորդ տարվա արշավների ընթացքում գահադրկիան լինեք կամ մահացած, ազա Մուրադիսն այդ մասին անուպաման կիշատակեր:

Հատկանշական է, որ նախորդ՝ 10-րդ տարում ճալասական արշավանքն անավարտ էր մնացել⁵⁷, որի պատճառը ինքնական արքայի երկու տարբեր տերստերում տարբեր պատճառաբանություններով է ներկայազնում: Մարսանի տարեգրություններում որպես պատճառ եղում է ճնտան վրա հասնելը, այնինչ մեկ այլ տերստում խազում է Արևի իտալարանն և այդ առիթից օգտվելով թագալիտ կառվից արքային գահադրկելու մտադրության մասին⁵⁸: Թերես, երկու տարբերակներն էլ կարող էին

⁵⁴ Այս մտազնուց Մուսղիս անեխան (ուս Անեխայի), կարծում ենք, ոչ ճի կերպ չի կարելի կենտադրել: Սա ուղղակի ներազուրկան է, ոչը անխնայի հարազն-չեղաբանն առաջադրել է այս անեխանի բնազն իտալայի առաջաբանության տարաբերության տակ:

⁵⁵ Մուրադիս II-ի «Տարեգրություններում» (- CTH 61 [իրաւ.՝ Göze 1933: 96]) Անեխան ճիշտակերտ է որպես «Ազգիի արքա»:

⁵⁶ Göze 1933: 140.

⁵⁷ Հնեց այս արշավանքի ընթացքում էին գրավել ճալասական երկու քաղաքները՝ Պոլի մեղ գտեղը՝ Արիստան և Պուզրանան:

⁵⁸ KUB XIV 4 24-32 (De Martino 1998: 199; նաև Քուրան 2004: 199-200):

համապատասխանել իրականությանը: Ինքական թագուհին (տեղաում՝ առօրյան) ոչ թե Մուրսիլիսի կինն էր, այլ, թերև, նրա նոր՝ Մուսգվիլուլիումա 1-ի վերջին կինը՝ բարեձույան արքայադուստրը, ում հետ Մուրսիլիսի հարաբերություններն ի սկզբանե լարված էին, ինչի մասին վկայում է մեկ այլ տեղում նա²⁷¹:

Անկելով Մուրսիլիսի «Տարեգրությունների» և «առօրյանների» դավադրության մասին պատմող տեքստի բննում հնարավորությունների վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով Աննիլիսի հետ Մուրսիլիսի կնքած պայմանագրի առկայությունը (տես վերը)²⁷², Հարասայի հնագանդեցունը հասցիվ թե տեղի ունենար այս երկրի անբողբանակ եվանման արդյունքում: Ամենայն հավանականությամբ, ինքա-հարասական տեսակի հակամարտությունն աճարսովել էր ոչ-սարխիստային պայմանագրի կնքմամբ և Աննիլիսի շարունակել էր կառավարել իր պետությունում:

Մոյի աշխատության առարկա երկու պայմանագրերի, Մարիյա - Իտեկիանա հաջորդականության և այս ժամանակահատվածում ինքա-հարասական փոխհարաբերությունների պարզաբանման տեսանկյունից արտակարգ կարևոր խնդիր է Գարաննիից հետո իշխան արքաների հաջորդականության, մասնավորապես, Խուկկանաից հետո, արդեն Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» հիշատակվող Հայաստացի արքա Աննիլիսի առնչակցությունը իր նախորդներին: Այս խնդիրը կարող է որոշակիորեն պարզվել Մուրսիլիս II-ի և Հարասայի արքա Աննիլիսի²⁷³ միջև կնքված պայմանագրի պահպանած մի կարևոր տեղեկությամբ: Դասմանագրի երկու բնկորներում, որոնք պատմական ենթածականի մասն են կազմում²⁷⁴, Աննիլիսի անվան հետ փոփոխականացված եիշտատկվում է Մարիյա անունը: Դասելով տեքստի պահպանված հատվածներից, պատեղ պետք է տեղ գտնեն Մարիյացի օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները (դիմախոսաբար, այլ տեղեկատվություն, բացի վերոհիշյալ անուններից, չի պահպանվել):

Ահա այդ բնկորները.

HT 85²⁷⁵

ԳՐՏԱԿԱՆ ՏԱՈՍՆԱԴՂՈՒՄ

- 1) [.....]x *An-ri-ya(-).....
 2) [.....]x A-BI A-BI-YI A.....
 3) [.....]x-KA-ya *Ma-ri-(ya(-)....

²⁷¹ KUB XIV 8 + Iamir 1277 (Iyran., Bin-Nun 1975: 177ff.; Hoffner 1983: 187ff.; Den Heu 1998: 42f.; De Martino 1998: 19ff.), հավանաբար, թարգմտ սմունն էր Աննիլիսայա (Den Heu 1998: 44):

²⁷² Հավանաբար, միևնույն պայմանագրի մասն է կազմում վաղուց հայտնի KUB XXVI 39 տեքստը (այդ մասին տես Carruba 1988: 69ff.); Տես նաև Քուլան 2005 (տեքստի գլխավոր երասարակությունը և մեկնաբանությունները):

²⁷³ Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» (= CTH 61 (Iyran., Göste, 1933: 96)) Աննիլիսի հիշատակվում է որպես «Ազլիի արքա»:

²⁷⁴ Iyran., Carruba 1988: 71f. (HT 85 և KBo L 49):

²⁷⁵ Ibid. 71.

- 4) [.....] S]IG-(in m-tén? x-?]-
 5) [.....] x^{mt}-SU-NU SIG-(in ____
 6) [.....] x-x-[.....

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) ..... Աննիյա [.....
 2) ..... պապ]իս .....
 3) ..... և քո [...] Մարի(յա)ն) ...
 4) ..... լավ .....
 5) ..... նրանց լավ] ...
 6) .....

ՔԵԾ I 49

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՉՈՒՄ

- 2) [.....] ու ու ի «Առ-ու-յա-սի
 3) [.....-ն] յո-նի
 4) [.....] «Մե-ու-յա-սո

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 2) ..... էվ զու՝ Աննիյա
 3) .....
 4) ..... Մարիյանն (և զ. հայր)

Օ. Կարբուրայի կարծիքով, HT 85-ում «պապ» բառի առկայությունը կարող է հիմք տալ ենթադրելու, որ այստեղ Մուրաֆիյայ նկատի ունի իր պապի Թուղխալիյաս III-ի օրոք ապրած Մարիյանին: Լույս բնկորի հայտնի տողի կտրված հատվածի վերջում սկզբնոր բառը, այդ դեպքում, թերևս, պետի լինի [..... A-Յ/ A-Յ/ՔԱ-յա ,և [պապ]ից¹⁰⁸»:

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի կարևոր խնդիր: Արդյոք սույն բնկորի երրորդ տողի վնասված մասում առկա բառը պետք է վերականգնել որպես [A-Յ/ A-Յ/ՔԱ-յա «պապ»: Որ վնասվածքի վերջում առկա մասնակիորեն պահպանված էջանը իրար Յ/ և է, վրայում է տողավերջի վաղը հասնելուն, սակայն ինչու չենքարդել, որ այնտեղ կարող էր գրված լինել ուղղակի «հայր» բառը [..... A-Յ/ՔԱ], այլ ոչ «պապ»: Մեր առաջարկած տարբերակը կարող է եսկաներին փոխել ծայրասկան արտաբանումի՝ մասնազտաների կրոմից ընդունված հարթազանաւորուրեղ և ննարավորություն բնձեռել ննարուրելու, որ HT 85 բնկրում Մարիյան ներկայանում է ոչ թե որպես

¹⁰⁸ Carruba 1988: 71E. Այս կարծիքին էր նաև Ի.Մ.Դանիսեուի (Մատեոս 1968: 92 սթրու. 6), ով ենձեռում էր վերջ նեղված HT 85-ի վաղ:

Անկիսից պապ, այլ նաք, ինչը և թույլ կուս Անկիսյանի համարելու ծովկանայի թուղ, ճնված կրա դասեր և Մարիցայի անուանություննեց, ինչի մասին ծովկանայի պայմանագրում խոսվում է:

Վերոնկիցյալ բնկորներում Մարիցա անվան հիշատակումը Հայաստանի սպքս Անկիսյանի հետ միասին կարող է վկայել Հայաստանում «սլազ» Մարիցայի տոնաի իշխանության շարահանկանականության մասին: Այսինքն, Անկիսյան ժամանակը է իր հոր իշխանությունը՝ պապի (ծովկանայի) կառավարումից հետո: Ոչ վերաբերում է ծովկանային, ապա, սույն ուսումնասիրության առարկա պայմանագրերի լույսի տակ, կրա կառավարումը Հայաստանում կարելի է մեկնարկել որպես Մարիցայի տոնաի իշխանության ժամանակավոր ընդհատում:

Վերը բերված բնկորում «նաք» բառի վերահանգեման և դրանից ընդդ համապատասխան մեկնարկության հիման վրա կարող ենք առաջարկել հետևյալ վարկածը: Մարիցան անուանացած էր հայաստանի ազնվականներից մեկի՝ ծովկանայի դասեր հետ: Ոչ-ինչ պատմաբաներով Մարիցան դրժում է իր պարտավորությունները, որի հետևանքով սպանվում է ծաղրաստում¹⁰⁷: Կրա սպանությունից հետո Հայաստանում որոշ ժամանակ կառավարում է ծովկանայի՝ Մարիցայի աները: Ծովկանայից հետո Հայաստանում իշխանությունն անցնում է վերջինիս թոռանը, ով կրա դասեր և Մարիցայի որդին էր:

Անկիսա անուանը նպագիտության մեջ տարբեր մեկնարկություններ է ստացել:

Գ.Տահուկյանը այս անվան սկզբի առ- հիմքը, հետևելով հայտնի ինքնագրոս է.Լաբաշյան¹⁰⁸, բնկցում էր հեղեղը. «Միտ» «արական կամ իրական սեռի նախնի» արմատից, որից ինքա-լուսնական բնուկներում վկայված են մի բարք արական և իրական սեռի անվանումներ (Anna, Annaniya, Annanza, Annita և այլն)¹⁰⁹: Հետագայում կա հակված էր Անկիսյանի անուանը անվերապահորեն բացատրելու ծայրերնեզ¹¹⁰ և այլ անվան անկայությանը: հայաստանի հասարակությունում տեսնելու մարիշխանական անվանդրությունի գոյությունը: Հայաստանում վերոնկիցյալ արմատի անկայության մասին, ըստ կրա, կարող է վկայել հայերենում հանկ «տատ» բառի գոյությունը, որտեղ բառասկզբի ի-ն կարող էր երկրորդային բնույթ ունենալ¹¹¹:

Գ.Տահուկյանը չէր բացառում նաև Անկիսյանի անվան ստուգաբանության մեկ այլ հնարավորություն, այն է՝ հայաստանի Անի քաղաքի անունից: Այս մեկնարկությունը

¹⁰⁷ Պարսկանայի այլ նաունումում որպես Մարիցայի սպանության պատճառ հերկալալոված սարունի վնայ վրա նայելը մասնագետները կորմից լուրջ չի ընդունվում, այն համարելով «պալատական անկիզուս»: Այս անկայությանը կշեկն Պարսկանայի ստացին նրաուարակիչ Ե.Երկոյիկի մեկնարկությունը, ով վարկել էր այլ երևույթի գրգռանունները նայուններով սարալալական կրակերի հիման վրա (Friedrich 1930: 159(տես Գրոս 1):

¹⁰⁸ Leucht 1952: 111f. Ինքերենում այս արմատից է կազմված առա- ինչ լուսնիկներում՝ առնչա-՝նաք՝ բառերը:

¹⁰⁹ Տահուկյան 1987: 324-325:

¹¹⁰ Դալայան 1968: 63-65:

¹¹¹ Գ.Տահուկյանը կրում է Զր.Ամարյանին, ըստ որի վրայերենում նախերկից փոխադրել հանկ բարք կրանուկում է «նախնի» (Ամարյան 1977: 33): Հնկվելով այս մեկնարկության վրա, կա կերպարում էր, որ նախերկն բարք կարող էր պանուանիկ հեղեղաբանական միաստության չորանի նախնական ինասարք:

ընթացիկ չէ, քանի որ հենվում է դեռևս ժամանակին Գր. Նազմանցյանի մի կամայական ենթադրության վրա, ըստ որի Հայաստի արքա Աննիյան իր անունով էր իջրև թե վերանվանել հայաստեան Ուրա քաղաքը³⁰¹:

Աննիյա անվան մեկ այլ մեկնաբանության համեմատյալ, այն կարելի է համարել հայ անխոցեալ «խեմարալ» բառի հետ, առանձնացնելով անի- հիմըը և -եալ վերջածանցը³⁰²:

ԵՐԴՄԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պարմանագրերն ընդգրկող ժամանակահատվածի վերաբերյալ հիմնական եզրակացությունները կարելի է ներկայացնել այսպես.

1) Քուդխալիյաս III-ի կառավարման ավարտին, Կումանխանի Հակոտամարտից հետո Հայաստան ընկավ Մեթանյան տերության գերիշխանության տակ: Հայաստի հաջորդ կառավարիչը Մարիյան էր, ում հետ կերպել էր պարմանագիր: Առաջին անհայտ հանգամանքների բնրումով Մարիյան խափանել էր իր վրա զբված պարսափոթությունները, որի համար մահապատժի ներարկվեց Յաքթուտաում, մինևույն Քուդխալիյաս III-ի օրոք:

2) Մարիյայի փոխարեն Հայաստի կառավարիչ նշանակվեց հայասացի ազնվական Յուկկանան, ով Մարիյայի դուսեր հայրն էր: Սուպալիլուլիյասմասի և Յուկկանայի միջև կերպեց պարմանագիր: Կանխյալ պետությունների հետ կերպած պարմանագրերին հաստիկ պարսափոթություններից զատ Յուկկանան պարսափոխվում էր վերադարձնել ժամանակին Հարասաում ապստամբ գտած Յաքթի բնակչությանը, ինչպես նաև դուսերը վերադարձնել Մարիյայի տանից: Յուկկանայի վրա, բնականաբար, պետք է դրվեր Հարաստի հավատարմությունն ապահովելու առաքելություն:

3) Անկախ այն հանգամանքից, որ Յուկկանան Հայաստի կառավարիչ³⁰³ Մարիյայի կնոջ հայրն էր, նրա նշանակումը Հայաստում Յուկկանային պիտի զներ դրածոյի վիճակում: Հատկապես էրև նկատի ունենանք, որ Սուպալիլուլիյասմասի «առանձնարարությունը» դուսերը Մարիյայից ետ վերցնելու մասին արդեն իսկ պիտի նշանակեր ակնհայտ բախում երկրի ազնվականության հետ, որը տվյալ պահին հավանեթական դիրքորոշում կարող էր ունենալ: Սուպալիլուլիյասմասի քաղաքականության նպատակը Յուկկանային Հարաստի կառավարիչ նշանակելու հարցում դժվար չէ բացահայտել: Յաքթից նոր կախման տակ ընկած Հայաստի նկատմամբ գերիշխանությունը ննարավոր էր միայն տեղական ազնվականության նարքերում կայուն հենարան ստեղծելով: Միայն դրանով պիտի բացատրել Յուկկանայի վրա բազմիման շնորհները: Հարևան կամրալ երկրների նկատմամբ գերիշխանության ամրապնդմանն ուղղված դիտաստիական ամուսնությունների

³⁰¹ Կասալան 1948: 52. Որևէ կերպ չկա ներառելու, որ վերոնիշյալ Ուրան եռօրյակն է նուստայի եպիսկոպոսի արքայաների Անի-Կումանջ քաղաքին: Գ.Յուսեպյանն ինչև էլ էր իրավացիորեն նշում, որ Աննիյայի և Աննի նամուցությունը կարող է ուղղակի պատմական նմանության ներեսնը լինել:

³⁰² Նաարթան 1980: 110, Յալաուչյան 1998: 46:

³⁰³ Յուկկանայի փեսայի կարգաթմանը հարակի չէ: Երա նկատությունը պարմանագրում պարսում է ներառելու, որ ետ պիտի լիներ Հարաստի արքան՝ Յուկկանայից առաջ:

պրակտիկան, ըստ առ այսօր հարսնի ինքնական տեքստերի, սկզբը է առնում հենց Քուկկանայից³⁰։ Այս բաղաբաղակությունը սկսում է ծավալվել Մուրալիյա II-ի³¹ և լայն քափ առնել Քաթթուսալիյա III-ի օրոք³²։

Քուկկանային սրված հագորդ կրահանոցը՝ էին չվերցնել Ազգիից, ինչպես և դասերը վերադարձնել Մարիյայից, հնարավոր է բացատրել այսպես։ Մուսալիյալիումուսը փորձում էր Հարասայում ազանաձևի ինքնական սրբաբարոտման գահաժառանգման իրավունքը³³, քանի որ Քուկկանայի որդին ազգելի կնոջից, ինչպես նաև կրա դասեր և Մարիյայի ժառանգը կարող էին ապագայում իշխանության հավակնել³⁴։ Այսինքն, Մուսալիյալիումուսը կզտում էր Հարասայի գահին ազանաձևի այլ օրինական թնկնածուի գերաբույնը։

Այս առնչությամբ պիտի նկատի ունենալ, որ իր տեքստյան ընդարձակմանը գուզընթաց, Մուսալիյալիումուսը կիրառում էր բույր-բազմաձորությունների անդիման բաղաբաղակություն։ Մասնավորապես, իշխանակելի ևս Կարգամիսը և Հուչուցը Հրասիսային Միրիայում, որտեղ գահաժառանգման իրավունքով սրբաներ կշանակվեցին կրա որդիները՝ Պիլասսիյին և Տելեպիկուսը³⁵։

4) Պարանաձգի կերտմից սրոշ ժամանակ այն Քուկկանան խախտում է իր պարտաճորությունները։ Աղյուրները որևէ տեղեկություն չեն պարունակում Հարասայ վերադարձալուց հետո Քուկկանայի կողմից իր պարտաճորությունների խախտման մասին։ Բացառությամբ, թեյնու, այն բանի, որ Հարասայում ազատուած ինքնազատակ ընտելությունը դեռևս պետեղ էր գտնվում։ Հնարավոր է նաև, որ Քուկկանան նա չէր վերադարձրել Մարիյայի տանը գտնվող իր գրաները³⁶։ Այս առթիվ

³⁰ Մուսալիյալիումուսի այս բաղաբաղակությունը ռան ևս մեկ օրինակ՝ արևմտյան Փոքր Ասիայի Միլաս գետաբայան սրբա Մաճախալիյալիյա և Մուսալիյալիումուսի դասեր՝ Մաճախալիյա անունությունը, որը իշխանակվում է Մուրալիյա II-ի և Մաճախալիյալիյա որդի Պարանաձգ-Վարանուտի միջև կերված պայմանագրում (= CTH 68 [կրաա.՝ Friedrich 1926: 106 § 2, 4])

³¹ Մուսալիյալիյա II-ի քուչը՝ Մասունուցի, անունադրան էր Սեխայի սրբա Մասունուրիսի հետ (KUB XXII 1 34 ff 16-18 - CTH 105 - Պարանաձգի Թուդիալիյաս IV-ի և Ամուրուսի սրբա Սանազանալիյալիյա միջև) (կրաա.՝ Kühne und Osen 1971: 10f.)

³² Քաթթուսալիյա III-ի օրոք ղեկավարական անունությունների մասին որպես կախյալ երկերի, Եվրատան և Բալեկոնիայի հետ Քաթթուսի սրտադին բաղաբաղակություն կարևոր բաղադրիչն անս Howink von Case 1996: 40ff.

³³ Այլ մասին տես, մասնավորապես, Բարանդան 1963ը: 102:

³⁴ Օտս ինքնական տեղությունում գահաժառանգման վերաբերյալ գրեթե Տելեպիկուսի օրնեղի (= CTH 19 [կրաա.՝ Hoffmann 1984]), սրտակոն տեղի ժառանգի բաղաբաղակության պարագայում, սրբա կարող էր դառնալ սրբայի սվազ դասեր անունիցը (Ֆեստաբար, նաև՝ որդին)։

34 ff II
38) ... ma-a-an DUMU.LUGAL-ma IBI.LA NUGÁL ma ku-ii DUMU.MUNUS ha-an-ge-er-zi-ii
39) nu-ú-ú-ii-ii-ú-ú-an 37-an-ii-ya-an-ta-an-er-ya-a-an-de nu LUGAL-af a-pa-a-af ki-ka-ra
³⁶ Պիլասսիյի կշանակման մասին տես՝ Պիլավան 28 (Ginsboeck 1956: 94ff.) նաև Howink 1976-1980: 429f.

³⁷ Չուպան մեղ որևէ տեղեկություն չունենք Հարասայում գրեթե օրնեղների (թեյնու, ալանուրալիյան/ալանուրալիյան) մասին, սակայն էին Ամուրուսը Ասիայի այլ տարածաշրջաններից մեկ հասած՝ անունական հարաբերությունները կարգավորող օրնեղների լուրի ներքո կարելի է ենթադրել, որ սրտակոն էլ անունու, տակ վնասան կինը համարվում էր ըստ

որչա՞սի պարզություն կարող է մտցնել խեղճական օրենքների մի ծաղկած, որը վերաբերում է ամուսնու տակ գնացած կնոջ ինքնորին⁵⁰։ Այն բառացիորեն ասում է հետևյալը. «Եթե մարդը վերցնում է կնոջը և (կրթած) ասում էր տան, ապա ես վերցնում է կրթածը։ Եթե կնոջ (մահանում է) այն (տեղ), կրթած (ամուսնու տակ անդամները - Ա.Ք.) պետք է այրեն կրթած (ամուսնու - Ա.Ք.) անմահական ունեցվածքը և մարդը պետք է վերցնի կրթածը։ Եթե ես (կնոջ - Ա.Ք.) մահանում է իր հոր տանը և ես երեխաներ (ունի), մարդը չի կարող (վերցնել) օժիտը»։

Անկախ այս հորվածում հիշատակվող ամուսնու անմահական ունեցվածքի պահպանության պարտավորության դեմքը բացառելի պահեց, հայրական տանը երեխաներ ունեցող կնոջ մահանալուց հետո օրենքով կրթած օժիտը ամուսնու չհասնելու պատճառով կարող է հիմք տալ հետևյալ ենթադրության համար։ Ինչ-ինչ պատճառներով հայրական տակ վերադարձած կնոջ երեխաների նկատմամբ ամուսնուց ազնու չէր կարող որևէ իրավունք ունենալ։ Սա նշանակում է, որ Թուրքիայի դատեր վերադարձի պարագայում կրթած և Մարիյայի երեխան ազնու չէր կարող դիմել որպես Մարիյայի տանի ժառանգը և հազվաճեղ Նաբասայի կատափարչի կարգաձեռնակին, քանի որ ես արտեղեն սրբին հանդիսանում էր Թուրքիայի տանի ներկայացուցիչը։

Քե որքանով է մերողարարորեն կիրառելի վերածիրչյալ խեղճական օրենքը Նաբասայի պարագայում, դժվար է ասել։ Մակնայն, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Նաբասայիցում Մուպպիլուլիումառը բազմիցս ընդգծում է այն իրողությունը, որ Թուրքիայի պարտավոր է իր գործունեության ընթացքում հետևել Թաթթիում ընդունված սովորույթներին (օրինակ, չհարաբերվել իր քույրերի, եղբայրների կանանց հետ), կարելի է ենթադրել, որ պատևղ էլ ես ակնարկում էր Թաթթիում գործող օրենքի կիրառումը Նաբասայում, համեմատելուս ասելի հարցում։

Մակնայն, պետականացմանից, որպես աշխատանքային վարկած ենթադրելի է առաջարկել իրադարձությունների հետևյալ վերականգնումը։

Որպես Նաբասայի կատափարչի տներ և, ինականայր, աչքի ընկնող ազնվական, Թուրքիայի անդամ գնաց է ուղեկցել կրթած խեղճական մարդաբարձր Թաթթիումառ։ Արտեղ Մարիյայի պատկառությունից հետո խեղճական արքան Թուրքիային նշանակում է Նաբասայի կատափարչի, կրթած կնոջ տանի իր քույրերից մեկին, որքանով իսկ կրթած կոյտան մեջ դնելով իրենից։ «Արադարից որոշ ժամանակ անց Թուրքիայում, ամենայն հավանականությամբ, չի կատարում իր վրա զբոսն արտասանությունները, ինչը դրդում է Մուպպիլուլիումառ I-ին դիմելու ռազմական միջանորության։ Թուրքիայի գրեթե մեծում է Նաբասայի հարեան Իսուվա (Նեուպոլի Մոնթ), պետական արշավում է Նաբասա և վերադարձում խեղճական շնակությունը։

5) Թուրքիայի կատափարձան մասին տեղափոխել որևէ տեղեկություն չեն պահպանել։ Մուպպիլուլիումառ I-ի մոտ մեկ հարց։ Արադարից դեպի Նաբասա խեղճական արշավանքի պատճին Թուրքիայից դուրս կատափարձում էր պետևղ, և էթե այդ, ապա ինչպիսի ավարտ կարող էր ունենալ խեղճական արշավանքը։ Իսկ հայաստանի արշավանքից հետո Մուպպիլուլիումառը ուղեկցել է Պանիի չէր ցրտին գրառվելու

անվականությունը երբևի՜ ամուսնու մահվանից հետո։

⁵⁰ Hoffner 1997: 36f. (նույնպես է. 27).

Հայաստով, քանի որ մեծ պատերազմ էր սպասվում Միտոսանիի հետ: Մուրախիս II-ի և Հայաստի արքա Անիլիայի միջև կնքված պայմանագիրը որոշ էինք է տալիս ենթադրելու, որ կրա գործունեությանը կրկար շարունակվել չէր կարող: Եթե իրոք Մուրախիս II-ի ժամանակակից Անիլիան Մարիլայի որդին էր, ապա, հավանաբար, իտականացի կառավարումը պիտի ավարտվեր Մարիլայի տանի իշխանության վերականգնումով: Իսկ իրադարձությունների նման ընթացքը ենթադրելի է:

Իրավիճակը Սուրբաղյուխումսի մահվանը հաջորդած առաջին տարիներին կարելի է բնորոշել որպես ծաղրանկա շարք, որ էմանականում հետևանք էր համաճարակի³⁶¹: Հավանաբար, Սուրբաղյուխումսի ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին Անուվանդաս II-ը³⁶² գոհ գնացին համաճարակի³⁶³: Մուրախիս II-ի «Տարեզուրությունները» հաջորդում են, որ Անուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ազատամրեցին և սկսեցին հարձակվել Նաբոթի վրա³⁶⁴: Իսկ դա կարող է անուղղակիորեն վկայել այն մասին, որ ավանդաբար ոչ լուրջ Հայաստան չէր կարող չօգտվել հարմար առիթից թորափելու իր կախյալ կարգավիճակը:

6) Լախարդ կեսերում ամփոփված եզրակացությունների էման վրա, նաև իմք ընդունելով «Ներսեան տերություն պատմության» պատր ընդունված ժամանակագրությունը³⁶⁵, Քուլիալիյաս III-ի և Սուրբաղյուխումսու I-ի՝ Հայաստի հետ փոխհարաբերությունները կարելի է ենթադրաբանել հետևյալ հաջորդականությամբ.

1350-1345	-	Քուլիալիյաս III-ի արշավանքը Հայաստան ³⁶⁶ , Կոստանիայի ճակատամարտը, պարմանագիր Մարիլայի հետ, Մարիլայի մահապատիժը, Յուկկանայի նշանակումը Հայաստի կառավարիչ:
1345-7	-	Հայաստի նոր արքայի կառավարումը:
7-1322(7)	-	Յուկկանան Հայաստում:
1322/1-7	-	Անիլիայի կառավարումը Հայաստում:

Յուկկանայի կառավարման սկիզբը և ավարտը տրամաբանորեն պիտի տեղադրել ինքա-հարասանան փոխհարաբերությունների ծայրանկա սրման երկու գույլերի միջև: Եթե ավարտի էլակետ կարելի է մոտավորապես դիտել Սուրբաղյուխումսի մահը և

³⁶¹ Համանցյոնի մասին տես վերը՝ «Ներսեան տերությունը մ.թ.ա.XIV դարի կեսերին» բաժնում: Սուրբաղյուխումսի ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին՝ Անուվանդաս II-ը գոհ գնացին համաճարակից: Մուրախիսի «Տարեզուրություններում» նշատակվում է միայն Անուվանդաս II-ի հիմնադրության մասին (Göze 1933: 14f.): Մուրախիս II-ի «Տարեզուրությունները» հաջորդում են, որ Անուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ազատամրեցին և սկսեցին հարձակվել Նաբոթի վրա (Göze 1933: 14f.):

³⁶² Անուվանդաս II-ը պիտի կառավարեր առավելագուցից մեկ տարի (Bryce 1989: 29f.).

³⁶³ Մուրախիսի «Տարեզուրություններում» նշատակվում է միայն Անուվանդաս II-ի հիմնադրության մասին (Göze, 1933: 14f.), տակտի ենթադրվում է, որ պատեղ խոսքը Սուրբաղյուխումսու I-ի մահվան պատճառ հանդիսացած համաճարակի մասին պիտի լինի: Göze 1933: 14f.

³⁶⁴ Oten 1968; Wilhelm - Böse 1989: 74ff.; Amour 1989; Wilhelm 1991: 469ff.; Bryce 1989: 30.

³⁶⁵ Այս արշավանքը 5-6 տարեկա հասկանում տեղադրելը պայմանական է, քանի որ առ այսօր չկա որևէ կոնան Քուլիալիյաս III-ի կառավարման շրջանի իրադարձությունների թվագրման համար: Հայաստանի արշավանքը պիտի տեղի ունենար կրա կառավարման վերջերին:

հաջորդած խառնակ իրամիճակը հաջորդում, ապա կառավարման սկիզբը դժվար է որոշել: Կոմսիայի մակրատարածությունը հետո խեղճի՝ Հայաստանի դեմ արշավանքները (տես վերը՝ „Պիպված 25“ և „Պիպված 39“) սկսած թվազանն Մուսաբեյլուխանյանի սիրիական պատերազմների ժամանակաշրջանով՝ Վերջիններս երկուսն են՝ 1) „տասյին“ պատերազմ (մուս. 1340), 2) „երկուորդ“ պատերազմ (մուս. 1327-1322):

Վերոնիշյալ արշավանքներից դեռևս Հայաստանում էր ևս հաճախել իտալական գահակալները, կամ թե դրանցից որևէ կապված վերջինիս կառավարման ավարտի հետ, պարզ չէ: Համենայնդեպ, եթե արշավանքը տեղադրվի „երկուորդ“ պատերազմի շրջանում, որ սովելի հախանական է⁹⁹, ապա հնարավոր կլինի այն դիտել որպես հետևանք Հայաստանում հակախեթական ապստամբության, որի ընթացքում իտալական կարող էր գրկվել իշխանությունը:

⁹⁹ Հարավային և Մուսաբեյլուխանյանը “Պիպված 39”-ում նկատարվելով արշավանքը կեսով ունենալ վարավելին հզված իր նամակում (ԿՄՆ XIX 28, տես վերը՝ տեքստում):

- Մարտիրոսյան Լ. 1957. Խորհրդի շրջանները՝ հայոց հնագույն օրրանը, 87-133-66 (Ծարճերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը, Կրտ. Ձեռք գրքում):
- Մարտիրոսյան Լ. 1961. Դրագույններ փորձասխանական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 82-107.
- Մարտիրոսյան Լ. 1972. Կարտոս մը հեր և հայ բառարևութեան, ՊԲՀ 1972/2, 163-186:
- Ղազարյան Ռ. 2005. Հարստա-Ազգլի տնտեսագրութեան հարցի շուրջ, Մերևաճոր Արևելք, Երևան, 35-39:
- Ղազարյան Ռ. 2007. Կտակա երկիրն ըստ տնտեսագր տարրերների, ՄՄԱԵԺ XXXVI, 52-64:
- Ղազարյան Ռ. 2009. Հարստ, բաղարբան և մշակութային պատմությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013ա. Մտարխիլոս II-ի Տասնամյա տարեդարձութեանը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013բ. Տարբերակում Հայաստանի տնտեսական հարցի շուրջ, "Հայկագույններ" (խմբ. Վ.Բաղդասարյան և մյուսներ), Երևան, 113-117:
- Մկրտչյան Լ. 1969. Հայերենի և իտալերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Լ.Ա. 1969. Հայերենի և իտալերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Լ.Ա. 1970. Ինքնա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՂԳ 7, 58-69:
- Ջահուկյան Գ. 1967. Հայերենի և իտալա-լատինական լեզուների բառային կազմի ծագումնաբանական գոտադիտումները, ՊԲՀ 4, 57-74:
- Ջահուկյան Գ. 1970. Հայերենը և հնդեվրոպական կիս լեզուները, Երևան:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987. Հայոց լեզվի պատմություն, Խորհրդային ժամանակագրական, Երևան:
- Պետրոսյան Ա. 1997. Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգամտային խելիքը, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2004. Հայկական դիցարանի հնագույն ակտերները, ՊԲՀ, 2004/2, 205-233:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006ա. Հայոց ազգամտային հարցեր, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006բ. Արամազդ, Երևան:
- Տաշչյան Յ. 1934. Հարեր եվ ուրարտեաներ, Վիճնու:
- Քոստյան Ա. 1997. Բառային (Օտիքը) մ.թ.ա.XIII-XII դդ., ՊԲՀ 1/2, 177-192:
- Քոստյան Ա. 1999. Մ.թ.ա.XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան:
- Քոստյան Ա. 2000. Ինքնական պատմությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա.XV դարում, ՊԲՀ 3, 161-174:

- Քուչյան Ա. 2001, Լոր կուրքեր ինքնական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 233-245:
- Քուչյան Ա. 2002ա, Բառավայրի կրոնական կենտրոնները ինքնական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, 315-331:
- Քուչյան Ա. 2002բ, Անի-Գանձախը ինքնական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 225-241:
- Քուչյան Ա. 2004ա, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ ինքնական սեպագիր աղբյուրների), Երևան:
- Քուչյան Ա. 2004բ, Մուրադխո II-ի հարստական արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2, 197-204:
- Քուչյան Ա. 2004գ, Ինքնական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Կերին եփրասիի ազգականի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ XXIII, 472-484:
- Քուչյան Ա. 2005, Հայաստյի տառվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ XXIV, 444-457:
- Քուչյան Ա. 2006, Արիացիները Պախլուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, 247-258:
- Քուչյան Ա. 2008, Հայաստան և Ազգյին. – Շնորհ ի վերջուտ, աստուսել և պատմություն (Հողվածների ժողովածու եվրոպան Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին), Երևան, 263-291:
- Քուչյան Ա. 2013ա, Կանից մինչև Եփրատ (ծայրը վաղ պետականության տեղանքներում), "Հայկազոսիներ" (խմբ. Վ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 48-63:
- Քուչյան Ա. 2013բ, Ինքնական պետությունը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 174-200:
- Քուչյան Ա. 2013գ, Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 102-111:
- Аветисян Г.М. 1984, Государство Митанни, Ереван.
- Аравалян А.Б. 1975а, Назначение сооружения ¹ARKIU по данным хеттских текстов, ВОНА 9, 88-92.
- Аравалян А.Б. 1975б, Термин ¹⁶šiparī в хеттских клинописных текстах, ИФЖ 3, 238-241.
- Аравалян А.Б. 1978, Нилшпиг по данным хеттских текстов, ДВ 3, 107-114.
- Аравалян А.Б. 1983, Хеттские источники о калентуве, ВОНА 11, 62-67.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Р.С. 1992а, Домашняя жизнь хеттов (хеттские представления и обряды, связанные с домом)(Автореферат диссертации на соиск.уч. степ. к.и.н.), Ереван.

- Арутюнян Р.С. 1992б, Некоторые особенности хеттских донаших праздников, ВДИ 1, 119-135.
- Вардумян Г. 1991, Дохристианские культы армян. - В сб.: Армянская этнография и фольклор 18, 61-146.
- Гигурядзе Г.Г. 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре каспских этнических и географических названий. - В сб.: Переднеазиатский сборник I, 161-210.
- Головкова Л.М. 1978, Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. - В сб.: ДВ III, Ереван, 71-87.
- Джаукян Г.Б. 1964, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1967, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1988, О соотношении хайасского и армянского языков III, ИФЖ 2, 68-88.
- Дьякович И.М. 1968, Предыстория армянского народа, Ереван.
- Капанцян Гр. 1931, Snetto-armeniaca, Ереван.
- Капанцян Гр. 1936, Общие элементы между урартскими и хеттскими языками, Ереван.
- Капанцян Гр. 1940а, Историко-диалектическое значение топонимии древней Армении. - В кн.: Научные труды, т.14 (Ереванский государственный университет), Ереван, 317-427.
- Капанцян Гр. 1940, Хеттские боги у армян, ԵՊՀ ՉԳԼԻԿԱԻՆ ԺՄԻՆԻՍԿԻՆԻՐ, հավ. XIV, Երևան, 243-316.
- Капанцян Гр. 1944, Об одном хеттском мифе в связи с журавлем и божеством весны, ИАН 1944/1, 61-72.
- Капанцян Гр. 1946, Армянский Ара и славянский Яр (Ярыло), ИАН 1946/10, 25-31.
- Капанцян Гр. 1948а, Хайаса - колыбель армян, Ереван.
- Капанцян Гр. 1948б, Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, Ереван.
- Капанцян Г. 1957, Общие элементы между хеттским и армянским языками, ИЛР, т. I, Ереван, 331-408.
- Манандян Я. 1956, О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван.
- Мартчан Н.А. 1976, Редуцирование глаголов в хеттском и армянском, ДВ II, 76-85.
- Петросян А.Е. 2002, Армянский язык и мифология, Ереван.

- Петросян С. 1987, Племенная сойка Хайаса-Азиз в системе древних противопоставлений, ВОНА 3, 77-87.
- Хачатрян В.Н. 1963, Некоторые вопросы хеттской лексики, ИАН 12, 91-102.
- Хачатрян В.Н. 1964, Хеттская надпись КUB XXXIX N.7, ИФФЖ 2, 165-181.
- Хачатрян В.Н. 1966, Хеттская надпись КUB. XXIX, N.4, ВОНА 1966/2, 59-79.
- Хачатрян В.Н. 1971, Восточные провинции Хеттской империи, Ереван.
- Хачатрян В.Н. 1972, Хайасцы, ВОНА 1972/8, 32-41.
- Хачатрян В.Н. 1976, Наир и Арма, ВОНА 1976/8, 59-72.
- Хачатрян В.Н. 1976, Страна Хаит в составе Урарту, ВОНА 1980/6, 101-112.
- Akdoğan B. 2009, Nukkana Antlaşman ın Nihhasına Birlepen Yeni Bir Tablet Parçası, Colloquium Anatolicum VIII, 45-76.
- Akurgal E. 1968, Urartäische und albanische Kunstzentren, Ankara.
- Alp S. 1980, Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, Beleten XLIV/73, 1980, 25-59.
- Alp S. 1991, Die Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991.
- Archi A. und Klengel H. 1980, Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes, Aof VII, 143-157.
- Antur M. 1989, Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age, Gothenburg-Partille.
- Beal R. 1992, The Organization of the Hittite Military, Heidelberg (= TdH 20).
- Beal R. 2002, Hittite Oracles, In: Magic and Divination in the Ancient Near East (eds. L.Girault and J.Seidl), Leiden - Boston - Köln, 57-81.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta (II edit. 1999).
- Beckman G. 2006, Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition, In: Zur deuteronomistischen Geschichtswerke (Hrsg. M.Witte et al.), Berlin - New York, 279-301.
- Bilabel Fr. 1927, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16.-11. Jahrhundert v.Chr., Heidelberg.
- Bryce T.R. 1989, Some Observations on the Chronology of Suppiluliumas Reign, AnSt 39, 19-30.
- Bryce T.R. 1998, The Kingdom of the Hittites, Oxford (II ed. 2005).
- Bryce T.R. 2002, Life and Society of the Hittites, Oxford.
- Carruba O. 1969, Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichzeit, ZDMG Suppl.1, Wiesbaden, 226-249.
- Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte I-II, SMEA 18, 1977, 137-195.

- Carruba O. 1988, Die Hajsas-Verträge Hattis. - In: *Documenta Asiae Minoris* (= Festschrift H. Otten), Wiesbaden, 59-75.
- Cavaignac E. 1930, Mariya, *RHA* 1, 15-17.
- Christiansen B. 2007, Der Blick aus dem Fenster, *Tabularia Hethaenorum: Hethitologische Beiträge. Silvin Kolak zum 65. Geburtstag* (Hrsg. D. Groddek und M. Zorman), Wiesbaden (= *DBH* 24), 143-154.
- Cohen Y. 2002, *Taboos and Prohibitions in Hittite Society*, Heidelberg.
- Collins B.J. 1987, § 54 of the Hittite laws and the Old Kingdom Periphery, *Or.* 56, 36-41.
- Cornelius Fr. 1958, *Geographie des Hethiterreiches*, *Or.* 27, 225-251, 373-398.
- Cornelius Fr. 1973, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt.
- Dardano P. 1997, L'aneddoto e il racconto in età antico-ittita la cosiddetta 'Cronaca di Palazzo', Roma.
- De Martino S. 1996, *L'Anatolia occidentale nel medio regno ittita*, Firenze (= *EOTHEN* 5).
- De Martino S. 1998, Le accuse di Mursili II alla Regina Tawananna secondo il testo KUB XIV 4. - In: *EOTHEN* 9, 19-48.
- De Martino S. 2010, The Hittite Queen Sata(n)dubeqa, in *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar* (Hrsg. J. Finscke), Dresden, 91-98.
- Dinçol A.M. et al. 1993, The 'Cruciform Seal' from Boğazköy-Hattusa, *IsMitt* 43, 87-106.
- Forlanini M. 1979, Appunti di geografia etea. - In: *Studia Mediterranea* 1 (= *Fa.P. Meriggi*), Pavia, 1979, 165-185.
- Forlanini M., M. Marazzi 1986, *Atlante storico del Vicino Oriente antico, Fascicolo 4.3. Anatolia: L'impero ittita*, Pavia.
- Foerster E. 1922, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift, Bd. I*, Leipzig.
- Foerster E. 1926, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift, Bd. II*, Leipzig.
- Foerster E. 1931, *Hajasa-Azsi*, *Caucasica* IX, 1-24.
- Frey J. 1992, Les guerres syriennes de Suppiluliuma et la fin de l'ère amarnienne, *Hethitica* XI, 39-101.
- Frey J. 2007, *Les débuts du Nouvel Empire hittite*, Paris.
- Frñdrich J. 1930, *Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache*, Leipzig, Bd. 2 (= *MVAG* 34).
- Garelli P. 1963, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris.
- Gastang J. and Gurney O.R. 1959, *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Götze A. 1925, *Hattulitil: der Bericht über sein Thronbesteigung nebst den Paralleltexten* (= *MVAeG* 29), Leipzig.
- Gotze A. 1928, *Madduwattai* (= *MVAeG* 32), Leipzig.

- Götte A. 1930a, *Neue Bruchstücke zum großen Text des Hattilili und den Paralleltextrn*, Darmstadt.
- Götte A. 1930b, *Die Pestgebiete des Murilili*, *Kleinasiatische Forschungen* 1.2, Weimar, 161-251.
- Götte A. 1933, *Die Annalen des Marilili*, Leipzig (= MVAeG 38).
- Goetze A. 1940, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- Götte A. 1957, *Kleinasiens*, München.
- Goetze A. 1960, *Rez.: J. Garstang and O. R. Gurney. The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, *JCS* 14, 43-48.
- Grayson A.K. 1987, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 1, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Grayson A.K. 1991, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 2, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (1114-859 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Greppin J. 1978, *Luwian Elements in Armenian*, *Древняя Восток III, Ереван*, 1978, 115-126.
- Groddek D. 2008, *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*, Wiesbaden (= DBH 24).
- Gurney O.R. 1940 - *Some Hittite Prayers*, *LAAA* 27, 2-163.
- Gurney O.R. 1948, *Mita of Pahliswa*, *LAAA* 28, 32-48.
- Gurney O.R. 1973, *Anatolia c.1600-1380 B.C.* - In: *CAH*, vol.III/2, Ch.XV, 659-685.
- Gurney O.R. 1979, *The Anointing of Tudhaliya*. - In: *Studia Mediterranea* 1, 213-223.
- Gurney O.R. 2003, *The Upper Land, *anatum elatum**. In: *Hittite Studies in Honor of Harry A.Hoffner Jr. on the Occasion of his 65th Birthday* (eds. G.Beckman, R.Beal and G.McMahon), Winona Lake, 119-126.
- Güterbock H.G. 1940, *Siegel aus Boghazkoi*, I, Berlin.
- Güterbock H.G. 1956, *The Deeds of Suppiluliumas as told by his son, Mursili II*, *JCS* X, 41-68, 75-98, 107-130.
- Güterbock H.G. 1978, *Some Aspects of Hittite Religion* - In: *The Frontiers of Knowledge*, Uppsala, 125-139.
- Güterbock H.G. and Th. Van Den Hout 1991, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*, Chicago (= *Assyriological Studies* 24).
- Haas V. 1985, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands*. - In: *XENIA. Das Reich Urartu* (Hrsg. V.Haas), Konstanz, 21-30.

- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion* (= Handbuch der Orientalistik. Abt. I, Bd.15), Leiden.
- Haas V. – H.J.Thiel 1978, *Die Beschwörungsritual der Allaiturah(h)i und verwandte Texte, Neukirchen – Vluyn* (= AOAT 31).
- Hagenbuchner A. 1989, *Die Korrespondenz der Hethiter*, Heidelberg (= TdH 15).
- Hagenbuchner A. 1992, *War der ¹⁰rukkanı Nerıqqalı ein Sohn Hattusilis III?*, SMEA 29, 111-126.
- Heinhold-Krahmer S. 1977, *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg (= TdH 8).
- Helck W. 1971, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, II Aufl., Wiesbaden.
- Hoffmann I. 1984, *Die Erlaß-Telipinus*, Heidelberg (= TdH 11).
- Hoffner H.A. 1976, *A Join to the Hittite Mita-text*, JCS 28, 60-62.
- Hoffner H.A. 2009, *Letters from the Hittite Kingdoms*, Atlanta.
- Hout Th.van den 1994, *Der Falke und das Kücken: der neue Pharao und der hethitische Prinz?*, ZA 84, 60-88.
- Hout Th.P.J. van den 1998, *The Purity of Kingship*, Leiden - Boston - Köln.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1970, *The Records of the Early Hittite Empire*, Istanbul.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1996, *The Dynamic Marriages of the Period between ca.1258 and 1244B.C.*, AoF 1, 40-75.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1997, *The Genealogy of Mursilis II. The Difference between a legalistic and a genealogical approach to the descent of Suppiluliuma I*, JEOL 34, 51-72.
- Houwink ten Cate Ph. H. J. 1998, *The alternative date for the "Šunallura treaty" (KBo 15)*, AoF 25, 34-53.
- Ingarati F. 1977, *Le istituzioni culturali del ¹⁸hokur e il potere centrale ittita*, SMEA 18, 1977, 19-64.
- Jahukyan G.B. 1961, *The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages*, ArOr 29, 353-405.
- Jahukyan G.B. 1990, *Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century B.C.* – In: *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans* (eds. T.L.Markey and J.A.C.Greppin), Ann Arbor, 25-33.
- Kalaç M. 1994, *Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu*, Tel Aviv 21/1, 6-21.
- Kammenhuber A. 1969, *Die Sprachstufen des Hethitischen*, ZVS 83, H.2, 256-289.

- Kempinski A. 1993, *Suppiluliuma I: The Early Years of His Career*. - In: *Occasional Publications I. Raphael Kutscher Memorial Volume* (ed. A.F.Rainey), Tel Aviv, 81-91.
- Kessler K.-H. 1986, Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. - In: *XENIA* 17, 59-86.
- Kitchen K.A. 1962, *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs*, Liverpool.
- Klengel H. 1965, Die Rolle der „Ältesten“ (LÚ^{me} ŠU.GI) in Kleinasien der Hethiterzeit, *ZA* 57, 223-236.
- Klengel H. 1965, *Geschichte Syriens I*, Berlin.
- Klengel H. 1966, Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altorientalischen Gebirgsvölker, *MIO* 11, 349-371.
- Klengel H. 1970, *Geschichte Syriens III*, Berlin.
- Klengel H. 1978, Mitanni: Probleme seiner Expansion und politischen Struktur, *RHA* XXXVI, 91-115.
- Klengel H. 1999, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Leiden - Boston - Köln.
- Klinger J. 1988, Überlegungen zu den Anfängen des Mittani-Staates. - In: *Hurrriter und Hurritisch* (= *XENIA* 21) (Hrsg. V.Haas), 1988, 27-42.
- Klinger J. 1995, Das Corpus der Maḡat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa, *ZA* 85, 74-108.
- Klinger J. 1998, Zur Historizität einiger hethitischer Omina, *AoF* 25/1, 104-111.
- Klinger J. 2005a, Der Vertrag Šuppiluliumas I. mit Hukkana von Hajaša. - In: *Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte* (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm) (= *TUAT Neue Folge Band 2*), Gutersloh, 106-112.
- Klinger J. 2005b, Der Vertrag Mursilis II. Mit Kupanta-Kurunta von Mira und Kuwaliya. - In: *Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte* (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm) (= *TUAT Neue Folge Band 2*), Gutersloh, 127-129.
- Kloekhorst A. 2008, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden - Boston.
- Korošec V. 1931, *Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung*, Leipzig.
- Kosyan A. 2006a, Arsuwandas I in the East, *AJNES* I, 72-97.
- Kosyan A. 2006b, An Aryan in Isruwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1-6.
- Kosyan A. 2009, On the Ethnic Background of Isruwa (a preliminary study), *AJNES* IV/2, 85-97.
- Kosyan A. 2011, Towards the Hittite Eastern Periphery (KUB XLIX 11), *AJNES* VI/2, 87-94.
- Kosyan A. 2013-2014, Rulers of Hayaša: Hukkana, *AJNES* VIII/1-2, 128-134.

- Koyan A. 2015. *Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayasa and Azzi)*. International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, vol.I, Cambridge, 271-276.
- Kolak S. 1980. *The Rulers of the Early Hittite Empire*. Tel Aviv 7, 163-168.
- Kolak S. 1992. *Konkordanz der Keilschrifttafeln 1. Die Texte der Grabung 1931*. Wiesbaden (= StBoT 34).
- Kolak S. 1995. *Konkordanz der Keilschrifttafeln 2. Die Texte der Grabung 1932*. Wiesbaden (= StBoT 39).
- Kolak S. 1998. *Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/1. Die Texte der Grabung 1933: 1/c-1300/c*. Wiesbaden (= StBoT 42).
- Kolak S. 1999. *Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/2. Die Texte der Grabung 1933: 1301/c-2809/c*. Wiesbaden (= StBoT 43).
- Kolak S. 2005. *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln, T.1-5*. Wiesbaden.
- Kühne C. und Otten H. 1971. *Der Saugamuwa-Vertrag*. Wiesbaden (= StBoT 16).
- Laroche E. 1952. *Elements d'haruspicine hittite*. RHA 12, fasc.54, 19-48.
- Laroche E. 1966. *Les noms des hittites*. Paris.
- Laroche E. 1971. *Catalogue des Textes Hittites*. Paris.
- Lebrun R. 1980. *Hymnes et prières Hittites*. Louvain-la-Neuve.
- Lewy J. 1962. *Old Assyrian Evidence Concerning Kullara and its Location*. Hebrew Union College Annual 33, 45-57.
- Lorenz L. 2011. *Mythologische Fragmente*. AoF 38/2, 104-108.
- Martirosyan H.K. 2010. *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden – Boston.
- McCarthy D.J. 1978. *Treaty and Covenant*. Rome.
- Meriggi P. 1973. *Zu einigen Stellen hethitischer historischer Texte* - In: Fs.H.Otten, Wiesbaden, 199-208.
- Meyer G.R. 1953. *Zwei neue Kizzuwatna Verträge*. MJO 1, 108-124.
- Miller J. 2004. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Wiesbaden (= StBoT 46).
- Miller J. 2007. *Amarna Age Chronology and the Identity of Nibhurziya in the Light of a Newly Reconstructed Hittite Text*. AoF 34, 252-293.
- Mkrtchyan N.A. 1974. *Neue hethitisch-armenischen lexikalische Parallelen*. AcAn 22/1-4, 313-319.
- Neu E. 1968. *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen*. Wiesbaden (= StBoT 5).

- Neu E. 1979, Zum sprachlichen Alter des Hakkana-Vertrages, ZVS 93, 64-84.
- Neu E. 1999, *Nugas Hethiticae*, Hethitica XIV, 63-69.
- Otten H. 1951, Ein altheithitischer Vertrag mit Kizzuwatna, JCS, vol.5/4, 129-132.
- Otten H. 1952-1953, Pirwa - der Gott auf dem Pferde, JKF II/3, 62-73.
- Otten H. 1967, Ein hethitischer Vertrag aus dem 15./14. Jahrhundert v. Chr. (KBo XVI 47), *Istanbul Mitteilungen* 17, 55-61.
- Otten H. 1968, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*, Mainz.
- Otten H. 1969, Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwata-Textes, Wiesbaden (= StBoT 11).
- Otten H. 1988, Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Turhalijas IV, Wiesbaden (= StBoT, Beih. 1).
- Otten H. - Chr. Rüster 1972, Textauschlüsse von Bogazköy-Tafeln (1-10), ZA 62, 102-108.
- Petrovyan A. 2002, *The Indo-European and Ancient Near eastern Sources of the Armenian Epic*, JIES Monograph 42, Washington DC.
- Petrovyan A. 2007a, *The Problem of Identification of the Proto-Armenians: a Critical Review*, *Journal of the Society for Armenian Studies* 16, 25-66.
- Petrovyan A. 2007b, *State Pantheon of Greater Armenia: Earliest Sources*, *AJNES* 2, 174-201.
- Popko M. 1974, Notes on Hittite Vocabulary, JCS 26, 181-182.
- Puhvel J. 1975, Hittite *alpu-* and *dampu-*, RHA 23, 1975, 59-62.
- Puhvel J. 1984, *Hittite Etymological Dictionary*, A, E, I, vol. 1-2, Berlin - New York - Amsterdam.
- Puhvel J. 1991, *Hittite Etymological Dictionary II*, vol. 3, Berlin - New York.
- Puhvel J. 1997, *Hittite Etymological Dictionary*, K, vol. 4, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2001, *Hittite Etymological Dictionary*, L, vol. 5, Berlin - New York.
- Reichardt K.M. 1998, *Linguistic Structures of Hittite and Luwian Game Formulae*, Chapel Hill (PhD diss.)
- Riemschneider K. 1972-1975, Hakkana. - In: *RIA IV*, Berlin - New York, 489.
- Riemschneider K. 1973, Zur Unterscheidung der Vokale e und i in der hethitischen Orthographie. - In: *Festschrift Heinrich Otten* (Hrsg. E.Neu, Ch.Rüster), Wiesbaden, 273-281.
- Rüster Chr. - E.Neu 1989, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden (= StBoT Beih. 2).
- Sayce A.H. 1930, Hittite and Moscho-Hittite, RHA 1, fasc. 1, 1-8.
- Schuler E. von 1965a, *Die Kalkäer*, Berlin.

- Schuler E. von 1965b, Sonderformen hethitischer Staatsverträge. – In: Fa.H.Th.Bossert (= JKF 2, *Anadolu Asyriyatı* II), Istanbul, 445-464.
- Schoof M. 1994, Die Terminologie des hethitischen SU-Orakeln. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle I und II, AoF 21, 73-124, 247-304.
- Siegelova J. 1986, Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente, BJJ-III, Praha.
- Singer I. 2002, *Hittite Prayers*, Leiden – Boston – Köln.
- Sommer F. 1932, Die Ahhijawa-Urkunden, München.
- Sommer F. – Falkenstein A. 1938, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I. (Labarna II.), München.
- Stefanini R. 1965, KBo IV 14 = VAT 13049 (Arti „dei Lincei XX), Roma, 39-79.
- Tischler J. 1993, Hethitisches etymologisches Glossar, T.III, Lief.9, T. D 2, Innsbruck.
- Tischler J. 2001, Hethitisches Handwörterbuch, Innsbruck.
- Van Gessel B.H.L. 1998, *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part 1*, Leiden – New York – Köln.
- Van Loon M. 1966, *Urartian Art*, Istanbul.
- Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Weidner E. 1930-1931, Die Annalen des Königs Ašurbekalā von Assyrien, AfO 6, 75-94.
- Werner R. 1960, Beschr.: J.Friedrich, Hethitisches Elementarbuch I. Teil, Kurzgefasste Grammatik, Heidelberg. – In: OLZ, Bd.55, 380-384.
- Wilhelm G. 1997, *Kupali-Sarissa*, Bd.1: Keilschrifttexte, Fasc.1, Rahden/Westf.
- Wilhelm G. 2005, Der Vertrag zwischen Suppiluliuma I. von Hatti mit Tette von Nuhalie. – In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gütersloh, 122-123.
- Wilhelm G. – J.Boese 1987, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderts v.Chr. – In: *High, Middle or Low?*, 74-117.
- Yoshida D. 1996, Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).

ՀԱՅԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան.
 ՄՄԱԵԾ - Մերձավոր և Միջին Արևելքի հիկրներ և ժողովուրդներ, Երևան.
 ВОНА - Восточные обществоведческие науки АН Арм.ССР/ՀԱՀ Արմաստ (-ՀԶ) և ՀԱՀԸ,
 Ереван.
 ДВ - Древний Восток, Ереван.
 ՀԱՀ - ВОНА
 ИФЖ - ՊԲՀ
 АВоТ - Istanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler
 İstanbul, 1948ff.
 AJNES - Aramand. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.
 AnSt - Anatolian Studies, London.
 АрОр - Archiv Orientalni, Praha.
 CHS - Corpus der hethitischen Sprachdenkmäler, Roma, 1984ff.
 DBH - Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Dresden, 2002ff.
 EOTHEN - Collana di studi sulle civiltà dell'Oriente antico, Firenze, 1988ff.
 HT - Hittite Texts in the Cuneiform Character from the Tablets in the British Museum,
 London, 1920.
 ИВоТ - Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabillerleri(nden Seçme Metinler),
 İstanbul -Ankara, 1948ff.
 JCS - Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
 JKF - Jahrbuch für kleinasiatische Forschung
 KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköy Leipzig und Berlin, 1916ff.
 KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin, 1921ff.
 LAAA - Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.
 MIO - Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (Berlin).
 RGTC - Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes (Wiesbaden).
 RHA - Revue hittite et asianique (Paris).
 RIA - Reallexikon der Assyriologie (Berlin - New York).
 StBoT - Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, 1965ff.
 TdH - Texte der Hethiter, Heidelberg, 1971ff.
 TUAT - Texte aus dem Umwelt des Alten Testaments, Gütersloh, 1982ff.

- ZA - Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin - New York.
ZVS - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Berlin-Gütersloh-Wiesbaden (= Historische Sprachforschung).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԱՆՔՆԱՆՈՒՆԵՐ ԵՎ ԴԻՑԱՆՈՒՆԵՐ

- Ազոնց Ե. - 7,133
 Աֆասի - 121
 Աբարամեդուս - 81,130
 Ալբի Ա. - 81
 Ակդուզան Ռ. - 47,48,50,52
 Անադան շք. - 146
 Ամմիենայա - 105,138,144
 Անանիա Շիրակացի - 119
 Աննիյա - 54, 117, 120, 121, 129, 134, 143, 144, 146, 147, 150
 Աշտարեկցալա - 101,118
 Աշտարեանիբրալ II - 118
 Աստրկյան Ա. - 7
 Ատուզանդուս I - 12, 59, 66, 68, 81, 109-111, 117, 121-123, 125, 129, 131, 135, 136
 Ատուզանդուս II - 86,150
 Ավետիսյան Հ. - 7
 Արամու - 120
 Արուս-Քարխանուսու - 105,138
 Բարանդան Լ. - 7
 Բերնան Գ. - 10,49
 Բիլ Ռ. - 66,79
 Գաբրիել Զ. - 118,119
 Գլորի Օ. - 5,110,117-119
 Գիզու - 140
 Գիլդին Լ. - 142
 Գլուտկոբով Շ.Գ. - 89, 94, 95, 98, 100, 101, 104, 126, 128, 135
 Գյոթցե Ա. - 9,78,79,117,125
 Գրնկյան Է. - 118
 Գուլդլյովա Լ. - 7
 Դանուխանա - 105,138
 Դարբանտ Պ. - 51
 Դյակունով Ի.Մ. - 140,145
 Դուպան-Քեչուր - 44
 Էլե - 128
 Թիվարբալասար I - 101
 Թուրխալիյաս II - 12,108,109,122,123
 Թուրխալիյաս III - 8, 9, 11, 59, 68, 81, 86, 108-111, 113-117, 121, 124-127, 129, 133-136, 140-142, 145, 147, 150
 Թուրխալիյաս IV - 68, 105, 114, 119, 129, 130, 138, 148
 Թուրխալիյաս «կրտսեր» - 113,114
 Թուրքանխանե - 128
 Ինգարասի Ֆ. - 79,80
 Իզանով Վ. - 142
 Լանկի (- Կարանկի) - 134
 Լարոշ Է. - 111,139
 Խարթուսիլիս I - 78,109,114
 Խարթուսիլիս III - 68, 69, 78, 86, 105, 109, 110, 112, 114, 115, 119, 129, 148
 Խալվազիսի - 105,138
 Խանզադյան Մ. - 7,8
 Խաչատրյան Ա. - 7
 Խաչատրյան Վ. - 7,8,100,117,142
 Խոկիվանա - 8-13, 16, 43-46, 48, 51-59, 66, 67, 80, 105, 108, 114, 116, 119, 121, 126-128, 131-141, 144, 146-151
 Խուցցիյաս II - 59
 Կամաննուրք Ա. - 11

- Կազմերակ Է. - 141
 „Կատաղացի թագուհի“ - 80
 Կարաննի - 95, 121, 126, 127, 134, 136, 140, 141, 144
 Կարբուրա Օ. - 9,54
 Կոչակ Ա. - 6,8
 Կոռնելիուս Ֆ. - 78
 Կուզանտա-Կարունտա - 46,55,148
 Կարունտա - 114,130
 Հակոբյան Ք. - 119
 Համնուդ-Կրամեր Ա. - 78,79
 Հարությունյան Հո. - 7
 Հնայակյան Հ. - 7
 Հովեր Ա. - 140
 Հոֆներ Հ. - 112
 Հուսվիք տեև Կասե Ֆ. - 12,120
 Հրովի Բ. - 7
 Դադարյան Ռ. - 7,8
 Դափանցյան Գր. - 7, 116, 122, 130, 139, 141, 147
 Դարբուզաստան - 12,109,110
 Դամիկոնյան - 123
 Դանանյան Հ. - 116
 Դափուխլուվա - 148
 Դասանուցճի - 148
 Դասուրբա - 148
 Դարփա - 8, 9, 11, 51, 52, 59, 66, 67, 108, 120, 121, 126, 127, 131, 132, 134, 136, 140-150
 Դարփա „ափաղ“ - 140,141,146
 Դարփա „կրտսեր“ - 139-141
 Դարսիրույան Ն. - 7,140
 Դարսիրույան Ա. - 8
 Դևետա - 121
 Դերբիշ Դ. - 49,50
 Դյլլեր Ջ. - 114,115
 Դյուսա - 12,109
 Դկրայան Ն. - 7
 Դյուլլեր Գ. - 14
 Դուվասուլյա II - 44,46,81,114,148
 Դուվասուտի - 148
 Դուստա - 143
 Դուրախիս I - 109
 Դուրախիս II - 9, 12, 44, 46, 54, 55, 59, 68, 69, 86, 105, 109, 111-113, 117, 119-121, 125, 129, 134, 136, 138, 143-145, 148, 150
 Եփրանյա - 44
 Եղ Է. - 12,13,52
 Ըստուփ(ազա - 99,112,115,127,132
 Ըսքրի-Կաշուխ (- Պիլասուխի) - 116
 Չիեղիվան - 109
 Պարբասիչու - 59
 Պևարույան Ա. - 7
 Պևարույան Ա. - 7,117
 Պիլլիյա - 59
 Պիլասուխի - 79,114,148
 Պիրվա (դիքստոն) - 69,79
 Պոսվել Յ. - 43,67,76
 Ջահուկյան Գ. - 7, 80, 121, 139, 141, 142, 146, 147
 Ռյուսեր Ք. - 13
 Սալմոնասար I - 118,123
 Սալմոնասար III - 120
 Սասանյուրխանա - 113
 Սարգոն II - 117
 Սարգսյան Գ. - 121
 Սաֆրասույան Ա. - 7
 Սկլունի - 123
 Սոնասուրա - 108

- Մուսպիլուլիումս I – 8, 9, 11-13, 16,
43, 44, 52, 59, 68, 69, 78, 86, 94, 99,
105, 108-110, 112-117, 121, 125-129,
132-139, 141-144, 147-151
- Մուսպիլուլիումս II – 113
- Վարդույան Գ. – 7
- Վերկեր Ռ. – 51
- Վիլհելմ Գ. – 14
- Տարուխեպա – 113
- Տալմի-Շարբումա – 46
- Տաշնահ Յ. – 7
- Տապալիյա – 85
- Տառտամարտ – 118
- Տարբանակյիս – 46
- Տելեպիևոս (արքա) – 8, 148
- Տելեպիևոս (Մուսպիլուլիումսի
որդին) – 114, 116, 148
- Տևոսե – 132
- Տիշլեր Յ. – 50
- Ճամուսեյա – 128
- Ծիլամուս II – 59
- Ուրխի-Քեչուք – 105, 114, 138
- Քլեկեկ Հ. – 54, 59, 79, 100
- Քլիեկեր Յ. – 10
- Քոպան Ա. – 7
- Օստեն Հ. – 9, 12, 55-57
- Ջոսեր Է. – 43, 45, 94, 95, 116, 117, 126,
132, 137, 139-141
- Ֆրիդրիխ Ռ. – 10, 13, 17, 18, 43-52, 66, 67,
140, 146
- Abura – 80
- (A)m(m)amma – 80
- Anna – 146
- Annariya – 146
- Annanza – 146
- Annita – 146
- *E-a – 80
- *DAM.KI.NA – 80
- *GAZ.BA.A.A (ղիցանոսի) – 81
- Hantablu (ղիցանոս) – 44, 80
- *ISTAR – 80
- Kar-an-ni-il – 126
- La-a-an-ni-il (= Kar-an-ni-il) – 95
- Marakkui – 142
- Marabali – 142
- Marabaliya – 142
- Marinda – 142
- Ma-ri-i-ya – 52, 140, 142
- Piyatili – 79
- *Seeri – 54
- *Zababa – 80

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աղլյուկ – 121
- Ազդի – 52, 105, 116, 118-120, 123, 125,
129, 133, 134, 137-139, 142-144, 148
- Ազդի – 115, 128
- Ալիսա – 112
- Արևիկ – 7, 116
- Անտաֆա – 124
- Անի (Բարձր Հոսք) – 69, 136, 146, 147
- Անախարտուսթան լեռներ – 119
- Աքանոսի – 51

- Աջուր - 154
 Անմեռա (լեռ) - 124
 Ամուրցոս - 148
 Անբոբա - 6
 Առաջափոր Ասիա - 108,148
 Ասորեստան - 101,115
 Աստուվա - 108
 Արամեակի - 117,121,123
 Արափանեա - 112
 Արիևեա - 111
 Արիպա - 117,143
 Արիի - 121
 Արիխտա - 117,121-123
 Արծաշքո - 120
 Արծկ - 121
 Արճը - 121
 Արմատեա - 112
 Արևուդահ էփրատ - 119
 Արեմեկան տերութիւն - 109
 Աֆրիկա - 51
 Բարկլոնիա - 115,148
 Բազալարիճ - 118
 Բարթոն (զեռ) - 123
 Բարձր ձայն - 7,117,119
 Բելգիա - 6
 Բրառիճ - 118
 Բյուրանի (լեռներ) - 98,100,117,119
 Բուզազրակ (-Բուզազրի) - 6
 Բոք - 124
 Գալլ (զեռ) - 116,119,124
 Գազապա - 126
 Գերմանիա - 6,8,14
 Գուրառլիա - 112
 Դաչառանի Կլիկիա - 131
 Դուկրանա (Դուզբան) - 118, 121-123, 143
 Դուրմիտա - 112
 Դնեքոն (լեռներ) - 119
 Եգիպտոս - 110,115,128
 Ենյուզա - 6
 Երզնկա - 118, 122
 Եփրատ - 101, 110, 114, 117-119, 122, 124, 125, 148
 Զագլիս - 112
 Զարա - 110
 Զիլ - 81,112
 Էլփատան - 124
 Էրզրոմ - 119
 Էրիստա - Արիխտա
 Էրշիշ - 121
 Քարիստոստա - 114,130
 Քեզարանա - 112,125
 Քուրաքլիա - 112
 Քուրիալ - 124
 Քուրքիա - 6,14
 Բախապիտա - 44
 Բառիտիա - 118
 Բառլա (Մոխր) - 7, 52, 98-101, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 122-125, 127, 134-136, 149
 Բառլա - 6
 Լաիա (լեռ) - 101,117
 Լախոն(կաղստանի) - 124
 Լեռնային Կլիկիա - 124
 Լյուկոս - Գալլ զեռ
 Խազա - 112
 Խարթի (- Խճրական տերութիւն) - 6, 15, 43-45, 50, 52, 68, 69, 80-82, 86, 87, 99-101, 103, 108-117, 121-123, 125-132, 134-137, 139, 147-151

- Յարթուսա – 10, 14, 50-52, 79, 86, 110,
112, 115, 124, 126, 127, 134, 136, 141,
146, 147, 149
- Իսլիմստ – 143
- Իսլիվա – 112
- Իսլլարա – 81
- Իսրուսա – 112
- Ինքնական տերություն – Իսթրի
Ինանուվա – 118
- Իռլ ... (քաղաք) – 98
- Իսլամ – 94
- Իսուպուսա – 80
- Իսրմա – 112
- „Իսթրի երկրներ“ – 78
- Միսկիստ (լեռներ) – 100, 117
- Մոֆթ – 7, 109, 114, 149
- Մուխիսազա – 99-101, 117, 127
- Մախնա (Մուխնու) – 100
- Պալասմա – 112
- Պայսերի – 124
- Պասսիյա – 94
- Պասիսարիյա – 126
- Պարսազլ (լեռեր) –
- Պարսիսա –
- Պարսուս (զևս) – 117
- Պարզամիա – 114, 116, 128, 148
- Պարզազազար – 119
- Պարին – 119
- Պարնա – 112
- Պերաննուզեն – 118
- Պիլիկիյա – 105, 114
- Պիլլուվասուս – 59, 108, 114
- Պուսմաֆա – 69, 95, 117, 118, 123, 126,
127, 134, 136, 147, 150, 151
- Պուսար – 78
- Հալեզ – 46, 105, 116, 138, 148
- Հալխ (զևս) – 86, 110, 118, 119, 124
- Հարսա (Ազգի) – 8, 9, 15, 43, 51, 52, 54,
59, 66-68, 81, 82, 95, 99, 100, 101, 103,
104, 108, 109, 112, 114, 116-129, 131-
138, 140-144, 146-151
- Հարսուսա – 8, 119, 120
- Հովհանն լեռաշխարհ – 6-8, 15, 69,
108, 109, 114
- Հայ – 114
- Հարթ – 121
- Հրոսիսային Միրիա – 86, 114, 116, 148
- Մալարիա – 124
- Մալնց – 14
- Մալանուրուր – 81, 110, 112, 113, 123-
125, 165, 136, 142
- Մասա – 94
- Միլլազետ – 105
- Միտասնի – 86, 89, 110, 112, 114-116,
127, 128, 132, 139, 150
- Միրա – 148
- Մոկոզլանն տերություն – 109
- Մուսանիթ – 120
- Մուշ – 121
- Նաիրի – 101
- Ներիլ – 111
- Նուխաշեն – 132
- Ուզանն – 123
- Չորուս – 6
- Պախիսուվա – 98, 109, 110, 117, 118, 121-
123
- Պիտտեյարիկ – Պիտտիարիկա
- Պիտտիարիկա – 44, 118
- Ջրանի – 118, 122
- Սալա – 122, 123

- Մաշեա լերինք - 123
 Մաշեանք - 123
 Մակարդեանաժա - 124
 Մամուխա - 86,110,112,115,119,125
 Մանախուխուսա - 124
 Մերասոխա - 124
 Մեխա - 148
 Միրիա - 115,128
 Միվառ քաղն - 123
 Մուլի - 123
 Վան - 120
 Վանա լիճ - 101,116-118,120,122
 Վանի քաղաքապետարան - 120
 Վերին կրկիր - 85, 104, 112, 119, 124-127, 129
 Վերին Նիքարա - 110,124
 Վիլուսա - 81,130
 Վրաբլբլուր - 8,14
 Տափառենա - 118
 Տափրա - 115
 Տասնօրս - 81,85,112,113,123,124,142
 Տեմիլա - 122
 Տրգոն (գետ) - 123
 Տրմ(ա)նա - 112
 Տրմիլա - 98,122
 Տուշա - 120
 Տուրազլիլա - 124
 Տուրանուխա - 124
 Տուրքերան - 123
 Տիսնու - 122
 Տիպուսա-Տարիլասի - 109,110
 Ուսկուխա - 118
 Ուրա (Շարասա) - 118,131,147
 Ուրա (Պաշտալին Վելիկիա) - 131
 Ուրարտա - 120,121
 Ուրուսարի - 101,118,123
 Փոքր Ասիա - 6, 14, 69, 86, 108-110, 112, 124, 125, 128, 129, 142, 148
 Փոքր Շաք - 7
 Քաննա - 69
 Ջրանոխա - 6
 [...սխմալա - 128
 Abasni - 101
 Abasiani - 101
 Adaeni - 101
 Alahzana - 44
¹⁰⁰Alha - 112
 KUR ¹⁰⁰A-mur-ri - 79
 Apasni - 101
 Apsina - 44
¹⁰⁰Arawanna - 112
¹⁰⁰Arhi - 121
¹⁰⁰Arhita - 121
¹⁰⁰Armutana - 112
¹⁰⁰Arkun - 118
 Aturgini - 101
¹⁰⁰Az... - 137
 Dairi - 101
¹⁰⁰Darmita - 112
 Garabna (Karabna) - 44,56
¹⁰⁰Ge-ur-pa-ul-la - 94
¹⁰⁰Gurtalilla (Kurtalilla) - 112
¹⁰⁰¹⁰⁰Haliwa - 112
¹⁰⁰¹⁰⁰Harana - 112
 KUR ¹⁰⁰Haeri - 45,99 (¹⁰⁰Hanū),135
¹⁰⁰Hatudi - 99
 KUR ¹⁰⁰Hayala - 126
¹⁰⁰Haqa - 112
¹⁰⁰Himme - 118
 Hupina - 44

- ¹⁰⁰Hurma - 81,112
 Ilhupöta - 44,124
¹⁰¹Jekun - 118
¹⁰²Kalabma - 112
¹⁰³Kama - 112
¹⁰⁴Kat-ha-ri-ya-al - 94
 Kirini - 101
 Kulbarrini - 101
¹⁰⁵Laha - 127
 Peceric - 118
 Pegerig - 118
 Pertek - 118
 Pilakini - 101
 Sakuönuwa, Sakuönuwa - 124
¹⁰⁶Sala - 122,123
¹⁰⁷Salua - 123
 Sinibirni - 101
 Suhma, Zubma - 117
 Tahaya - 44
¹⁰⁸Tegarama - 112
¹⁰⁹Temiya (¹⁰⁹Ti-im-mi-ya) - 98,122
¹¹⁰Tepuzziya - 112
¹¹¹Tim(a)na - 112
¹¹²Uatqun - 118
¹¹³Uayais - 117
 Unzamuni - 101
¹¹⁴Zarifa - 112
 [Z]quri - 101
¹¹⁵Zuhapa - 127

ԿԱՄԱՐՆԵՐԻ ԾԱՆՔ

1. „Մատթեվելություն - Թուկվանոս“ պարմանակեր

- 1.1. KBo V 3 ԴԿ I 1-20
- 1.2. KBo V 3 ԴԿ I 21-41
- 1.3. KBo V 3 ԴԿ I 42-59
- 1.4. KBo V 3 ԴԿ II 1-21
- 1.5. KBo V 3 ԴԿ II 22-42
- 1.6. KBo V 3 ԴԿ II 43-64
- 1.7. KBo V 3 ԴԿ II 76-83, 2Կ III 1-27
- 1.8. KBo V 3 2Կ III 28-49
- 1.9. KBo V 3 2Կ III 50-71
- 1.10. KBo V 12 III 1-19, KBo XIX 41
- 1.11. KBo XIX 43, KBo XIX 43a
- 1.12. KBo XIX 44 2Կ
- 1.13. KBo 44 ԴԿ, 44a, 44b
- 1.14. KBo XXII 40, KUB XI 35
- 1.15. KUB XIV 6
- 1.16. KUB XIX 24
- 1.17. KBo LIII 309, KBo LfV 12
- 1.18. KUB XXVI 37, KUB XXVI 38
- 1.19. KBo XIX 56, KBo XIX 57
- 1.20. KBo L 120
- 1.21. KUB XI 41, HT 85

2. „Քուդիանյա - Մարիյա + Հարսանի ժողովուրդ“ պարմանակեր

- 2.1. KBo V 3 2Կ IV 1-24
- 2.2. KBo V 3 2Կ IV 5-12
- 2.3. KBo V 3 2Կ IV 25-45

3. Այլ աղբյուրեր

- 3.1. KBo VI 28 ԴԿ I 1-19
- 3.2. KBo VI 28 ԴԿ I 20-33, KBo VI 28 2Կ I 1-6, KUB XXVI 48
- 3.3. Դիպլոմ 10 - KUB XIX 11 ԴԿ I
- 3.4. Դիպլոմ 13 - KUB XIX 10 ԴԿ I 17-22

- 3.5. Դիպլոմ 13 - KUB XIX 11 Հ/Կ IV 1-34
- 3.6. Դիպլոմ 13 - KUB XIX 11 Հ/Կ IV 29-44
- 3.7. Դիպլոմ 39 - KՅօ XIV 13
- 3.8. Դիպլոմ 40 - KՅօ XIV 14
- 3.9. Դիպլոմ 25 - KUB XXXIV 23
- 3.10. KUB XVIII 2 Հ/Կ III

Արամ Վաղարշյանի Քույան

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ
ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Հաստատվածության տեղեկի
Քեղարվեստական խմբակի
Էջարյոյ

Էմին Մկրտչյան
Արա Բարդախանյան
Գրիգորի Հարությունյան

Տպարկությունը՝ միստր Դափնը 70x100/16
Թուղթը՝ միստր Շափնը 11x2 տու մալ : Տպարկությունը՝ 300 քր. :

«ԱՆՆՈՒՆ» ԸՆԴՍԱՐՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
Հ.Հ. 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28
Հեռագրադեմո՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am